

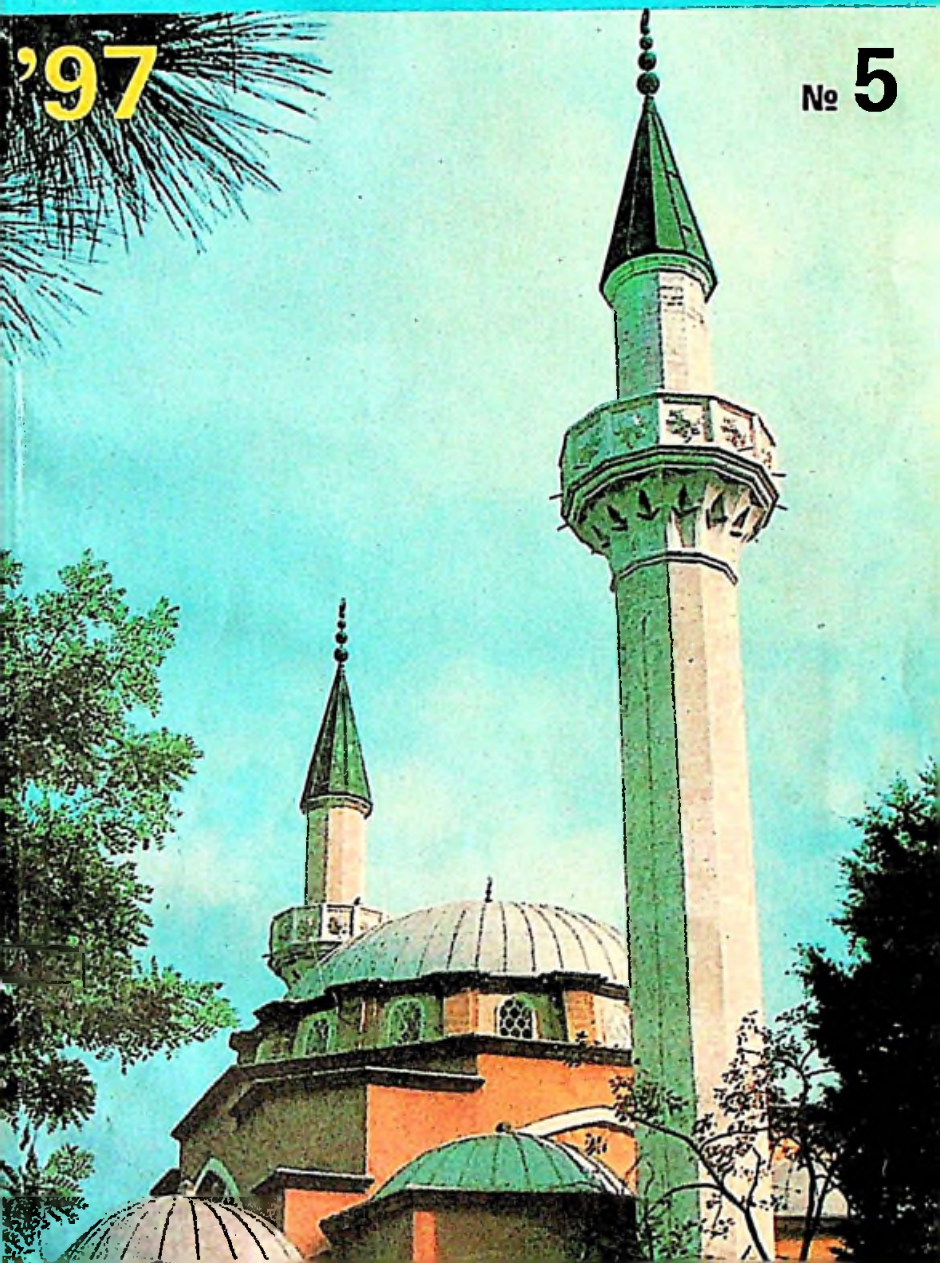

ИҢЛДЫЗ

ISSN 0207-642 x

'97

№ 5

ИҢЛДЫЗ

КЪЫРЫМ МУХТАР
ДЖУМХУРИЕТИ
УКЮМЕТИ ВЕ
КЪЫРЫМТАТАР
ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЪ
ЭДЕБИЙ БЕДИИЙ
ВЕ ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
МЕДЖМУАСЫ

5

1997

Сентябрь
Октябрь

Шакир СЕЛИМ
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКИЕВА
(болюк мудири).

Он секизинджи
сене чыкъувы

МУНДЕРИДЖЕ

Озбекистан язджыларына ачыкъ мектюп	3
Джынгъыз Дагъджы. Къоркъунч йыллар. Роман. Девамы ..	6
Черкез-Али. Афат. Ширирий повесть. Девамы	43

Тарих саифелери

Мемет Севдияр. Этногенез. Этюды об этногенезе крым- ских татар. Продолжение	82
Олег Михайлов. Русининъ дженюбинде.	105

Эдебий асабалыгъымыздан

Джафер Гъафар. Ошекчи Айше. Повесть.	119
---	-----

Арбий хызмет акъкъында икяелер

Айдер Осман. Йырджы. Къадын кишининъ къудрети. Ачув кельсе, акъыл къача. Гармонь. Икяелер.	162
Абдураман Ташлыдайыр. Ялынъыз дерт. Икяе.	172
Иззет Эмиров. Ягъмаджы къонакъбай. Икяе	179

Эдебий такъвим

Закир Къуртгезир. Идрис Асанин (Догъгъанына 70 то- лувы мунасебетинен)	184
Идрис Асанин. Меним антым. Къырымны бошаталар. Танърым меним. Ана ватан. Самара — Пересыль- ная. Гъурбетлик къальбимде... Анама мектюп. За- мандашыма. Халкъыма. Эски юртта. Ханчайырда къыш акъшамы. Меним омрюм. Иигирминджи асыр бите. Азиз халкъым	188
Лейля Асанова. Ана тилини насыл билелер?	204
Исмаил Асан-огълу Керим. Дженктен сонъки къырым- татар матбуатында расткельген базы муэллифлер- нинъ лагъаплары ве акъикый сойадлары акъ- къында	210
Эльязманынъ тапылувы	214
Эрджан-бей Сакарья. "Эссеб-ус сийер фи эхбар му- люк-ут татар"	215

Шакъа къораталар

Иззет Эмиров. Насыл мусафирни бегенесинъыз? Бу маначыкънен. Пек къоркътынъызмы? Бир кунъде эки къаза. Ташюрек баба	220
--	-----

Абуне башланды

Къадирсиз олмайыкъ	223
--------------------------	-----

ОЗБЕКИСТАН ЯЗЎЖЫЛАРЫНА

АЧЫКЪ МЕКТЮП

Къыйметли достлар, кзалецдешлер!

Сондкн эли йыл девамында фаджиялы таквдирини Озбекистан ве озбек халкдынынн таквдиринен узвий баглы олган кдырымтатар халкдынынн бугуньки агдыр вазияти бизни сизлерге Ачык мектюпнен мураджаат этмесе меджбур эте.

Кдырымтатар халкдынынн озь туьгзан Ватанындан зорбалыкден сюргюн этильгенине 53 йыл олди. Сабык Советлер Бирлиги режимининн вахшийлердже джинаети акыбетинде кдырымтатар халкдынынн эксери кысымы, бу джумледен бизни бир чокчаларымыз Озбекистанга ерлештирилген эди. Совет режимининн бу джинаети, эьбет де, озбек халкдынынн истек-ирадесине бакмадан, ялыгзан эди. Бугуньде-бугунь кдырымтатар халкдынынн озь панджалары ичинде 1956 сенесинедже туткдан календант режимининн гдайры-инсаний шарайтлерини хатырлазракъ, кдырымтатарлар сюргюнликнинн энд агдыр дакъкчаларында онда ярдым кзалуны узаткдан ерли эалининн эи мунасебетлерини миннетдарлыкден анзалар.

Кдырымтатарлар Озбекистанда яшар экенлер, Кдырымизга кзайтмакъ ве озь акъ-укдукчаларыны гдайрыдан тикленек огдундаки амансыз курушлерини бир аныге биле токътатмадылар. Бунинден бир вакытта бизни халкдымыз озбек халкдынен алуз-алузга берип, Озбекистаннынн инкишаф этмесине кенди эмеги ве билишинен салмакълы иссе кзоиты. Кдырымтатарларнынн эмексеверлигине, аларнынн озбек халкдына, онынн медениетине, ти-

лике ве урф-адеџлерине урьмет му-
насебетинде буцунганларына кесиль-
ген энз ахшы кыймет, бу кырым-
татарларнын озь Ватанына кдай-
тмакз огдундаки ынтылуварыны
андлаган озьбек джеллетиининз кы-
рымтатарларнынз Озбекистандан
кечмелери мунасебетинен бильдирген
языкдсынцварыдыр. Кырымтатар
халкынынз Озбекистаннынз икдти-
саций потенциалына кзошкдан иссеси

ве Кырымга кдайтаяткдан кырымтатарларга кдай-
тцув ве ерлешув меселелеринде ярдым этмек зарур олзаны
акзкында Озбекистан Джумхуриетининз Президенти Ис-
лям Каримов тарафындан да дефаларджа айтылган
эди.

Ал-азырда Кырым Мухтар Джумхуриетине 250 бинз-
ден зияде кырымтатар кдайтты. Ватанда ерлешув гзает
агзыр кечмекте, биндлернен кзоранталар аля даа мескен-
сизлер. Аякин кдайтхзанларга не кзадар агзыр олмасын,
олар энди озь тцувган топракларындалар. Тлеэссоф ки,
бир чокзларынынз яшап кечиреяткдан кыйынлыкзларына
аля бу кунь Озбекистанда яшаган, озь Ватанына кдай-
тмагза илкяны олмзганы седебинден озь тцувган ве яхз-
ынларынен кзавушалмагданлары, асретлик ве айрылыкз
агзырлыкзлары да келип кзошца. Оларнынз оларнен йыл
айрылыкзтан сонз Кырымга кдайтмакз истеклерине мача
олган ехяне шей, бу — икзтисадий ве Озбекистандан
чыкмакз эи де Кырымга ерлешмектен багдым базы бир
тешкилий-цкзукзий меселелердир.

Озбекистанда кзалган ватандашларымыз кырым-
татарларнынз Кырымга кдайтцув ве ерлешув меселелери-
ни Озбекистан девлети Украинанен бирликте аль этер-
лер, деп цют этелер. Озбекистан Джумхуриети Озбе-
кистандан Кырымга кдайтаяткдан кырымтатарлар-
га ярдым косьтерув доюнджа конкрет тедабирлерни кза-
бц этсе, бу — озь Ватанындан зорбалыкнен сюргюн этиль-
ген ве озь тцувган топракларына кдайтмагза истеген
адамларга нисбетен инсанперверлик мунасебетинде олз-

аныны косьтефиф, Озбекистан са-
бык СССР тарафындан янылган
энд агдыр джинаетлерден бирининд
акдидетлерини битирюве кзошкдан
иссесини бутюн джиан джемаатчы-
лызына нунайыш этер эди.

Урьметли меслекдешлер, сизлерге
мураджаат этерек, биз озыбек азы-
жыларынын, бутюн озыбек зиялы-
ларынын Озбекистаннын ичтима-

ий-сиясий аятында буюк итибарда малик амданларыны
кзайд этешиз. Шубе ёкс ки, сизинд кзырымтатарларга
Кзырымга кзайтмакх ве ерлешмек меселелеринде айткан
сёзюндиз, аракетлериндиз Озбекистан Джумхуриетининд
алий акимнет органларынын андавы ве квалитетувина
малик мурлар. Энд агдыр куньде бири-бирининд яныгыны
андагдан ве билиген кзырымтатар ве озыбек халклары
эбедий дост алып кзалырлар. Кзырымтатарлар Вахан-
га асрет алып вефат эткен тувганларынын мезарлары-
ны эр дам батым зиярет этеджеклер, берабер оськен,
окзугдан, чалышкдан ве кзошиц алып яшагдан достларыны
озь эвлеринде энд сайгдылы мусафирлер сифатында кзар-
шылап аладжаклар.

Озбекистан халкына чечекленюве теракзкыят ёмунда
огзурлы ёллар тилейиз.

Ачык мектеп Украина Языджылары бирлиги Кы-
рым джумхуриет тешкиляты янындаки Кырымтатар эде-
бияты Кенъешининг кенишлетилген топлашувинда кябул
этильди.

1997 с., август 1, Симферополь ш.

Джынгыз Дагджы

КЪОРКЪУНЧ ЫЛЛАР

РОМАН

Рим, 22.07.1946.

Къардашым, Садыкъ,

Сенден хабер алмагзаныма баягъы вакъыт олды. Учюнджи мектюбимни язам. Бу мектюбиме де джевап язмасанъ пек ачувланаджагъым. Кимерде Римден кетти экенми, деп тюшюнем, раатсызланам. Римдесинъми? Не ичюн эки сатыр бир шей язмайсынъ? Бу мектюбим къачакълар лагеринден язгъан сонъки мектюбим оладжакъ, гъалиба. Къачакъларнынъ бир кзысымы орман ишлеринде, бир кзысымы шеэр фабрикаларында иш таптылар. Огюмиздеки бир — эки афта ичинде санъа эвельки мектюплеримде язгъаным киби запорожьели эки руснен берабер лагерьден кетип, бир ходжалыккъа ерлешмек истейик. Ходжалыкъны бир ай эвельси учъ аркъадаш кираладыкъ. Ким бильсин не вакъыттан берли быракъылгъан бу ходжалыкъ, эвнинъ дамы ёкъ, диварлары таш обасы алындалар. Ыллар девамында сьд-жакъ кунеш алтында янып, къаврулып къалгъан бу хозяйствода, бизни раат яшайыш беклемей, эбет. Бу факъир топракъларгъа бакъып, акъылыма бизим топракъларымыз келе. Багъчаларымыз, багъларымыз, озенлеримиз, чайырларымыз манъа дженнет киби келе. Лякин хаялнен къарын тоймаз. Дердимиз буюк, билем. Аятны олгзаны киби коръмек ве кзоркъусыз къаршылап алмакъ керек. Ойле дегильми, Садыкъ?.. Тюшюндик, ташындыкъ, сонъ бир къараргъа кельдик. Алланынъ ярдымынен эки афтадан сонъ кзолларымызны чёрмелеп, ходжалыккъа ишке башлайджакъмыз. Бизни беклеген къыйынлыкъларны бильсек де, кене балалар киби кзувана-мыз. Илък ишимиз эвнинъ диварларыны, дамыны тамирлемек оладжакъ. Эвге ерлешкен сонъ этрафындаки

Девамы. Башы кечкен санларда.

таш-топракъларны темизлейджекмиз. Афтада эки кунъ ходжалыкъ саибининъ топракъларында чалышып кѳазангъан парамызгъа айван сатын алмакълны кѳарарлаштырдыкъ. Эр шей тюшюнгенимиз киби кетсе, дѳрт-беиш йылдан сонъ хаялымдаки Кѳырым эвине банъзеген, баяз, багъча ичинде бир эвим оладжакъ. Бундан сонъки мек-тюплеримде бу тешеббюсимизнинъ кетишаты акъкъында баягъы язарым.

Сен насылсынъ? Германиядаки кѳардашларымыз не алдалар? Аля даа кѳачакълар лагерьлериндеми, аджеба? Тиролда, Альп дагълары арасындаки лагерьни ич унутмайджакътым. Не де ярамай кунълер эди? Аля даа кѳоркъу ичинде яшайлармы, бичарелер? Римде экенимде санъа айткъан эдим, шимди энди язайым.

1945 сенесининъ майыс 10-ы. О саба Швейцария сынъырына якъын бир ѳлда америкалылар бизни машиналаргъа юклеп, лагерьге алып кельген эдилер. Лагерьнинъ кѳапылары устюнде далгъалангъан кѳызыл байракъларны корьгенимнен богъазыма бир шей келип тыкълалды. Ёлда америкалыларгъа даир ярамай шейлер эшиткен эдик. Лякин бунъа инанмагъан эдик. Шимди исе Америка байракълары янында далгъалангъан большевик байракъларыны коремиз! Эбет, биз кѳоркъа эдик. Бу кѳоркъумызны исе америкалылар анъламай эдилер. Эмир бар, лагерьге кетеджексинъиз, дей эдилер. Лагерьге кирип, бараклар арасындан кечип, бир мейдангъа чыкълтыкъ. Мейдан ортасында буюк бир кѳалабалыкъ топлангъан. Эки америкалы зенджи кѳалабалыкъкъа якъын бир ерге маса кетирип кѳойдылар. Бир шей оладжакъкъа бенъзей, лякин не оладжакъыны кимсе бильмей эди. Бираздан сонъ америкалы яш субай маса устюне чыкълып бир нуткъ айткъан эди. Онынъ артындан масагъа кенъ омузлы униформалы рус субайы чыкълган эди. Де анда, де мында кѳадын сеслери эшитильди. Субай исе бу сеслерни эшитмеген киби сѳзюни башлады:

— Аркъадашлар!..

Лякин топлангъанлар арасында бириси:

— Мен сенинъ аркъадашынъ дегилим, айван! — деп багълыргъан эди. Башкълалары да кѳычырдылар:

— Эфендилер, де!

— Эфендилер, деп башла сѳзюнъни!

Субай айны сувукълкъанлыкъ ве айны сеснен девам этти:

— Аркъадашлар!.. Сизлерни гузель Советлер мемле-

кети беклей. Ана, бабаларынғыз, балаларынғыз, жем-
лекетинғыз беклей.

— Сибирь де!

Бу сеске башкәалары да кәошулды:

— Сибирь!

— Сибирь!

— Соловки!

— НКВД!..

Динзәлегенлернинз опькеси кеткен сайын арткәан эди. Юзлернен агзыздан “Соловки”, “Сибирь” сәзлери чыкәа эди. Мейданда кәач адам олгәан олса авада, су-
байларгәа кәаршы сыкзылгәан шу кәадар юмрукз бар эди. Мен де эр кескен берабер кзычырдым. Демек, эр кес
русларгәа душман эди. Байракзларны корьгенимде не
кәадар кзоркзкәан олсам энди шу кәадар кзуванам.
Багзырышма арасында янымда бири кәапыларда далгә-
алангәан байракзларны косьтерип:

— Алынзыз ашагзы! — деп кзычыргәан эди.

— Йырт!

— Ал ашагзы!

Байракзларгәа тараф атылдыкз. Бинзлернен инсан
ташкәан бир озен киби, артымыздан келе эди. Биз кәа-
пыларгәа тирмаштыкз, байракзларны ерге тжюшюрдик,
аякзларымызнен таптадыкз. Мен ойле де бир джож-
тым ки!

— Яшасын урриет! Яшасын урриет! — деп бар се-
симнен кзычыра эдим. Бираздан сонз ачув далгәасы
ятышты. Лякин бетлери серт адамлар ерге тжюкюре-
тжюкюре баракларгәа кәайттылар. Кәапылар янында
бир озюм кәалгәаным. Орта бойлу, шишманджа, сары-
шын, шапкели, мешин быджакзлы бириси яныма келип:

— Сени о кәапыда узакзтан корьдим, — деген эди.

— Яхшы даа... Байракзларны ашагзы тжюшюрдик,
йырттыкз...

— Бир кунь теринзни сыдыраджагзым, кәанынзә
батырып кзызыл байракз киби, анавы кәапыгәа аса-
джагзым. Унутма!..

Сонзра узакзлашкәан эди. Айны куню акзшам би-
зим йигитлер о адамнынз ким олгәаныны манзә айт-
кәан эдилер. Шишков адлы бир комиссар экен. Не исе
де... Мейдан яваш-яваш бошалгәан эди. Баракларнынз
кәапыларында Польша, Венгрия, Литва байракзлары
далгәалана эди... Ве насыл шашмазсынз, Садыкз, ла-
герьнинз энз четинде юксек дагз этегиндеки учь барак-

нынъ кѣпылары тепесинде учъ тюрк байрагъы! Эбет, тюрк байрагъы!.. Бутюн бараклардан юксекте, бутюн байракълардан шанлы, бутюн байракълардан гузель учъ байракъ! — Тюрк байракълары мени шашыргъан эдилер. Эбет, тюрклер! Лякин, насыл? Кѣаерден? Аман байракъларгъа тараф чаптым, эеджан ичинде тюрк кѣдыргъан эдим. Учъ барак да тюркке рыкма-рыкъ толу. Яш, кѣарт, бала, кѣадын-эписи тюрк, бизим тюрклер, кѣырымлылар. Баракнынъ огюнде ямавлы, лякин темиз кольмекли, кѣочкѣар бойнузы киби бурма мыйыкълы Али эмдже адында кѣарт бир группа яшларны этрафына топлап, насиятлай эди;

— Кимнинъ агъызындан русча бир сѣз чыкъса онынъ козюни урып патлатырым, терисини сыдырып кубреге комерим... Анѣладынгъызмы? Америкалы сораса лям-джюм ѳкѣ! Тюрким! Весселям! Америкалы кѣаерлисинъ деп сораса, кене лям-джюм ѳкѣ: тюркиели!.. Эскишеэрли, анкаралы, тюркиели весселям. Эм де барактан чокъ узакълашмангъыз...

Кѣачакълар лагеринде тери сыдырмакъ мангъа табиий бир шей киби кельди. О акъшам койдешим Амзагъа:

— Лагерьде русларнынъ достларындан чокъ душманлары бар. Кѣоркмагъа не аджет? — деп айттым.

— Бу ер телюкели, Мемет, — деди.

— Телюкелими?

— Бизим барактан беш юз метр авлакъта, айны дагъ этегинде рус-большевик лагери бар. Эписининъ шапкесинде кѣызыл йылдыз, эписи большевик... Анавы комиссарнынъ сенинъ байракъ йыртмангъны коръмеси яхшы дегиль. Мукъзайт ол, о пек ярамай адам экен.

— Теримни сыдырып, кѣызыл байракъ киби кѣапыгъа асаджакъ экен...

— Пезевенк!..

— Бизим тюркиели олгъанымызгъа инаналармы?

— Олар фелекнинъ чемберинден кечкенлер, Мемет! Насыл анѣадылар, бильмейим, лагерьге кельгенимизден берли бизим кѣырымлы олгъанымызны билелер. Анавы комиссар Шишков бармы-ѳкъмы, эр кунъ американ команданлыгъына барып: "олар тюркиели дегиллер, эписи кѣырымтатары, эписи Русиенинъ душманы. Бутюн бала-чагъаларынен Русиеге теслим этмек керек", — дей экен. Биз мында кѣоркгу ичинде яшаймыз, Мемет. Руслар сабадан акъшамгъадаже баракларымызнынъ этрафында доланып юрелер. Арамызда немсе ордусын-

да аскерлик якъзан учъ деликъанлымыз бар, не япып-япып оларны якъаламакъ, баракларына алып барып анда эсап-китап япмакъ истейлер. Биз де эр баракта гедже-кунъдюз неветчилик япамыз. Яшларымыз пичакълы. Али эмдже русларнен лаф этменъиз, къавгъаны биринджи олып башламанъыз, лякин баракларгъа кирип бир де биримизге къол тийсетселер, я да къызларымызгъа токъунсалар, гебертинъ копеклерни, деп эмир берди.

— Ээ, бу ал даа не къадар девам этеджек?

— Бильмейим мен. Ярдым къыдырып, эки адам Швейцариягъа, эки адам Римге тюрк консуллыкъларына кеттилер.

Иште, Садыкъ, этрафымыз душманларнен сарылы алда севимли тюрк байракълары алтында учъ ай яшадым. Я, тюрклернинъ бизден хаберлери бармы экен, аджеба? Къара татар лагерлерде курушир экен, бир авуч топрагъы ичюн олер экен, кимнинъ хабери олур? Авропадасынъ, бельки девирлер денъишир ве ёлунъ Тюркиеге тюшер. О вакъыт гъурур ве иманнен:

— Дюнъяда тюрк байрагъы алтында яшамакъ шерефини къазангъан бир миллет бар исе, о да бу миллеттир, — деп айтаджагъынъа джан-гонъюльден инанам.

Комиссар Шишков мени раат быракъмады. Татарлар Меметни русларгъа теслим этмеселер, гедже келип баракларынъызны якъаджакъмыз, деп мектюр ташлап кеттилер. Кимерде шу бала-чагъанынъ козъ-яшларына себепчи меним, деп тюркюне эдим. Не япмакъ керек эдим? Япыладжакъ тек бир шей бар эди. Къачтым. Эки афта дагъларда тамам вахший, ач айван киби доландым. Ниает, Италия сынъырыны булдым ве кечтим. Къалгъаныны озюнъ де яхшы билесинъ. Шимди Американынъ джехеннем кунеси алтында, бир ходжалыкъта чапагъа сарылып, янъы аят башлайым. Алла джумлемизнинъ ярдымджысы олсун.

МЕМЕТ.

* * *

Рим, 22.07.1946.

Бир ай эвель Меметнинъ экинджи мектюрбине джевап язмагъа къарар берген эдим, кене язмадым; язып

оламадым. Не япаджакъ ве не акъкъында язаджакъ эдим? Тюшюндим ве бекледим: бир шей олур, дедим. Эбет, бельки бир денъише ола билир эди. Бекледим... Бу саба учюнджи мектюбини алдым. Аман ачып окъудым. Язгъан шейлери не ичюндир бильмем, мени чокъ меракъландырмадылар. Бельки, бу акъшам экимни кореджегим ичюндир. Башымда эп эким, экимнинъ сораиджакъ суаллери ве меним береджек джевапларым. Гедже, тюшюмде коръген шейлеримни акъылымда тутам. Тюшлерини унутма, деген эди... Бу акъшам башымнынъ агърысы бельки бираз кечер. Кечер исе, отурып Меметке мектюп язаджагъым, мени унутмагъаны ичюн онъа тешеккюр бильдиреджегим.

* * *

Рим, 23.07.1946.

Тюневин акъшам эким менимнен тамам бир саат мешгъуль олды. Тек о лаф этти, мен динъледим, ичимден де эр бир сёзюне итираз бильдирдим. Экимге бойсунмакъ керексинъ, дей. Ичингде терен бир къоркъу бар, дей. Шимди къоркъу ичинде яшайсынъ, лякин рухтан тюшме. Буны бильмем, энди къачынджы кере айта эди. Къоркъма, аятны олгъаны киби къабул эт, чалыш, къуван, къоркъуларынъ да кечер, дей. Гузель, догъру сёзлер амма, мен бала дегулим де! Башымнынъ ичиндекилернен яшайым. Адамларнынъ бетине бакъып оламайым. Одадан берабер чыкътыкъ. Коридорда элимни сыкъар экен:

— Къыз кърдашынъ ёкъмы? — деди.

Бирден къалтырадым. Кечкен сене Тиролда Мариянынъ къабыринден узакълашаяткъанымда къалтырагъан киби къалтырадым.

Экимнинъ кабинетинден даима уютли чыкърар эдим. Тюневин акъшам манъа не олды? Экимден ойле де бир нефретленем ки! Энди экимге баягъы вакъыт бармайджагъым. Я, ярын да бойле къалтырасам? Гедже тёшекке кирмеге къоркъсам? Тюневин экимнинъ одасында олгъанымда козьлеримнинъ огюне былтыр Тиролда, баракта Мариянынъ нарадан ашагъы саркъкъан беяз эли кельди. Эким менимнен лаф эте, мен исе ялынъыз Мариянынъ элини коре эдим. Я, озюмни туталмайып,

экимге: “Марияны мен ольдюрдим, мен ольдюрдим!”, — деп кычыргган олсам! Оны мен ольдюрмедим де! Не ичюн бойле тюшюнем, я — Раббим! О, ольди кзуртулды, мен бу кзара тюшюнджелеримден насыл кзуртуладжаггым?..

Экимнинъ одасындан чыкзар экеним, эким:

— Концлагерьлерде кечирген аятынъны яхшы этип хатырламагъа тырыш, огюмиздеки афта манъа айтып берирсинъ. Бойлеликнен, кзоркзуларынънынъ тамырыны булурым, сени яхшы этип тедавийлемеге арекет этерим, — деген эди.

Шунда сускзан ве индемеген эдим. Мусафирханеге кзайтаяткзанымда парамнынъ аз олгзаны акгкзында тюшюндим. Парам биткен сонъ экимсиз насыл яшайджаггым?.. Меметни ве мектюбини хатырладым. Дженюбий Американынъ удж-буджакъсыз, вахший орманларында чалышмакъ истей! Не ичюн мен умютсиз, кзолум-кзанатым кзырыкъ, сюйрекленип юрем? Меметнинъ мектюбине джевап язмакъ кзарарынен одамгъа кирдим. Лякин ичимде аля даа Мария бар эди. “Хатыралар”ны кзарыштырдым. “Хатыралар”гъа алты ай эвельси башлагзан эдим. Мария яры геджегедже козьлеримнинъ огюнден кетмеди. Еримден турып язмакъ истедим. Лякин Мариядан эвель, эсирликте ве легионда кечкен кунълерим акгкзында икяе этмек кереким.

2 номерли барактам. Бу ер де 5 номерли барак киби сувукъ. Ялынъыз учъ кзатлы наралар ёкъ. Ерге тобан тешельген. Анда-мында бир кзач эсир кзыврылып ята. Кимерде, 2 номерли баракта экенимми, деп озь озюмден шубеленип сорайым. Лаф этмеге адам тапмакъ истейим, факзат анда-мында яткзан адамлар не лаф этелер, не де бир аят алямети косьтерелер, тобанларгъа комюлип, кутюк киби яталар. Башта, полицей мени алдатты, мен башкъа бир баракта булунам, гъалиба, деп зан эттим. Ёкъ, 2 номерли баракта экеним...

Акъшам олмакъта. Баракнынъ ичи кеткен сайын кзаранлыкълаша. Анда-мында яткзан эсирлер яваш-яваш догърулалар. Кзулакъларыма сеслер, багъырышмалар чалына. Мен де еримден турам, кзапыларгъа тараф агъыр-агъыр адымлайым. Кзапыларнынъ огюнде сакъаллы, бетлери, козьлери тоз-топракъ ичинде, аякълары чул-чубурнен сарылгзан эсирлер омузларында кзасыр-

лар, йыртыкъ чувалларнен бараккъа сокъулалар. Ичеге кирер-кирмез:

— Киевлилер!

— Харьковлылар!

— Запорожьелилер! — деп кычыралар.

Акъмесджит, Кырым, деп кычырыр экенлерми, деп беклейим. Бу эки сёз янгъырамай. Бираздан сонъ джесаретленип, кычырдым:

— Кырымлылар!

— Кырымлылар!..

Джевап ёкъ. Бир даа кычырдым:

— Кырымлылар!..

Къаранлыкъта аякъларым астында бириси:

— Кычырма, гардаш, бурда гырымлылары буламазсынъ, — дей.

Янына отурдым, о исе:

— Бен азербайджанлыым, — дей.

Бираз сускъан сонъ девам эте:

— Мутфагда* Искендер адлы бир гырымлы ушаг вар, ама чох залым бир ушаг, кимсей алмаз янына.

— Шу Эскендерни манъа косътерирсинъми?

Эшитими, эшитмедими, бильмейим, джевап берме-ди. Лакъырдыгъа башлар, деп беклейим. Баракнынъ ичи къарара. Кычырып-кычырып лаф этмелер яваш-яваш кесилелер, фысылдавлар башлай. Мен азербайджанлы джевап берир деп беклейим. О исе къаранлыкъта тютюн якъа. Серник ярыгъында бетини корем. Сагълам, къуветли инсангъа ошай. Лякин ышыгъы къачкъан козьлеринен козьлеримнинъ ичине бакъкъанда, артыкъ, лаф этмейджегини анълайым. Азербайджанлы яныкълы бир сеснен тюркю айта.

О, тюркю айта, мен исе Мустафаны тюшюнем. Бираздан сонъ суса. Эппейи сускъан сонъ:

— Юкъладынъмы, гардаш? — дей.

— Ёкъ.

— Аллагъа дува эт, юкъла.

— Севген бир адамымны джойдым, онынъ яныгъындан юкълап оламайым.

— Эски шейлерни унут, ярынны тюшюнме.

— Пек эски дегиль.

— Ачсынъмы?

Не де тааджипли суаль. Сусам. О, къаранлыкъта тор-

* Ашханеде (тюрк., азерб.)

басындан бир шейлер чыкъарып, манъа узата, бакъам: отъмек.

— Ал, аша...

Ред этем.

— Сен токъ дегильсинъ де, агъам.

— Сен аша, гардаш, аша. Ярынгъа Алла керим...

— Сизге насыл ишлер яптыралар?

— Ики километре ирактаки чешмеден мутфага сув дашырам. Немсе янымдан айырылмаз ама, а! Айрылыр-са...

Сёзюни битирмеден, терен ах чекип яныма узана. Бир-раздан сонъ девам эте: — О немсе ийи бир адам ама, чореги чок аз верир, копекогълу. Янымдан айрылыр-са...

— Я, айрылса?

— Къачарым, гардаш, къачарым.

Бир анъ акъылыма 5 номерли барактан къачмакъ фикири келе.

— Япманъыз, агъам, якъаланырсынъыз.

— Бир дефа къачтым, якъаландым.

— Ээз?

— Копек огълу немсе, мени масая ятырып етмиш беш даякъ вурду. Ики афта не чорек, не бир дамла сув. Белим кебаб киби гырмызы, юзюкююн бу баракнынъ ичинде яттым. Фурсат булурсам къачаджагъым, гардаш... О копек огълу немсе янымдан айрылмазса богъаджам оны, пичакъла богъазыны кеседжем, къачаджам.

Сусты. Къаранлыкъта айткъан сонъки сёзлеринден тишлерини сыкъты. Эскендер акъкъында бир шейлер айтыр деп, бекледим. Лякин башкъа лаф этмеди. Эскендерни ойлап, юкъладым. Саба эрте турдыкъ. Баракнынъ ичи пек къалабалыкъ эди. Къапылар янында полицайларнынъ къычыргъаны эшитиле:

— Ташчылар!

— Асфальтчилер!

— Тышкъа! Айды, тышкъа... Аврадынъызны...

Аякъларына чул-чубур сарылгъан, омузларындан саркъкъан битли орътюлер, къасырлар ичинде эки буклюм кеткен эсирлерге къошулып мейдангъа чыкътым. Тышта сувукъ рузгяр барак дамларындан къарларны сипирип, бетлеримизге чарпа эди. Бир чокъ эсир яры чыплакъ вуджутларыны рузгярдан къорумакъ ичюн, барак сачакълары астына сокъула эдилер. Лякин полицайлар оларны кене сопаларынен ура-ура мейданнынъ

ортасына айдайлар. Бир-биримизге сокъулып, беклеймиз. Бираздан сонъ полицайлар эллериндеки сопаларнен, къамчыларнен бизни эки группагъа больдилер:

— Ташчылар сагъ тарафкъа!

Сопа ашамайып, гонъюлли оларакъ сагъ тарафкъа кечкен аз эди: мен де башыма сопа энмезден эвель сагъгъа кечмеге къарар бердим. Бираздан сонъ сайымыз юзни кечти. Этрафымызда деминки серт бетли полицайлар яваш-яваш йымшадылар. Янымдаки эсирлер полицайларны сёгелер, ишке шикъет этелер, ерге тюкюрелер.

Мейдангъа чыкъмаздан эвель яныма башында та къулакъларынадже чектирильген бир юнь чорап, омузларында чувалы, азербайджанлы кельди:

— Не ичюн дашчыларла берабер гидерсинъ, гардаш?

Башымнен полицайларны косътерип:

— Не япайым? — дедим.

Сонъра девам эттим:

— Сиз де ташчыларнен кетесинъиз де...

— Мен ялынъыз мутфага къадар. Сонъра сув чекеджегим. Дашчы иши зор, гардаш, даянамазсынъ. Асфальтчыларла гитмелийдинъ... Нейсе... Бенден айрылма, сана о Искендери госьтерейим... Серт бир ушаг ама, юртташынъдыр, бельки бир ярдымы докунур сана... Бельки бираз су верир сана...

2 номерли баракнынъ мейданындан чыкъып, концлагерьни экиге больген кениш ёл бойлап, апханеге тараф кеттик. Зеэр киби сувукъ бар эди. Янымда азербайджанлы озъ озюнен лаф эткен киби:

— Фурсат булсам, бир фурсат булсам, — деп сомурдана эди. Эки сааттен сонъ апхане къапылары огюнде эдик. Эсирлер беллеринде йипнен багълы тенеке къутуларыны чезмеге башладылар. Апханеден эллеринде отъмекнен чыкъкъан эсирлернинъ агъызларына бакъа эдик. Юз грамм отъмекнен ярым литр джыллы сув! Лякин бунынъ къыйметини ялынъыз биз биле эдик.

Янымда бириси:

— Айванлар, бизден сувны биле къызгъаналар, — дей эди.

Башкъа бириси даа сомурданды:

— Сув, сув... Отъмекни чокъча берселер...

— Алты айдыр, дерим бит беслиёр, гардаш... Ах, бир гунъ сыджджакъ сувларла ыйкъандыгъымы гореримми?

— Сени чукъургъа истер темиз, истер кирли атсынлар, не фаркъы бар?

— Меним къарным бир керечик тойса, омримнинъ сонъуна къадар кирли къалмагъа разым...

Ашханеге кирдик. Къоджаман къазанлар сыра-сыра туралар. Эр къазаннынъ башында бир ашчынен бир полицаи. Эеджан ичинде Эскендерни къыдырам, экиде-бир азербайджанлынынъ бетине бакъам. Азербайджанлы истегимни козьлеримден окъугъандай:

— Къазанларнынъ янында дурма, гардаш... О, баш ашчы. Аякъларында чызмалары бар. Эки эли эки джебинде, аякъларында гъычыр-гъычыр, забит чызмалары, директор киби, мутфагнынъ бир уджундан о бир уджуна варыр гелир.

О бир къазанларны корип оламайым. Був ве думанлар артындан сёгюнишлер, багъырышмалар эшитиле. Азербайджанлы огде, мен артта, къазангъа якъынлаштыкъ. О, къутусыны узатып, ашчыгъа бир шейлер айтты. Эскендерни сораймы, аджеба? Ёкъ, отъмек пайы, отъмекнинъ ортасындан олсун, деп ялвара эди. Ашчы:

— Ортасындан, ортасындан! — деп чиркин-чиркин кулип, азербайджанлынынъ отъмек пайыны аякълары астына атты. Азербайджанлынынъ отъмекни котермек ичюн ерге эгильмесинен полицаи сопасынынъ, бичаренинъ башына энмеси бир олды. О, тиз устю чёкип, озъюне: “Ах, залым, ах, залым!” — деп сомурдана эди.

Белинден тутып, аякъкъа турсаттым. Полицаи азербайджанлыгъа сопасыны бир даа котергенде, четтен къадын бир сес эшитильди:

— Улан, азерогълу! Бу полицаилар сени дёге-дёге бир кунъ гебертеджеклер.

Азербайджанлы джевап берди:

— Не къабаат япмышам, Искендер бей! Не къабаат япмышам ки, бу копек огълу мени дёгер?

— Айды, чокъ зырылдама, отъмегинъни алдынъмы, чыкъ да кет!

Азербайджанлы сусты. Эскендерге бакътым. Мангъа аркъасы келе эди. О, полицаинен лаф эте эди. Янына бармаздан эвель баштан-аякъ сюзди. Аятымнынъ шу дешетли даиресинде таныгъан ватандашларымнынъ арасында бедендже энъ сагълам сою эди, лякин бильмейим, энъ яхшысы, я да энъ ярамайы эдими? Эсмери, кенъ омузлы, чам киби бир адам. Къашлары чатыкъ. Ири, гузель козьлери бар, лякин бу козьлер даима бир шейлер къыдыргъан киби ачыкълар. Буруны, дерсинъ эй-кельтрашнынъ къолу астындан чыкъкъан. Ялынъыз

дудакълары индже, сувукъ, дерсинъ аяттан ич бир тюрлю зевкъ алмагъан, джан-гонъюльден кульмегенлер. Илк бакъышта, онынъ ичинде сарсылмаз къувет барлыгъыны ис эттим. Лякин бу къувет ве къабилиетини насыл къуullanгъаныны, даа догърусы, бу къувет ве къабилиетининъ оны анги тарафкъа сюйреклегенини анълагъан сонъ, къальбимде Эскендерге нисбетен севгиге ер къалмады. Янына барып сорадым:

— Къырымлы Эскендер сиз оласынъызмы?

Сувукъ бир тавурнен, къыскадан:

— Меним, — деди.

— Полицай азербайджанлыны акъсыз ерде котекле-ди. Гунах дегильми?

Бир анъ сесини чыкъармады, сонъра шубеленип со-рады:

— Сен керчектен де къырымлысынъмы?

— Къырымлы, акъмесджитлим. Инанмайсынъмы?

— Инандым...

Къыска бир сукюнеттен сонъ, ялыбоу шивесинен девам этти:

— Лякин дюнь бир хазах къырымлыдырым, деди, мени алдатты. Отьмек истеди.

— Мен къазакъ дегилим. Отьмек де истемейим.

Къамчысыны саллап кульди:

— Мен де отьмек ерине, акъыл торбасына бир сопа чектим, кяфирин, та хыямете хадар отьмек ахылына кельмез артых. Сыгъыр кубреси киби аякъларымын огюне тюшти.

Козълеримнинъ огюне бир анъ Эскендернинъ аякъ-лары астында яткъан заваллы эсир кельди. Арткъа къай-тып, ашханеден чыкъмакъ истегенимде Эскендер ому-зымдан тутты:

— Сен менимнен юрь. Санъа эм отьмек вереджем, эм де сени дѳгмек истеген хабахнынъ къафасыны ярып куб-рее комеджем.

Эр шей Алланынъ олгъаны киби, Эскендернен рас-текельмем де Алланынъдыр. Аятымнынъ айланчыкъты нокътасында олгъанымны тасавур этмеден, Эскендернинъ артындан кеттим. Къайнагъан къазанлар арасындан ке-чип, ашханенинъ сонъундаки джыллы бир одагъа кир-дик. Оданынъ ортасында маса башында учъ полицай оту-рып аш ашай эдилер. Эскендер элиндеки къамчысыны кроваткъа фырлатып, аш ашагъан полицайларнынъ ус-туне къычырды:

— Бу адамгъа къол котерген айваннынъ башыны урып парларым!

Полицайлар Эскендернинъ сёзлеринден къоркъкъан киби башта Эскендерге, сонъра манъа бакътылар. Бириси:

— 5 номерли бараккъа апчы япса оны. Апчынынъ да полицай къадар сёзю кечер, — деди.

Эскендер бу тевсиени берген полицайгъа:

— Иван! — деди. — Сен бу адамны 5-нджи номерге алып бар, анда апчыларгъа меним адамым олгъаныны айт. Эскендернинъ къардашы де! Анъладынгъмы? Онъа токъунгъан айванны бокъ чукъуруна атарым.

Мен эм асабийлендим, эм кульмек истедим:

— Мен апчылыкъ япып олурыммы, Эскендер бей? — дейджек олдым. Эскендер бирден патлады:

— Улан, чокъ зырылдама манъа! Къазан тюркюне атеш якъмакъны да бильмейсингъми? Апчылыкънынъ не кереги бар санъа?

Полицай Иваннен апханеден чыкътыкъ. Эскендерни тапмамнен, джоймам бир олды. Бир даа оны корьмедим. Ким эди? Шимди къайда? Бильмейим. 5 номерли баракта секиз апчымыз. Чокъумыз украиналы. О бир эсирлернен берабер дегильмиз, артыкъ. Четте, кучюк бир тахта баракта япаймыз. Баракымызнынъ огюнде учер юз литрлик секиз къазан бар. Сув ташыйджылар эр акъшам къазанларгъа сув толдуралар. Биз апчылар саба эрте туруп къазанларымызнынъ астына атеш якъамыз, къартоп арабаларыны беклеймиз. Саат докъузгъа якъын барак къапылары ачыла ве мейдангъа арабалар келип кирелер. Эр арабанынъ сагъында, солунда, артында сопалы полицайлар, арабадаки къартлопларнынъ устюнде курекли бир эсир, бизим къазанларгъа якъынлашалар. Арабаларнынъ секиз — он адым авлагъында эсирлер сувукътан мораргъан, кемиклери корюнген эллерини узатып:

— Бир къартоп ат, агъам, бир къартоп ат, агъам, — деп ялваралар.

Бир араба эр къазангъа айры-айры янаша, эр къазангъа он-он беш курек къартоп аткъан сонъ, атыны дигер баракларгъа айдай. Полицайлар ве араба къазанларымыздан узакълашыр-узакълашмаз, бир къачымыз къайнагъан сувдан къартоп чыкъарып, темизлеп озюмиз ичюн “махсус” къартоп шорбасы пиширемиз. Бир къачымыз мезкюр махсус ишнен мешгъуль ола, о бир

ашчылар эллеринде узун таякъларнен тюбю тутмасын деп къазанларны къарыштыралар. Лагерънинъ энъ зенгин ве сайгъы корьген адамлары да ашчылардыр. Эр бирининъ устюнде я субай, я да генерал униформасы... Бир-эки куньден сонъ мен де бир чѣмюч шорба берип, юксек рутбели субай униформасынынъ саиби олдым.

Ашчылыгъым тамам учъ афта девам этти. Куньлернинъ биринде къазанларымызнынъ янына отуз беш яшларында бир фельдфебель кельди. Къазанлар этрафында бираз доланды, эпимизге дикъкъатнен бакъты. Мына шу бекленильмеген зияреттен мен бираз къоркъкъан эдим. Козьлерине корюнемек ичюн къазанларнынъ артына сакъландым. Лякин о ярамай адамгъа да чокъ ошамай эди. Къара «трочкиварий» сакъалы, узун, ёргъун корюнюшли бети, козлюклерининъ къалын джамлары артындаки татлы бакъышлы козълери оны эксери немселер киби залым аскерге дегиль де, социал-демократ, я да диндар бир христиангъа беъзете эди. Яныма якъынлашты, мени муштери козюнен сюзьди, устюмдеки униформамгъа бакъты, ниает:

— Къач яшындасынъ? — деп сорады.

— Йигирми учъ...

— Генералсынъмы?

Кулюмсиреп бир даа сорады:

— Генерал дегильсинъми?

— Ёкъ, лейтенантым.

— Устюнъдеки униформа лейтенант униформасымы?

Къоркътым, не деп джевап береджегимни бильмейим. Немсе къоркъкъанымны аяглагъан киби корюнди, кене кулюмсиреп:

— Мында не макъсаднен кельгенимни билесинъми? — деп сорады.

— Ёкъ, эфендим.

— Мангъа бир хызметчи керек. Бу ишни яшып олурсынъмы?

Немсенинъ не истегенини аяглагъанымнен озюме кельдим. Лякин не айтмакъ керек эдим? Хызметчи иши бельки ашчылыкътан яхшы, бельки ярамайдыр? Теклифини ред этеджек олсам ачувланмазмы мангъа?... Рутбемни сорады, униформамнынъ устюнден кульди... Ред этсем мени зиндангъа аттырмазмы? Бараджагъым... Барып, онгъа хызметкяр оладжагъым...

—Япарым, — дедим.

5 номерли барактан чыкъаяткъанымызда адымны со-

рады, сонъра ёлда адымны эзберлеген киби озь озюне экиде-бир:

— Садыкъ, Садыкъ... — деп текрарлады. Лагерънинъ къапыларына якъынлаштыкъ. Бекчи аскер фельдфебельге серт бир селям берип, къапыларны ачты. Тышкъа чыкътыкъ. Бир даа лагерге къайтмайджагъымны бильмеден, немсенен ян-янаша, эки аркъадаш киби команданлыкъкъа тараф кеттик.

Къыш кечти, яз кельди. Мен бир айдыр, команданлыкъта фельдфебель Шульцнынъ хызметкъарым. Не яхшы, не раат кунълер! Лагерде шааты олгъан фаджидалардан сонъ, аятны энди татып бакъкъандайым. Апансыздан эв ве джыллы тешек тапкъан оксюз бала киби къуванам. Фельдфебель сабалары одасындан чыкъкъанда манъа мераметли бир назар ташлай, омузымны таптай. Уйлегедже онынъ одасыны сипирем, чызмаларыны, униформасыны темизлейим. Сонъра арбий апханеден уйле емегини кетирем. О, ашыны ашай, табакъта, мытлакъта меним ичюн де бираз аш къалдыра, сонъра одадан чыкъа. О кеткен сонъ мен акъшамгъаджа немсе тилиндеки газеталарны окъуйым.

Геджелери немселернинъ атларыны бакъкъан румынлернен ятам. Кировограддаки эсирлер киби олар да бир вакъытларда русларда эсирликте олгъанлар. Немселер русларнен берабер оларны да эсир алгъанлар, лякин союздашлар олгъанлары ичюн лагерге къапамагъанлар. Тиллерини анъламасам да юваш ве темиз юрекли адамларгъа ошайлар. Мени тютюннен сийлайлар, кеч маальгедже йырлайлар... Бир кунъ Румыниядан субай келип оларны озь мемлекетлерине алып кетеджек эмиш. Алты айдан берли шу субайны беклейлер.

Кимерде акъшамлары атларны бакъмакъ себебинен бир маначыкъ уйдурып ахыргъа Шульц келе, янымдан кечкенде къагъыткъа сарылгъан отъмекни элиме туттырып кете. Беяз, тобансыз, йымшакъ отъмек. Отъмекни ашагъанымда Джеветни, Османны, Мустафаны хатырлайым. Козълеримнинъ огюне оларнынъ беяз хаяллары келе. Мен отъмекни ашайым, отъмек мени ашай. Къальбимде яныкълар толуп-ташалар. Богъазыма яваш-яваш келип бир тыкъала. Фельдфебель Шульцнынъ берген отъмегини къаранлыкъта бир хырсыз киби ашайым. Оларнынъ пайыны да мен ашагъан кибим. Богъазыма тыкъалгъан шей санки мени богъа. Отъмекни ашап оламайым, сабагъадже къолумда тутып отурам. Бельки,

бирини корерим. Бир кунъ бириси огюме чыкъар. Бельки, бирини тапарым. Бельки!.. Отьмеклерни баш уджумдаки торбагъа къоям.

Бир акъшам устю фельдфебель Шульцнен ахыргъа кетер экенмиз ёлда сув алып келеяткъан азербайджанлыны расткетирдим. Янынъда сиялы немсе аскери бар эди. Сув къопкъаларынынъ къалын йиплери бойнунда, эллерини кокуюслерине къавуштыргъан, кесик-кесик оксюре эди. Янындан кечип кеттик. Азербайджанлынен лаф этмеге сакъындым. Мени коръди экенми, аджеба?

Эртеси куню кене де азербайджанлыны расткетирмек умютинен, джеблериме отъмек толдурдым. Ёлда расткетирмедим, лякин бутюн кунъ команданлыкъ дживарында сув тапыгъаныны коръдим. Акъшам устю ич бир ерде ёкъ эди. Эртеси куню акъшамгъадже пенджерен бакътым, корип оламадым. Хасталанды экенми? Ёлда башкъа сув ташыйдыжылар бар, лякин араларында азербайджанлы ёкъ.

Бир афта кечти. Саба фельдфебель Шульцнынъ ода-сыны сипире эдим. Коридорда бирден аякъ сеслери, багырувлар эшитильди. Ода къапысыны бираз аралыкъ этип, тышкъа, коридоргъа бакътым. Эки немсе аскерининъ арасында диваргъа даянгъан бир вазиятте, сарышын, гъает зайыф бир эсир эллеринен бетини къапаткъан:

— Мен еудий дегилим, мен еудий дегилим, — деп окюр-окюр агълай эди.

Онынъ бетини корип оламайым, лякин таякъ киби индже, беяз къолчыкълары ойле де къалтырай эди ки, ойле гъарип агълавы бар эди ки, коридорда дигер къапылардан бакъкъан немселернинъ бетлеринде биле мерамет излери корюне эди. Бираздан сонъ бир къапы ачылды ве коридоргъа лагерь команданы капитан Бух чыкъты. Сагълам бичимли, бой-постлу, къырмызы бетли, козьлери даима атешли, магърур бир субай эди. Агълагъан эсир бирден Бухнынъ аякъларына ятты, темиз чызмаларына сарылды. Кене де богъулгъан киби:

— Еудий дегилим, инанынъ мангъа, еудий дегилим, — деп ялвара эди. Кирли эллеринен темиз чызмаларына сарылгъаны ичюнми, ёкъса еудий олгъаны ичюнми, бильмейим, капитан Бух эсирни яхшы этип тепмеледи, сонъра юкъунчлы хасталыкътан къачкъан киби, ода-сына кирип кетти. Мен къапыны къапаттым. Къулакъларыма коридордан аля даа анавы эсирнинъ:

—Еудий дегилим! Мен еудий дегилим, — деген сеси чалына эди.

Он-он беш дакъкъадан сонъ одагъа фельдфебель Шульц кирди. Кучюк, татлы бакъышлы козьлеринен бетиме бакъты, сонъра скемлеге отурды:

— Лагеръде еудийни якъаладылар, — деди.

Сесимни чыкъармадым. Бу лакъырдыны ачмагъа истемегенимден, озюмни анъламамазлыккъа урдым. Лякин фельдфебель бу акъта лаф этмек истей эди.

— Лагеръде даа чокъ еудий бар, — деди.

Немсе тилинде зайыф лаф этсем де сорадым:

— Бу адамнынъ еудий олгъаныны къайдан бильдинъ-из? Бельки де, еудий дегильдир. Еудий дегилим дей...

Шульц кулюмсиреди:

— Буны бизге еудийлернинъ озьлери айталар, — деди.

— Еудийлернинъ озьлерими?

Пармагъыны дудакъларына кетирди:

— Ш-ш-ш-шт. Якъынджа кель, лякин кимсеге айт-ма...

Янына бардым. Айны фысылтынен:

— Эбет, еудийлернинъ озьлери. Еудий эркеклерининъ эписи кесик олгъанларыны биле эдинъми? Буны не командан биле эди, не де биз. Терджиман Ян айтты. О да еудий. Биз онынъ еудий олгъаныны биле эдик затен, лякин о бизге керек. Шимди эр бир баракта бойле дёрт-беш еудий бар. Олар джанлары багъышланывладжакъ беллейлер. Лякин о бир еудийлерден арынгъанымыздан сонъ, невбет буларгъа келеджек.

Мен ич бир шей анъламадым. “Кесик” сёзюнинъ манасыны сорадым. Шульц кене кулюмсиреди ве элинен ишарет этип, еудий эркеклерининъ суннетли олгъанларыны анълатты.

— Анавы дёрт-беш еудий бутюн кунъ чукъурларнынъ янынъда доладалар. “Кесикли” корьгенлеринен, полицейларгъа хабер берелер, полицейлар да еудийни мында алып келелер.

Фельдфебельнинъ сёзлерининъ манасыны анълагъанымнен, белькемигимден бир сызлав кечти. Аман, чызмаларыны алып темизлемеге башладым. Къолларым къалтырадылар. Буны Шульцкъа косьтермемеге чалышам. Шульц бираздан сонъ еринден турды ве коридоргъа чыкъмаздан эвель, токъталды:

— Шимди бу адам еудий дегилим, дей. Командан терджиман Янны лагеръге ёллады. Еудийлер келип оны

тешкереджеклер. Ким бильсин, бельки янълышлыкъ олгъандыр, — деп, чыкъты.

— Аллахым, я о адам мусульман олса!.. Еудий олмагъаныны насыл исбат эте билир? Мен шаат олсам? Немселер бунъа инанмазлар... Мени чукъур янына алып барып, къуршунласалар... Эсирнинъ “мен еудий дегилим” деген сеси аля даа къулакъларымда. Мусульман олса, еудий олмагъаныны насыл исбат этеджек? Исбат эталмаса ботен ерде ольдюриледжек! Онынъ еудий олмагъаныны исбат этмеге тырышсам, я о да еудий олса!.. Мусульманлар акъкъында айтмасам, бу сефер Эскендерни, азербайджанлыны, эпимизни еудий, деп къуршунгъа тизмеге къарар берселер?.. Мен бойле тюзюнип тургъанымда, коридорда аякъ сеслери, сонъра бир багъыр-чагъырлар эшитильди. Ярым сааттен сонъ эсирни сюррей-сюррей чукъур башына алып кеттилер. Пенджерен бакътым. Гъарипчик, къозу киби эди. Тизлери устуне чёкти. Ондан учъ адым артта тургъан немсе элиндеки тапанджасыны бичаренинъ энъсесине догърултты, тапанджанынъ атмасынен эсирнинъ ерге йыкъылмасы бир олды. Бойле чар-чабик джаныны берген заваллы ичюн дува этмектен башкъа япыладжакъ иш къалмагъан эди. Бираздан сонъ къапы ачылды, одагъа Шульц кирип кельди. Мен яшлы козьлеримни косьтермемек ичюн артымны чевирген эдим. Шульц скемлеге отурыр экен:

— Еудийлер бакътылар... Еудий экен, — деди.

Бу адиседен сонъ лагерьге къайтмагъа къарар бердим. Лякин Шульц шубеленмеге башласа? Геджени юкъусыз кечирдим. Сабалейин ахыргъа Шульц кельди ве команданлыкъкъа берабер кеттик. Ёлда, мени лагерьге къайтар, демеге джуръат эталмадым. Къапы янында айрылдыкъ. Бельки азербайджанлыны корерим деп, уйлегедже пенджере янында отурдым. Лякин азербайджанлы ич бир ерде ёкъ. Уйле емеги ичюн одадан чыкъар экеним, коридорда аякъ сеслери ве тюневин эшиткениме бенъзеген багъырув эшиттим. Къапы аралыгъындан бакътым, сиялы эки аскер арасында кене эки эсир тура. Экиси де ялынаякъ, оксюз балалар киби, бири-бирининъ эллеринден туткъанлар, дыр-дыр къалтырайлалар. Узун, къара сачлары тоз ве тобан ичинде, устылеринде тизлеринедже саркъкъан кирли, йыртыкъ кольмеклери... Олар кимлер? Бетлерини коръмеге тырышам, коралмайым. Немселер оларны не ичюн команданлыкъ-

кѡа кетирдилер?.. Бираздан сонъ одалардан биринден Шульц чыкѡты. Эсирлер янында тургѡан эки немсе аскери фельдфебельни селямладылар. Шульц эсирлерни баштан-аякъ козьден кечирди, ич бир шей айтмайып одасына тараф адымлады. Мен кѡапыны кѡапаткѡаным-нен, кѡапы ачылды.

— Садыкъ! Менимнен корь! — деди Шульц.

— Кѡайда, герр, фельдфебель?

— Терджиман Ян лагерьге кетти, кель де, бу адамларнен сен лаф эт.

— Олур, герр фельдфебель.

Берабер коридоргѡа чыкѡтыкъ. Немсе аскерлери арасында кѡалтырап тургѡан эки эсирнинъ янында токѡтадыкъ. Экисининъ де инсан алындан чыкѡкѡанларыны, экисининъ де озьбек олгѡанларыны бирден анѡладым. Фельдфебель Шульц эсирлерге бакѡып, манѡа:

— Сен бу адамлардан русча сора. Еудий дегиллерми? — деди.

Мен русча:

— Фельдфебель сизинъ анги миллеттен олгѡанынъ-ызны бильмек истей. Еудий дегильсинъизми? — деп сорадым.

Бири-бирилерине бакѡыштылар, кѡартча сою башыны саллады. Мен кене русча сорадым:

— Русча анѡлайсынъызми? Сиз еудийсинъизми?

Кѡартча сою кене башыны саллады, серсерджесине кулюмсиреди ве:

— Эбет, еудий... биз еудиймиз, — деди.

Заваллынынъ сеси ве кулюмсиремеси манѡа пек тесир этти. Шимди фельдфебель манѡа бакѡа, мен исе козьлеримни озьбекнинъ сѡнок козьлеринден айырмайым. Бирден татарджа лаф этмеге башладым:

— Мында бакѡ, ихтияр! Ялан айтма, сен еудий дегильсинъ. Еудий десенъ бу немсе сизге отъмек бермейджек. Экинъизни де чукѡур башына алып барып, ольдюреджек. Энди айт, бакѡайым. Сиз озьбексинъизми, ѳкѡса туркменми?

Башта бири-бирилерине бакѡтылар, сонѡра экиси де бирден манѡа бакѡтылар ве бирден аякѡларыма сарылып, окюр-окюр агѡламагѡа башладылар:

— Озьбек, агѡам... Озьбек... Биз фергѡаналы... Фергѡаналымыз...

Фельдфебель.

— Еудийлерми? — деп сабырсызлыкѡнен сорады.

— Ёкъ, герр фельдфебель. Олар азиялы. Бет — сималарындан да...

Сёзюмни битирмеден, коридорда юксек рутбели эки немсе субайынен капитан Бух корюнди. Шульц команда берди ве немселер аман къабаргъан кокюслеринде нефеслерини тутып, тим-тик къаттылар. Фельдфебель Шульц изаат бермек ичюн капитан Бухкъа тараф догърулгъанда, капитан фельдфебельнинъ айтаджакъ шейлерини динълемек истемегенини анълатмакъ истегендай, элини саллады. Фельдфебель озыбеклер акъкъында айтмаздан эвель капитан Бух бинъ бир тюрлю кужурлер савурды. Немселер индемейип, бирер эйкель киби, тим-тик тура эдилер. Мен кимсенинъ дикъкъатыны джелъп этмеден, къачып сакъланмакъ истедим. Лякин насыл къачарсынъ? Огюмде субайлар, артымда немсе аскерлери. Капитан Бух мени даа коръмеген эди. Я, коръсе, бу ким, деп сорайджакъ олса?.. Эки озыбекнинъ арасындам. О заваллылар олюм босагъасында тургъаныны бильмей эдилер. Энди оларнен берабер мени де ольдюреджек эдилер. Сакъланмагъа тырышам, мени коръмесинлер, деп дува этем. Бух сесини бутюн дюньягъа эшиттирмек истегендай, багъыра, къып-къырмызы бети кет-кете морара ве эп еудийлерни сёге. Бир анъ, озыбеклерге дикъкъатнен бакъты. Коридорда чибин учса эшитиледжек дереджеде сукюнет асыл олды. Фельдфебель Шульц озыбеклер хусусында бир шейлер айтаджакъ олып джесаретленгендай олды, лякин Бух кене копюрди, сёгюне-сёгюне одасына кирди. Мен аман къачтым, сакъландым. Къапы артындан джанымны авучларым ичине алып, капитан Бухнынъ серт-серт айкъырувларыны динъледим. Бир саат кечти. Фельдфебель Шульц къайтып кельмеди. Экиде — бир къапы аралыгъындан коридоргъа бакъам. Озыбеклер коридорда ёкъ. Къайда алып кеткенлерини бильмейим. Лякин эр алда атмагъа алып кеткендирлер. Команданнынъ одасына кяде бир серт бетли хауптман, я да ефрейтор, я да бир субай кирип чыкъалар. Къапы эр ачылып япылгъанда ичериден капитан Бухнынъ бутюн дюньяны сарсыткъан сеси келе. Онынъ одасында керчектен де бир шейлер олмакъта. Озыбеклерни богъалармы?.. Ёкъ. Сеслер эп немсе сеслери эди. Анда не ола эди? Капитан Бух не ичюн бу къадар вакъыттан берли багъыра? Бирден къапы ачылды ве ичериге Шульц кирди. Фельдфебельнинъ эвельки татлы бакъышлы козылеринде шимди хаиндже бир атеш

бар эди. Элери артында, мени корьмеген киби, оданынъ о башындан бу башына барып келе. Экиде-бир, диварда асувлы тургъан автоматына бакъа, кене адам ольдюриледжек, деп тюшюнем. Лякин кимни? Къач адамны? Не вакъыт? Апансыздан коридорда бир гурюльти къопты. Фельдфебель Шульц сиясына атылды. Коридорда насылдыр бир лафлар олды, сияялар шакъырдады, коман-да сеслери эшитильди. Пенджеренден бакътым. Отуз беш, бельки къыркъ аскер. Эписи сияялы. Янларында капитан Бух.

— Сагъгъа-а- дён!

— Илери-и-и марш!

Демир наллы чызмалар гъарп-гъарп, этип лагерге тараф ёл алдылар. Бираздан сонъ дешетли аякъ сеслери узакъларда синъип кеттилер. Мейдан, коридор, одалар мезар сукюнетине бурюндицер. Мен бу сукюнет ичинде Танърыгъа ялварам:

— Аллахым! Гуняхларымыз себебинден огюмизге аят ве олюминъ энъ дешетли пердесини эндирген дакъкъаларынъда биле биз сени севеджекмиз. Санъа инанаджакъ ве сенден имдат беклейджекмиз.

Тамам бир сааттен сонъ капитан Бух, фельдфебель Шульц ве бир къач хауптман команданлыкъкъа къайтып кельдилер. Лагерде не олып кечкенини бильмейим. Шульц автоматыны диваргъа таяндырып къояр экен:

— Лагеръни еудийлерден темизледик, — деди.

Мен онынъ бетине бакъмагъа къоркъам, лякин эр шейни бильмек истейим. Къоркъа-къоркъа сорадым:

— Эписи еудий эдилерми?

— Эписи де еудий эди. Кяхпе эвлятлары бизге ялан айттылар. Еудийлер “кесик” ола дедилер. Лякин кесикли олгъанлар ялынъыз еудийлер дегиль экен. Мусульманлар да кесикли экен... Буны капитан Бухкъа башкоманданлыкътан кельген субайлар айткъан. Еудийлер ёкъ этильмегендже дюнья раат олмайджакъ... Инсанлыкънынъ энъ буюк душманы еудийлер!

Фельдфебель бу сёзлерни айтыр экен, тышарыда аякъ сеслери ве кесик-кесик айкъырувлар эшитильди.. Шимди пенджере янында туруп бакъар экен, Шульц да бутюн немселер киби олгъан эди. Къашлары чатылды, бетини дешет сарды. Скемленинъ къолтутгъыны къопармакъ истегендай сыкъа эди. Тишлери арасындан:

— Йюдише швайне хунд. Йюдише швайне хунд! — дей эди.

Тышта бир сюрю инсан. Сюрюнинъ этрафында яш немсе аскерлери ав копеклери киби ачувлы эдилер. Сюрюдеки адамлар исе сусып туралар. Чокъусы ялына-якъ, бир къысымы кольмексиз. Башларындан, сачлары арасындан сюзюльген къанлары бетлерини ёлакъ-ёлакъ сызгъанлар. Лякин бу бакъышлар имангъа толу эди. Олюмге бойле раат ве сакин бакъкъан адамларны биринджи кере корем. Этрафларындаки немселернинъ бетлеринде исе аксине раатсызлыкъ, сыкъынты окъула эди. Эки миллет къаршы къаршыгъа кельген, лякин енъиледжек миллетнинъ руху енъеджек миллетнинъ рухындан сагълам киби эди.

Капитан Бухнынъ эмирине бинаэн, сиялы аскерлер автоматларыны сюрюге догърултып, олюм махкюмлерини чукъурларгъа тараф айдамагъа башладылар. Терджиман Ян энъ огде, эллери аркъасында, башы тим-тик, кете. Онынъ артындан кетейткъанлар исе бири-бирилерине эллерини узаталар, бири-бирилерининъ эллерини сыкъалар, къучакълашып опюшелер. Мен оларгъа бакъам ве кунълерден бир кунъ къуршунгъа тизиледжек олсам, баре, бу инсанлар киби, олюмге кетейим, дейим. Шу адамларнынъ рухларындаки къувет бутюн менлигиме тесир этти. Артыкъ, оларгъа бакъамайып, пенджерен чекильдим. Ярым сааттен сонъ автомат сеслери эшитильди. Сонъ, узун бир сукюнет. Кене автомат сеслери. Кене узун сукюнет. Автомат сеслери. Бу ал эки саат девам этти.

Фельдфебель Шульц одасына къайтып кельгенде пенджерелерге мутхиш къаранлыкъ чёккен эди. Шимди кичкене козьлери козьлюклерининъ къалын джамлары артындан, эвелькиси киби раат ве сакин бакъа эдилер. Отуруп, еудийлерни насыл ольдюргенлери акъкъында икяе этти. Еудийлер невбет беклегенлер. Ольген эр беш еудийни башкъа беш еудий комген. Къанлы урбаларыны лагерьге алып кеткенлер. Бу урбалар яры чыплакъ эсирлерге бериледжек экен...

Бир афта кечти. Еудийлер унутылды. Команданлыкъ-таки бир чокъ немсе джебэдеки къысымларына ёлланылды. Капитан Бухнен фельдфебель Шульц къалдылар. Фельдфебельнинъ айткъанына коре, русларгъа къаршы буюк бир уджюмге кечильген. Озю де джебэге кетмек эмирини беклей, лякин эмир не вакъыт чыкъаджагъыны бильмей экен. Дженкнинъ чокъкъа бармайджагъына умют багълап, эмир чыкъкъандже дженк де

бiter, дей. Фельдфебельнинъ сѣзлерине инанмакъ истейим. Бельки дженк бiter! Бельки!... Геджелери румышлер ахырда йырлайлар. Олар да бу язда дженк бiter, дейлер. Мен индемейип тютюн ичем ве тютюнем. Дженк бiter!.. Козьлеримни юмып месут бир келеджек акъкъында хаялланам. Дженк бiter!.. Кетинъиз!.. Эвлеринъизге, балаларынъызгъа, ана-бабаларынъызгъа, оларнен къавушынъыз!.. Артыкъ, азатсынъыз, сербестинъиз... Кетинъиз артыкъ... Кетинъиз! Эвлеринъизге! Эвлеринъизге! Эр шей унутылыр. Азап, къанлы инъильтилер, козьяшлар, эр шей унутылыр. Эвлеринъизге... Тюневин басып кечкен дерелерден, тепелерден, ёллардан кечип эвлеримизге къайтырмыз. Кунешнинъ алтын ышыкъларында ювунгъан багъчалардан, азбарлардан огюмизге къызлар чыкъар. Къызлар бизге кулюмсиерлер, биз къызларгъа кулюмсиермиз. Бири-биримизге якъынлашырмыз, бири-биримизнинъ эллеримизден тутармыз. Кимсе кимсенинъ устюне багъырмаз. Не автомат атар, не куфюрлер эшитилир. Не феръяд эткен, не агълагъан! Эр шей унутылыр... Мен?.. Мен пексиметлерни башымнынъ уджундаки торбама сакъламакъ кереким. Къырым Умангъдан къач километр узакътадыр? Дёрт юз?.. Бельки де, чокъ... Юре-юре эки афтада бара билирим. Ёлларда койлю арабаларына минерим... Бельки автомобиллерге. Эки афтагъа биле бармаз. Олса-олса бир афта. Бир афтагъа биле бармаз. Бугунъ базар. Дженк бугунъ битсе, огюмиздеки базар куню юртумдам... Заваллы анам, сагъ олгъанымны биледирми экен? Эвлядым, деп ким бильсин бойнума насыл сарылыр, ким бильсин, козьлеримден насыл опер!.. Я, бабам?.. Эр алда, о да агълар. Эпимиз агълашаджакъмыз... Лякин бу козьяшлар азап дегиль де, къуванч козьяшлары оладжакълар...

Сонгъра... Сонгъра, аиле оджагъы, чай зияфети, узун-узун лакъырдылар. Сонгъра, къар киби беяз, темиз чаршафлы тешек, атлас ёргъан... Одада янгъгъыз къалгъанымызда анам мытлакъа айвасыллы Зекиенинъ лафыны ачаджакъ. Онынъ тобукъларынаджа узун, билек киби къалын, чифт орьгю сачларыны, беяз мангълайыны, къалем къашларыны, козьлерининъ, кирпичлерининъ гузеллигини тарифлейджек. Темиз бир аиле къызы олгъаныны айтаджакъ. Эй, заваллы анам! Сенинъ козьлеринъни яшсыз, бетинъни истирапсыз коръмек ичюн нелер япар эдим? Сени дагъларнынъ къадифе этегинде,

зумрют ёктушларында, багъчаларымызнынъ ортасында мис къокъулы эвимизге алып келеджегим. Сен анда кене без мараманъны орьт, “Ясин”инъни окъу. Эвлятларынгъа бакъа, булар меним балаларымдыр, бу меним эвимдир де! Я, руслар, руслар эвимизден чыкъарлармы?

Яваш-яваш ичине бир къоркъу тюше... Руслар эвимизден чыкъарлармы?.. Чыкъмалылар!.. О юрт, о эв бизимдир. Аталарымыз, деделеримиз анда догъды, анда яшадылар. Еди къат эджадымыз о ерли... О юрт бизим, биз шу юртнынъ эвлятларымыз. Чыкъмалылар!..

...Бойле тюшюнир экеним, неден бильмем, козьлеримнинъ огюне алушталы Гриша кельди, снаряд ачкъан чукъурда аякълары къопкъан, сары башлы Гриша! Къырымда бойле къач дане сары сачлы Гриша даа бар? Татар огълу кене де Къырымны явурдан темизлейджекмиз деп, сиягъа сарылса?.. Тёкюльген козьашлары, акъкъан къанлары янында татар огълу кене исян кетерсе? Эй, татар огълу, юз етмиш йылдан берли къан тёке-тёке сенде къувет къалдымы? Артыкъ, Къырымнынъ ренки денъишти. Сен юз етмиш йылдан берли азаплар ичинде яшадынъ. Кене де ойле яша. Къанынъны төкме! Къуветсизсинъ. Бош ерде къанынъны акъызма! Билесинъми, о юрт сенсиз яшап оламаз. Билесинъми, о юртны Танъры санъа эманет этти. Ялынъыз сенинънен о юрт бар оладжакъ. Сенсиз багъларында бал ерине зезр акъаджакъ, сенсиз эвлеринъде, сарайларында байкъушлар отеджеклер, дагълары ачылмаз, ёллары кечилмез оладжакъ, о дженнет джезнемге чевириледжек.

Бир кунъ саба фельдфебель Шульц ахыргъа пек эрте кельди, мени команданлыкъкъа алып кетти. Команданлыкънынъ огюндеки мейдан сиялы аскерлерге рыкъма-рыкъ толу. Хауптманларнынъ берген серт командалары алтында автоматларыны къавий тутып, мейдандан группа-группа чыкып кетелер. Лагерге кетмегенлери ичюн, аскерлернен чокъ меракъланмадым. Шульцнынъ бети де ич бир тюрю ярамай адисе бекленмеген киби, къуванчлы ве мераметли корюне, кичкене козьлери куле эдилер. Илк кере манъа учъ дане тютюн берди. Джумертлигине шаштым. Одасына кирген сонъра, манъа мейдандаки аскерлер акъкъында бир-эки шей айтып, кене тышарыгъа чыкты. Ич бир шей анъламадым, пенджере янына барып, мейдангъа козь ташладым. Ярым, саат ичинде мейдан бошалды, сессизликке ко-

мюльди. Амма бу сессизлик чокъкъа сюръмеди. Янъы-дан аскерлер кельди, лакъырдылар олды, командалар берильди. Команданлыкънынъ мердивен басамакъларында капитан Бух, фельдфебель Шульц ве башкъа бир къач субай тура эдилер. Мен къоркъунен къарышыкъ бир меракъ ичинде де аскер сафларына, де команданлыкънынъ таш басамакъларында тургъан субайларгъа бакъа эдим. Он, он беш дакъкъадан сонъ мейданда къоджаман адам кутълеси асыл олды. Кельгенлернинъ эписи граждандан урбалы эдилер, эр бирининъ бойнунда бирер богъча. Бетлери, козьлери тоз-топракъ ичинде олса да, аллары о къадар тюшкюн дегиль эди. Тютюн ичелер, багъырып-багъырып лаф этелер. Эсирлерми? Эсирлерге де чокъ ошамайлар. Араларында униформалы сойларыны коръмейим. Чокъусы койлюге де ошамай. Бу адамларны не ичюн лагерьге айдап келелер? Фельдфебель Шульц, элинде бир десте къыгъытнен, одасына кирип чыкъа. Къуванчлы ве зеджанлы корюне. Мейдандаки адамлар ёргъун аякъларыны скойрей-скойрей лагерьге тараф адымлайлар. Арттан башкъалары келе. Бу ал акъшамгъадже девам этти. Ахыргъа къайтып кельген сонъ, Шульц Уманъ дживарларындаки кой ве къасабалардан он еди яшындан элли беш яшынадже олгъан эркеклерни лагерьге къапамакъ эмири чыкъкъаныны айтты. Бутюн бу адамлар озь вакъытында аскер экенлер. Джебъ ярылгъан сонъ чокъусы къачып, койлерге сакълангъан экенлер. Энди немселер оларны топлап, лагерьге къапай экенлер, лаякин койлерден старосталар келип шу адамлардан бир де бири акъикъатен де шу койнинъ койлюси олгъаныны айтса, капитан Бух тезкере береджек, ве шу адам сербест быракъыладжакъ экен. Шульц бу шейлерни маъна зеджаннен икяе этти.

Эртеси куню, фельдфебель Шульц ахыргъа келип, мени уяндыргъанда этраф даа агъармагъан эди. Бойле эрте кельгенине паштым. Аджеле кийиндим. Тыштаки къапынынъ эки тарафында сиялы бекчилер бар эди. Олардан бири къапыны ачты. Къапыдан эки адым авлакъта, шоссе четинде бир талай къадын, къыз, къарт богъчаларынынъ устюнде отуралар. Биз оларнынъ янына бармаздан эвель фельдфебель Шульц маъна терджи-манлыкъ япмакъ керек олгъаныны айтты. Ёл четиндеки адамлар яваш-яваш ерлеринден турдылар, араларындан секиз-он къарт бизге якъынлаштылар. Учъ адым

къялгъанда токътадылар ве къялпакъларыны чыкъарып, селям бердилер. Шульц:

— Староста ким? — деди. Мен айны суальни русча бердим.

Учь дане къарт огге чыкъты. Араларындан бири лаф этти:

— Биз, терджиман бей, учь койнинъ учь старостасымыз. Койлерде иш япа биледжек адам къялмады. Эр эвде, къядынлар, балалар агълашып отуралар. Тарлаларда ишнинъ тамам къайнагъан вакъты... Шу он, он беш, он алты яшындаки балалар къябаатсызлар, терджиман бей. Олар аскерлик япмадылар.

Ялварып-ялкъаралар ве мени буюк бир адам сайып, терджиман сёзюне бей сёзюни де къошып айталар. Фельдфебель Шульц старосталарнынъ айткъанларыны динълемек истемей. Эгилип къулагъыма:

— Бирини четке чек, тек бир данесинен лаф эт, — деп фысылдады.

Сонъра:

— Арабаларында не бар, сора олардан... — деди.

Сёзюни битирмеден, этрафына бакъынды: ойлагъан шейини ачыкъ айтмагъа истемегенини анълайым. Старосталардан бирисини четке чектим. Шульц суаль берди, мен терджиме эттим.

— Сизинъ койден къач эсир чыкъарылды?

— Элли еди, терджиман бей.

— Эписи де сизинъ койденми?

— Эписи бизим койлю, эфендим. Бир къач айдан берли анда-мында, тек тюк кельмешек коремиз. Лякин койге немсе аскерлери кирген сонъ, гъайып олдылар.

Кене, Шульднынъ сёзлерини русчагъа терджиме этем.

— Сизинъ кой бу ерден чокъ узакъмы?

— Он беш километр къадар, терджиман бей.

— Шу элли еди адамнынъ адларыны билесинъми?

— Эписининъ ады мында язылгъан, терджиман бей...

Акъ сачларыма бакъынъыз, терджиман бей, ялан айтдажакъ адамиммы мен! Бутюн кой, сёз бирлиги япкъан киби, мени сайлады, янынъызгъа ёллады. Бар, меселени олгъаны киби анълат, дедилер. Немселер ве терджиманлары санъа инанырлар, дедилер.

Фельдфебель манъа айтты, мен къарт старостагъа дедим:

— Бу чокъ агъыр бир меселе... Пек агъыр...

Арада кзыскъа бир сессизлик асыл олды.

— Бельки, сизинъ адамларынъызгъа тезкере берир ве оларны азат этермиз. Лякин мында, лагерьде пек чокъ ач бар. Оларгъа бираз ашайт кетирмек керексинъиз.

Къарт староста бирден элиндеки сопаны ерге урып, эеджаннен:

— Мен шимди койге къайтырым ве уйлеге якъын он араба отъмек кетиририм. Он араба! Он араба отъмек бермесинлер, бакъайым! Терджиман бейнинъ эмирини ерине кетирмесинлер, бакъайым! Мен оларгъа анълатырым!..

Старостанынъ сёзлерини аман немсе тилине чевирдим. Шульц мени четке чекип, къулагъыма фысылдады:

— Старостагъа айт, он араба отъмекнинъ кереги ёкъ... Бизге ягъ, пенир, йымырта киби шейлер... Анъладынъмы?.. Старостагъа яхшы этип анълат...

Фельдфебель эсирлерни йымыртанен, пенирнен беслейджекми, деп ичимден кульдим.

— Йымырта, пенирми? — деп сорадым.

Шульц кене де фысылдап, лякин эеджаннен:

— Озюмиз ашармыз. Сен... Сен, мен... Капитан Бух...

— деди.

Шульцнынъ козьлериндеки къуванч ве эеджаннынъ асыл манасыны, саба эрте келип мени ахырдан алмасынынъ себебини энди анъладым. Меселени старостагъа анълаттым. О бир старосталарнен де анълашып, лагерьге къайттыкъ. О куню фельдфебельнинъ одасында пайнозюм къалдым. Шульц бутюн кунъ кельмеди. Къайдаларда булунды, бильмейим, ялынъыз одасына эеджаннен кирип кельгенинде акъшам ола эди. Старосталар кельдилер.

— Арабалар тышарыда, ярдымгъа кель, — деди. Чыкътыкъ. Саба лаф эткен старосталарнен берабер арабалардан богъча, чувал, торба ташыдыкъ. Арабаларны бошаткъан сонъ, Шульц старосталарны одасына давет этти. Лагерьде булунгъан эсирлернинъ джедвелини алды. Одадан чыкътылар. О гедже ахыргъа кетмедим. Башта, капитан Бух тарафындан имзалангъан тезкерелерге юз элли адамнынъ адыны яздым. Сонъра чувалларны, богъчаларны бошаттыкъ ве сабагъадже капитан Бух ве фельдфебель Шульцнынъ къоранталарына, къысым-акърабаларына посылкалар азырладыкъ.

Тезкерелерге адлары язылгъан эсирлер эртеси куню азат этильди. Эки куньден сонъ фельдфебель Шульцнен кене шоссеге чыкътыкъ. Эсирлерни азатлыкъкъа чыкъ-

арув усулы койлерге даркълалгъан, гъалиба, койлюлер янларына баргъанымызда къаш-козь ишаретинен арабаларыны косътерелер. Капитан Бух эр саба команданлыккъа кете, эки юз тезкере имзалап кетире. Мен акъшамгъадаже Бухнынъ одасында имзалы тезкерелерге эсирлернинъ адларыны язам, сонъра фельдфебель Шульцнынъ одасына кетем. Яры геджегедже бераберликте Германиягъа кетеджек посылкаларны азырлаймыз. Бу ал майыснынъ сонъунадже девам этти. Лякин кунълерден бир кунъ бунынъ да сонъу келеджек эди ве кельди.

Бир кунъ пенджеренден бакъып тургъанымда, сув ташыгъан азербайджанлыны корьдим. Команданлыкънынъ янындаки ёлдан кетер экен, токъталды. Сагъ эли бойнундаки йипте, команданлыкънынъ тап басамакъларына бакъа. Заваллынынъ не де аджыныкълы ады бар эди! Бою бираз даа узангъан киби, ялынаякъ, бир вакъытларда гузель олгъан бетинде агъыр хасталыкъ излери бар эди. Янындаки немсе бир шейлер айта, о исе немсени эпшитмеген киби команданлыкънынъ басамакъларына бакъманы девам эте. Сонъра эгильди, къопкъаларыны котерди ве башы аля даа команданлыккъа чевирилген алда концлагерьге тараф агъыр-агъыр адымлады. О кунъден сонъ джеблеримде отъмек тапыдым. Ниает, бир акъшам устю, фельдфебельнен ахыргъа кетейткъанымда айны ёлда азербайджанлыны расткетирдим. Кене айны вазиятте эди:

— Мераба, агъам, — дедим.

Бирден сескенди, сонъра къальбимдекилерни окъумакъ истеген киби козьлеримнинъ ичине тикилип бакъты:

— Мераба, гардаш...

— Мени танымадынъызмы? Мен Эскендернинъ...

Сёзюмни битирмеге бермедим:

— Эскендер къачты, — деди.

Ичиме насылдыр бир къоркъу кирди. Сустым.

— Достлары олгъан полицияларнынъ ярдымынен къачты. Чокъ залым эди, ама йигитлигине йигит эди...

Азербайджанлы менимнен лаф этер экен, Шульц силалы немсе аскерининъ янына кетти. Азербайджанлы лакъырдыны Эскендерден узакълаштырмакъ истегендай, башыны команданлыкъ тарафкъа айландырды. Мердивенлерге бакъып:

— Ики кунъден бери сени о басамакларда горюрюм,

— деди. — Бакар дурурум, гардаш.

— Мен де сизни чокъ бекледим.

— Учъ афта хаста яттым. Геджелери фена бир оксюрик тутар эди. Къан тюркюрдим, гардаш. Кендими бильмез эдим. Сыххиеджиер насыл олду да бу чукура атмадылар, халя шашарам, гардаш. Не фена гуьнерди, не фена...

Къопкъаларынынъ йипини сыкъып, богъукъ бир сеснен:

— Мен даянамаайджам, гардаш, мен артыкъ даянамайджам, гардаш, — деп агълады.

Отъмек узаттым, къолтутгъынынъ астына сыкъыштырды.

— Агъламангъыз, агъам. Эпимиз айны гемидемиз...

Башыны котерди, козьлеримнинъ ичине бакъты. Кулумсиремек истеди, гъалиба, ялынгъыз дудакъларынынъ уджу ойнады.

— Ама сен... сен чокъ буюдинъ, гардаш. Лагеръде адынъ эр кеснинъ агъызында...

— Меним адыммы? Бу да неден, я?

— Анавы тезкерелернен не къадар инсан, не къадар джан къуртардынъ, бир бильсенъ!

— Эсирлер меним дегиль, команданлыкънынъ эмиринен азат этилелер.

— Ойле я... Лякин о тезкерелерге сенинъ де элинъ тие, гардаш. Энди сенинъ сёзюнъ де кечер... Шакъамы?.. Окъумыш бир адамсынъ... Немсе киби немседже лаф этесинъ.

Бираз даа тёкюнди, немсе аскеринден бир шейлер сорагъан Шульцкъа, сонъ мангъа бакъты, бир къач сёзнен эмиетли бир шей айтмакъ истегендай, кестирмейип:

— Ойле бир тезкереге меним де адымны язып, ярын акъшам устю чорекнен берабер берсенъ олмазмы? А, гардаш... — деди.

Азербайджанлынынъ айткъан шейлери мени телюке астына къояджагъыны англап, аман арткъа чекильдим:

— Бойле шакъа япма, агъам, къоркъуздынъ мени.

— Нидейим, гардаш, хастайым, даянамаайджагъым...

— Бу лафны бир даа ачсанъ мени корип оламазсынъ.

Азербайджанлынынъ бети бирден денгъишти, джиддийлешти. Аджнынкълы бир бакъышнен бетиме бакъты.

— Къоркъма, бир даа бу акъта лаф ачмам... Мирас этип къалдырмадым, я. Бир кягъыт парчасы... Истеген-

нинъ бир, бермегеннинъ эки кере бети къара, буны биль ялынъыз. Не исе... Унутайыкъ буны да...

Къопкъаларынынъ йипини тутты, кери чекильди. Кетмек истеп немсеге бакъа. Бичаренинъ бу истеге мени пашырткъан эди. Къабаатлы бир адам киби бетине бакъамай, не айтаджагъымны бильмей эдим. Барышмакъ умяутинен янына бардым:

— Не дереджеде телюкели иш теклиф эткенинънинъ фаркъына барасынъмы, агъам? — дедим.

Кене козьлеримнинъ ичине бакъты, козьлеринде кене о дешетли мана, башыны саллады:

— Мен хастайым... Меним умрумдамы?..

Сёзюни битирмеден, устюме атылды:

— Ялынъыз мен, гардаш, ялынъыз мен. Емин этем, буны кимсе бильмейджек.

Бунъа азербайджанлынынъ сёзлери къадар козьлерде мени инандыра эдилер. Заваллынынъ къальбинде уют яндымы, бильмейим, бети бираз йымшады, яваш, лякин эеджанлы сеснен девам этти:

— Этрафтаки койлерни яхшы билем. Учъ йыл бу ерлерде аскерлик яптым. Мени бильген, таныгъан чокътыр. Койлерде не къадар къадынны, не къадар къызларны къучагъыма отурткъандырым. Не къадар ракъы ичкендирим, бир бильсенъ! Ялынъыз бу ерден чыкъайым, гардаш. Кимсе мени буламаз...

Айрылдыкъ. О гедже юкъум къачты. Догърусы, азербайджанлыны расткетирип, лаф эткениме бинъ кере пешман олдым. Энди, къальбимде азербайджанлы ичюн ер къалмай эди, гъалиба. Мени телюке астына итеклеген адамдан аркъадаш олурмы? 2 номерли баракта кечирген кунълеримни хатырладым. Эскендер акъкъында лаф эткенимизде эп онынъ ярамай тарафларыны косътермеге тырыша эди. Мен о вакъыт Эскендерни къабаатлы сая эдим. Лякин керчектен де къабаатлы эдими? Энди менден тезкере истей. 2 номерли баракта олгъанда ким бильсин Эскендерден нелер истегендир. Манъа куськен киби Эскендерге де куськендир. Не япсын бичаре, джаныны къуртармагъа тырыша эбет. Бунъа дарылмакъ олмаз! Лякин эндиден сонъ озюмни азербайджанлыдан узакъ тутмакъ энъ мукъайт арекет оладжакъ. Эбет, къарар бердим. Азербайджанлыдан узакъ тураджагъым. Дженк биткендже Шульцнынъ одасында сагъ-селямет яшамакъ истей эдим. Дженк чокъ сюръмез, битер ве эр шей унутылыр эди!

Бойле тюшюнджелернен юрем, куньдюзлери капитан Бухнынъ одасында тезкерелерге эсирлернинъ адларыны язам, акъшамлары да фельдфебель Шульцнен Германиягъа ёлланыладжакъ посылкаларны азырлайым. Лякин къальбимде азербайджанлы ичюн ер ёкъ, деп озь озюмни алдаткъан экеним. О, акъылымдан чыкъмай. Даима менимнен берабер эди. Ондан къачып оламай эдим. Мангъа пек дост корюнмеген адамны не ичюн бу къадар чокъ тюшюнем, бильмейим. Мен эп ойле бир инсаным, гъалиба... Аятта энъ пек севмеген, къоркъкъан шейлернен тартышам. О куню озюмни азербайджанлыдан узакъ тутмагъа къарар берген эдим, атта пенджерен биле бакъмамагъа къарар берген эдим. Шай олса да не ичюндир къальбим раат олмады. Оны тапып меселени анълатмасам олмайджакъ. Эки куньден сонъ азербайджанлыны кене команданлыкъ бинасы янындан кечкен ёлда корьдим. Козьлери команданлыкънынъ таш басамакъларында, сув тапый эди.

Ахыргъа кетмезден эвель фельдфебель Шульц, ярын тезкерелерге учь юз адамнынъ ады азыладжакъыны айтты. Башымнынъ ичинде эп азербайджанлы, эп Шульц, Бух, тезкерелер доланалар. Учь юз ад! Учь юз адам!

Шульц кимсенинъ къашы-козюне бакъмайып, старосталардан йымырта ве пенир талап эте эди. Старосталар исе джедвеллерге истеген исимлерини яза эдилер. Шу тезкереге малик олгъан эсир азатлыкъта, демектир. Буны мен де биле эдим. Азербайджанлы да. Бир зйилик япмакътан къоркъмам догъру эдими? Арада бир инсан бар. Оледжегим, дей. Мен оны къуртарып оламай эдим. Бир тезкере! Бир тезкере недир я! Меним ичюн бир шей дегил! Олгъаны оладжакъы бир садакъа! Лякин онынъ ичюн къуртулыш. Бугунь козьлери кене команданлыкънынъ таш басамакъларында, сув тапый эди. Мен исе оны корьмемек ичюн, пенджерен биле бакъмакъ истемейим. Япкъаным догърумы? Я, оледжек олса! Мен 5 номерли барактан къачкъанымда барып, явур полицайдан насыл имдат тилеген эдим... Сонъра хастаханедеки полицай мени 5 номерли барактан олгъанымны биле турып, 2 номерли бараккъа насыл кетирген эди... Бир бичаренинъ менден ярдым сорамагына не ичюн бу къадар ачувланам? 2 номерли баракта Азраиль башымнынъ уджунда тургъанда эрмени эким мангъа ярдым этмеген эдими? Мен исе азербайджанлыгъа ярдым этмектен чекinem.

Ярын онынънен лаф этмек кереким. Яныма бир тезкере алып, отъмекнен берабер азербайджанлыгъа берсем?.. Эр шейни тюшюнем, эр шейни козьлеримнинъ огюне кетирем, лякин тезкере дегенде тизлерим къалтырай...

Бир кунъ саба капитан Бухнынъ одасында янъгъыз эдим. Тезкерелерге исимлерни язам. Акъылыма азербайджанлы кельди, ады къальбиме чуй киби сапланды. Чыкътарып атып оламайым. Тезкерелернинъ бирине языладжакъ исим ерине бам-башкъа бир исим яздым. Бунынъ насыл олгъаныны озюм де бильмейим. Фаркъына баргъанымда, къоркъкъанымдан къалтырамагъа башладым. Терлеп, буз кесильдим, не япаджагъымны бильмедим. Къапы ачылды, Шульц ичериге кирмеди:

— Айды, Садыкъ, белинъни сыкъып багъла, — деди.

Манълайымдаки тер тамчыларыны сильмейип Шульцнынъ одасына кирдим. Кене посылкалар азырладыкъ, фельдфебель агъызыны ачып бир шей айтмай. Мен джебинде беш капиктен чокъ пара ташымагъан, лякин бабасынынъ портмонесинден чалгъан беш кумюшни сакъламагъа тырышкъан бала киби, джебимдеки тезкерени тюшюнип, къалтырайым. Бутюн кунъ Шульцнынъ бетине бакъып оламадым. Тезкерени эки кунъ джебимде ташып юрдим, лякин азербайджанлыны тапып, тезкерени бермеге бир тюрлю джуръат этип оламадым. Ниает, бир кунъ эп айны ёлнен сувгъа кеткенини коръенимде къатиен къарар бердим. Джебимдеки тезкерени заваллыгъа береджек эдим. Акъшамны сабырсызлыкънен бекледим. Экиде-бир пенджереден бакъам. Ичимде битмез-тюкенмез сыкъынты бар. Къарар берген сонъ азербайджанлыны биле тюшюнмей эдим. Ялынъыз, тезкерени берип, бир даа бетини биле коръмек истемей эдим. Ахырда, Шульцнынъ одасында сукюнет ичинде яшамакъ истейим. Азербайджанлы къачкъан сонъ не япса япсын! Онъа мен къач демедим! Мен исе къачып кетмегендже раат олмайджагъым. Анджакъ, о къачкъан сонъ, эвелькиси киби яшап оладжагъым. Бугунъ эр кестен къоркъам. Фельдфебель Шульцнынъ, капитан Бухнынъ бетлерине бакъып оламайым. Бетиме бакъкъан киби олсалар, къоркъкъанымдан къалтырайым. Лякин бу, ялынъыз шу эриф къачкъандже сюреджек!

Акъшам олмакъта. Артыкъ, къоркъмайым. Азербайджанлыны биле тюшюнмейим. Ялынъыз, онынънен бир даа юзь-юзьге кельмек истемейим. Ниает, къапы ачыл-

ды, одагъа Шульц кирди. Лаф этмейип, бири-биримизнинъ бетине бакъмайып тышары чыкътыкъ. Лагерь устюнде кечкен къара булуттан сепелеген ягъмур дамларнынъ, мейданнынъ тозуны бастыра эди. Фельдфебель Шульц башта булуткъа, сонъ манъа бакъты, кулюмси-реп:

— Эсирликтен къачмагъа ниетинъ ёкъмы, Садыкъ, — деди.

Шакъасыны анъламагъанымдан манъа бир шей олгъандай дукулды.

— Ёкъ герр фельдфебель, — деп джевап бердим.

— Бунъа эминим. Шакъа эттим. Бу ерден кимсе къачып оламаз... Бу акъшам ахыргъа озюнъ кет. Сенинънен барсам, ягъмур униформамнынъ утюсини бозар, — деп команданлыккъа кирип кетти.

Мен ахыргъа кеттим. Эсирликте биринджи кере бир озюм кетем. Къувана эдим. Ёлгъа етмеден, янында силалы немсе аскери, омузында къопкъалары, манъа тараф кельген азербайджанлыны корьдим. Шульц одасына кирдими экен деп, айланып команданлыккъа бакътым. Этрафта азербайджанлы ве немседен гъайры кимсе ёкъ эди. Азербайджанлынынъ янына бардым. Бетинде эп айны истирап ифадеси, кене козьлеримнинъ ичине бакъа. Бир шей айтмакъ истей, гъалиба. Мен онъа агъыз ачмагъа фурсат къалдырмадан, элимдеки отъмекни узаттым:

— Ал, агъам, бир даа корюшип оламайджагъымыз, гъалиба... Алла ярдымджынъ олсун.

Отъмекке узаныр экен, козьлери думанланды, де отъмекке, де манъа бакъты. Козьлери яшланмагъа башладылар. Элини туттым:

— Отъмекнинъ ичинде... Алла ярдымджынъ олсун, — деп кеттим.

О гедже азербайджанлы не япты, къайда эди, бильмейим, учюнджи куннинъ сабасы олгъан шейлерни омюрбилля унутмайджагъым...

Капитан Бухнынъ одасында тезкерелерге исимлерни язып отура эдим. Бухнен Шульц къаршы къаршыгъа отура эдилер. Оада сувукъ бир сессизлик бар эди. Сыкъ орман ичинде къырылгъан къуру даллар киби, ара-сыра бир китап саифеси чытыр-чытыр ачылып къапала. Кимерде капитан Бух, кумюш тютюн къутусыны джебинден чыкъара, шунда фельдфебель аман атылып тура ве серник якъа, капитан Бухкъа узата, сонъра кене инде-

мейип ерине отура. Меним киби бир эсир парчасынынъ немселернен айны оада отургъанына ачувлангъан киби корюне, янымдан, бетиме хайн-хайн дей ве юксектен бакъып кече. Насыл бакъса бакъсын. Эмиет бермейим. Бу капитан Бухнынъ иши. Мени чалыштыргъан о. Бир тарафтан да мен бу адамнен бала киби огърашам. Гъает тааджибли бети бар эди: тар ве чыкъыкъ манълай, кучюк мавы козьлер, индже бет, узун индже бурун, къыс-къа сакъал, сакъалы астында чифт асма, акъчилъ, къыс-къа сачлар, беяз къашлар, беяз кирпичлер... Не къадар да домузгъа бенъзей! Мени ве бутюн инсанларны эльбет де Алла яраткъандыр. Лякин онынъ симасына бакъкъанда, мектепте бизге окъутилгъан бир назариени истеристемез хатырлайым, озъ озюме:

— Бу эрифни Дарвин корьген олса эди, адамнынъ маймундан дегиль де, домуздан пейда олгъанына инаыр эди, — дейим.

Шимди къальбимде яшагъан сельби бойлу, къартал бакъышлы азербайджанлы олмасайды, бельки, бу адам акъкъында лаф ачмаз эдим.

Оада айны сыкъынтылы сукюнет девам эте. Шульц лаф этмеге севген адам олгъанына бакъмадан, бир къач сааттен берли агъзыны ачмай. Капитан Бух оадан чыкъып кетмесини беклей, гъалиба. Фельдфебельнинъ уйлеклик емегини кетирмек ичюн апшханеге кетмек вакъыты кельди. Лякин капитан отургъанда еримден турмагъа джурьят эталмайым.

Бирден коридорда аякъ сеслери ве кийик-кийик къыгчырувлар эшитильди. Мен, Шульц ве пенджере янын-да отургъан немсе, учюмиз къапыгъа бакътыкъ. Капитан Бух башыны котермейип, Шульцкъа бир шейлер айтты. Шульц еринден туруп коридоргъа чыкъаджакъта къапы ачылды ве... ичериге... эки немсенинъ арасында кевдеси чыр-чыплакъ, беяз бети къангъа былангъан, лякин башыны тим-тик туткъан, къоркъунч бакъышлы азербайджанлы кирди. Немселерден бири капитан Бухны серт селямлады, сонъра узундан узадие анълатмагъа башлады. Азербайджанлы ич бир тюрюлю телюке беклемеген адам киби, ирилешкен козьлерини тавангъа тикип тура. Манъа биле бакъмай. Къальбини, дерсинъ зынджырларнен багълап, аяттан, адамлардан чекип алгъанлар. Мен ондан зияде озюмни тюшюне эдим. Манъа дегиль, онъа не оладжакъ олса тездже олып битмесини истейим. Ялынъыз озюмнинъ сагъ къалмам ичюн къал-

тырайым. Озюмнинъ сагъ къалмам ичюн онынъ къанлы, чыпкакъ коксюне бакъмайым, бакъмагъа къоркъам.

Капитан Бухнынъ огюндеки аскер эп айта, капитан индемейип, асабийленмейип, эр шейни анъламакъ истегендай, дикъкъатнен динълей. Аскер оны юксек рутбели субай динълей деп, къараманлыгъы ичюн медаль берирлер, деген умютнен, азербайджанлынынъ насыл якъалангъавыны, эеджаннен, бутюн инджеликлеринен анълатмакъта. Капитан Бух лакъырдынынъ ортасында бирден элини масагъа урып, еринден турды. Истер-истемез Бухкъа бакъкъанымда бакъышларым азербайджанлынынъ бакъышларынен расткелиштилер. Узакътан, манъа бакъып, "къоркъма, гардаш" демек истеди, гъалиба, дудакъларынынъ уджлары къыбырдады, бетинде гъарип бир тебессюм пейда олды. Капитан Бух шапкесини кийип, бир шейлер айтып, одадан чыкъты.

Энди азербайджанлыгъа не оладжакъ? Аля даа эки немсе аскери арасында къараман эйкель киби тура. Бирден немселер азербайджанлынынъ омузларындан туттылар. Чукъур башына алып барып ольдюреджеклер, гъалиба. Ёкъ, артына багълы эллерини чездилер. Не оладжакъ?.. Пенджере янындаки домуз бетли немсе еринден турып, азербайджанлынынъ янына барды. Элинде зынджыргъа багълы анахтар бар. Заваллыны зиндангъа къапайджакълар, гъалиба. Эллерини чездилер, сонъра кене эки билегинден узун йипнен багъладылар. Не ичюн?.. Не япалар?.. Анълап оламайым. Азербайджанлынынъ бакъышлары аля даа къоркъусыз. Немселер масагъа чыкъып, азербайджанлынынъ билеклеринден багълангъан йиплернинъ уджуны тавандаки алкъаларгъа багълагъанларында, оларнынъ макъсадларыны анъладым. Домуз бетли немсе азербайджанлынынъ янында онынъ иман толу козьлерине бакъып, элиндеки анахтарларны саллай. Онынъ сессиз, сувукъкъанлы тургъанына ачувланалар, гъалиба, сёгюне, йиплерни тавангъа багъляйткъан немсенинъ устюне кыгчыра. Азербайджанлыны оданынъ ортасына йипнен чектилер. Мен къалтырамагъа башладым. Еримден турып къапыгъа догърулдым. Шимди домуз бетли немсе къутургъан копек киби кыгчыра, элиндеки анахтарларнен азербайджанлынынъ башына, бетине ура. Сёгюшлер, айкъырувлар арасында, бичарени оданынъ таванындаки алкъаларгъа чекип башладылар. Узун, беяз вуджуды бошлукъта саллана, башы

арткъа саркъты, башындан, омузларындан къан акъа. Байыладжакъ киби олам. Диварларны тутып, фельдфебель Шульцнынъ одасына кете бильдим. Бухнынъ одасындан юрегиме ханджер киби саплангъан сеслер келе. Сонъра сукюнет асыл олды. Сагъыр, къоркъунч бир сукюнет. Санки, дюньяда менден башкъа яшагъан адам къалмагъан. Ялынъыз мен ве кяде ер астындан кельген гъарип бир улума. Диваргъа таянып, бир саат къадар бекледим. Ниает, коридорда къапылар ачылды. Сонъра кимлердир лаф эттилер, къыгчырыштылар. Мейдангъа чыкътылар.

Пенджеренден козь ташладым: азербайджанлы сила-лы немселер арасында кевдеси, къандан къып-къырмызы кесильген, штаныны тутып кете эди. Эбет, миллетимнинъ эвлядларынынъ олюмге бойле гъурур ве ифтихарнен кеткенлерини биринджи кере коръмей эдим.

Ольдюрдилер... Немселер къоллары тирсеклеринедже къан ичинде къайтып кельдилер. Бундан сонъ, аяттан, олюмден, адамлардан къоркъмайджам, деп емин эттим.

Азербайджанлынынъ ольдюрильмесинден эки кунъ кечкен сонъ капитан Бух мени озъ одасына чагъырды. Ичимде къоркъу ёкъ эди. Эр шейге азыр эдим. Азербайджанлыгъа берген тезкерем акъкъында лаф ачылса, демек ольдим. Олюмден къоркъмамагъа емин эткен эдим. Одама кирмезден эвель кене тезкерени тюшюнмектен арынып оламадым. Капитан Бух тезкере лафыны чыкъарыр-чыкъармаз, дос-догъру барып, домуз бетли немсенинъ огюне барып бетине тюкюреджек эдим.

Къапыны ачып, одагъа кирдим. Селям бердим. Капитан Бух селямымны алды, мени незакетнен къаршылады, отурмагъа ер косьтерди. Отурдым. Мен онынъ атеш пускюрген козьлеринден къоркъа эдим. Лякин бугунъ Бухнынъ бакъышлары сакин эди.

— Къызылордунынъ топ къысымларында атларгъа насыл емлер бериле? — деп сорады. Тааджишли суаль. Эвеля, бойле суаль бермекнинъ артында гизли макъсад бармы экен, аджеба? — деп тюшюндим. Сонъра, немселернинъ бойле шейлернен меракълангъанына тааджилендим. Не деп джевап береджегимни бильмей эдим.

— Ордуда атларнен алякъам олмады, герр капитан, — дедим. — Танкларда насыл якъарлыкъ къулланылгъаныны билем. Меракълансанъыз, айта билем.

— Насыл танкларда команданлыкъ яптынъ?

— Б-27, Б-28, Б-29...

— Бу танклар ордунынъ энъ яхшы танкларымы?

— Ёкъ, энъ ярамайлары.

Кулюмсиреди:

— Я, энъ яхшысы?

— Т-34 дейлер. Мен онынъ ичине кирмедим, алынъ-ыз узакътан корьдим.

Лакъырдымыз бунынънен битти. Оада Шульцнен Бухнынъ янында, аякъ устюнде манъа таныш олмагъан субай даа бар эди. Шимди эр кес озъ ишинен мешгъуль, кимсе манъа бакъмай. Капитан Бух бир шейлер даа сорар, деп бекледим. О исе индемей. Бираздан сонъ, еринден туруп, манъа:

— Биз джебэге кетемиз, лагерьге янъы бир болук аскер келе, — деди.

Буны манъа айткъанларына шаштым, лякин сесимни чыкъармадым. О девам этти.

— Сен кене лагерьге къайтмалысынъ...

Къапыгъа тараф кетти, коридоргъа чыкъмаздан эвель бираз токъталды, бир шейлер тюшюнген киби эди. Ниаат:

— Сенинъ кене лагерьге къайткъанынъны истемейим, — деди. — Сени башкоманданлыккъа ёллайым. Анда бельки тезкере алып, азат этилирсинъ...

Оадан чыкъты. Бир даа капитан Бухны корьмедим. Мени меракъ ичинде ташлады. Бутюн кунъ къайда кетеджегимни, насыл азатлыккъа чыкъарыладжагъымны тюшюндим. Акъшам устю фельдфебель Шульц да джебэдеки кысымлардан бирине таин этильгенини айтты. Капитан Бухнынъ Кировограддаки атларгъа берильген емлернен меракълангъанынынъ себебини сорадым. Шульц омузларыны кысып:

— Эр алда, о, атлы топчу кысымларындан олгъаны ичюндир, — деди.

Бу лакъырды фельдфебель Шульцнен олгъан сонъки лакъырдымыз эди. 1942 сенеси майыс отуз бирде, саба эрте къолтутгъымда кучюк бир богъча, янымда силалы яш немсе аскери Уманьдаки 2 номерли лагерьнинъ къапыларындан чыкътым.

(Девамы бар).

АФАТ

Ширий повесть

ЭДЖНЕВИЛКТЕ

Кечти куньлер, кечти йыллар,
Халкъ ерлешти яваш-яваш.
Ачлыкъ, чешит хасталыкълар,
Къырды гонъюль, эгильди баш.

Терек тамырдан кесильсе,
Дал сарарып солгъаныдай,
Сув башындан сув эксильсе,
Арыкъ къуруп къалгъаныдай,

Алды халкъны тек кедер, гъам,
Такъат кетти эльден, бельден.
Татарым, деп гъурурлангъан,
Гъурур кетти дильден-тильден.

Ярашмады бу ерлернинъ
Не авасы, не де суву.
Джан хырпалай огютлернинъ,
Комендантнынъ къылынувы.

Къадынларымыз, къызларымыз,
Акълы-акъсыз эзильдилер.
Юреклерни саргъанда буз,
Агълап-агълап чезильдилер.

Бабалар да, къоджалар да,
Курешмекте джебзлерде.
Нам къалмады оджаларда,
Къолу уста чеберлерде.

Къайда бакъсанъ гонъюлю къырыкъ,
Башы саркъыкъ татар юре.
Коръмек ичюн бир кунъ ярыкъ,
Гедже биле сабан сюре.

Чюнки ишанч ёкъ татаргъа,
Онъа ляйыкъ къара хызмет.
Эгер минсенъ тракторгъа,
Сен бунъа да чокъ шукюр эт.

Асияда, Урал бетте,
Бу укъомде яшай олар.
Бойле буюк мемлекетте
Сыгъмай къалды къырымлылар.

Не де мушкюль ола экен,
Къамыш кесмек батакълыкъта.
Инсан гульдай сола экен,
Кунъсиз кельген сакъатлыкътан.

Сытма, исал халкъны йыкъты,
Ич бир чаре булунмадан.
Яшны, къартны ерге тыкъты,
Дженазеси къылынмадан.

Гуных язмаз ургъун халкъкъа,
Бизни инсан деп ярадан.
Халкъ чыкъарыр буны акъкъа,
Бинъ йыл кечсе де арадан.

Мушкюль эди инсан алы,
Невбет туттыкъ олюерге.
Джыймакъ ичюн ёкъ меджалы,
Турса йыкыладжакъ ерге.

Къайда чыкъсакъ, адым атсакъ,
Сен кимсинъ, деп сорадылар.
Къомшу койде гедже ятсакъ,
Бизге тюрьме ёрадылар.

Кимседен ёкъ ярдым, имдат,
Халкъ къол тутты бир-бирине.
Къылынмасын, деп комендант,
Бойсундылар тедбирине.

Къайда чыкъсанъ, аякъ бассанъ,
Эр шей шу анъ, тез билинди.
Гонълюнъдеки дертни язсанъ,
Тешкерильди ве силинди.

Коменданттан рухсет алмай,
Сувгъа биле баралмадыкъ.
Ойнап, кулип, зевкъ сюралмай,
Бир-бирмизни саралмадыкъ.

Цензурагъа келишмесе,
Ананъ сенден мектюп алмай.
Мектюп барып етишмесе,
Дертли юрек даяналмай.

Хабер барып чыккыан ерде,
Ана ёктыр, вефат эткен.
Комендантнынъ джедвелинден,
Бир Кырымлы даа кеткен...

Сувсыз гуллер киби солды,
Ят эллерде бизимкилер.
Кунъ корьмеден олю толды,
Марий, Пермь, Мырзачёллер...

Чешит тюрлю ойлар кьурып,
Сед чектилер адамларгъа.
Ёлда, иште ёкылап туруп,
Къылындылар кьадынларгъа.

Яш кызларны, бинъ мин тапып,
Дагъ кесмеге айдадылар.
Эссиз кьалсанъ кьаргъа батып,
Дедилер ки, кьайда булар?

Намусыны сакьлагъангъа
Комендантлар терс бакътылар.
Сербест адым атлагъангъа,
“Къачакъ” лагъабы такътылар.

Акъсызлыкъны кьанун этип,
Комендантлар ат ойнатты.
Зиялыны серсемлетип,
Дагъгъа айдап джан кьыйнатты.

Къырымтатар узеринде
Олар олды бирер «Алла».
Нефрст янды козылеринде,
Окъур исенъ бир «Къульвалла».

Эки саткын тутса лафкъа,
Къара язынъ язылгъандыр.
“Минусинск”, “Усоляг”да,
Сангъа кьабир кьазылгъандыр.

Инсанмы бу, ёкъса малмы?..
Не демеди олар бизге.
Себеби тек Джингизханмы?..
Козь аттылар улькемизге.

Комендантлар эзиетлеп,
Сыкып сув чыкьарды халкьтан.
Бутюн халкькъа «Хаинлер» деп,
Къоркъмадылар олар акътан.

Бойле этип, нидже кьурбан
Кетти акъсыз, ялан-янълыш.
Озь сёзюнде кьавий тургъан,
Тайга кьулу олды яз-кыш.

Станциялар, КПЗ-лер,
Къырым эвлядлары толды.
Пис комендант-гевезелер,
Бу хорлукъкъа къани олды.

Марий, Пермь дагыларында
Бир къартопкъа мухтадж эдик.
Энди яшав чагыларында
Мантар арап биз джан бердик.

Брюсника, черниканы
Омюринде корьмегенлер,
Кунь тиймеген кенъ тайганынъ
Къанунларын бильмегенлер,

Сонъ нефесте, сонъки кере,
Хатырлап саф чокъракъларны,
Бойка, я да Буюк-Дере,
Брюндаки отлакъларны,

Джан бердилер чокъ адамлар
Себебини ич бильмеден,
Тайгаларда къалды олар,
Кефинлери бичильмеден.

Комендантнынъ джедвелинден
Эп эксильди бизим халкълар.
«Кечинди озъ эджелинден»,
Деп язылды весикъалар.

Дженазеге бармакъ ичюн,
Изин бермей къыйнадылар.
Акълы рухсет алмакъ ичюн,
Алтын, кумюш сорадылар.

Сес-солукъсыз, незакетли
Козьяшлар мен аз сильмедим.
Комендантнынъ мераметли
Союна ич расткельмедим.

Къабар бермек, къабар алмакъ,
Эр инсанны излеп юрди.
Джарлы татарны тонамакъ,
Ильк куньлерден укъом сюрди.

Сюргюнлер, я тул къадынлар,
Я да, осьмюр къызлар эди.
Комендантны корьсе олар,
Азраиль, деп бузлар эди.

Янъгызыларнынъ аркъалары,
Таянычы къартлар эди.
Олар сонъки дакъкъалары,
Зорнен адым атлар эди.

Раметлилер видждан акълап,
Тиз чёкмеди, даяндылар.
Къадын-къызлармызны сакълап,
Къанат астына алдылар.

Он эки йыл девам этти,
Комендантлар эсарети.
Тюкенсе де кене етти,
Бунъа халкънынъ джесарети.

Бойледже, эп сачылгъан халкъ,
Коменданткъа эгди боюн.
“Ярдымджыдыр бизге тек Акъ”,
Деп арады тувгъан-союн.

Бир-бирини тапсалар да,
Имдат ёкътыр къавушмагъа.
Коменданткъа чапсалар да,
Рухсет бермей авушмагъа.

Бир йылдан сонъ джебэлерден,
Къайтып башлады дженкчилер.
Къырымлылар чет ерлерден,
Аиле арап не чектилер.

Кама бою, Кострома,
Къырымлыгъа толып къалгъан.
Алларыны сен сорама,
Кельген олар гъарип алгъа.

Беклей олар, бабалары
Келир дженктен сагъ-аман, деп.
Биревлернинъ балалары,
Беклей бабам къараман, деп.

Адий солдат, къараман да,
Сюрюнликте халкънен бирге.
Бир укюмнен келип мында,
Бойсундылар бу такъдирге.

Къырым, Къырым... О тек къалды,
Къырымлынынъ йырларында.
Къышлакъларгъа халкъ даркъалды,
Озьбекистан диярында.

Вокзаллардан гедже-куньдюз,
Дёрт-бир якъкъа ташылдылар.
Мейдан чёллер... Эр якъ тюм-тюз,
Сойсыз-сопсыз бошалдылар.

Дагъда догъып, дагъда оськен,
Дагъларындан марум мында.
Багъ-багъчадан чельге тюшкен,
Къалды памукъ сарымында.

Фындыкъ, ювез, кызылчыкълар,
Къалды узакъ, ят эллерге.
Шимди насыл яш кызчыкълар
Кетсин башкъа хызметлерге?

Кетти олар дудакъ тишлеп,
Я кетмесе не япаджакъ?
Ят хызметте бойле ишлеп,
Къысметини сонъ тападжакъ.

Тёкюльгендай кузь елинден,
Къуругъан дагъ кирезлери,
Сёкюльдилер темелинден,
Кефин олды джиэзлери.

Къартны, яшны бир кереден,
Алды сытма озъ багърына.
Веба кельди, ах нереден,
Шифа ёкътыр дерт-агърынъа.

Бу насыл шей? Недай сыджакъ?
Табанлардан чыкъа атеш.
Чыдаалмай сюрюльген халкъ,
Эджнебиде ёкътыр дост-эш.

Арыкъларда сув быланчыкъ,
Ичмеккнинъ чареси ёкъ.
Кунеш якъа, башы ачыкъ,
Ишлемеккнинъ чареси ёкъ.

Я ишлемей не япарсынъ,
Чыкъмагъан джан яшав истей.
Къайдан рыскынъны тапарсынъ,
Бала-чагъанъ ашав истей.

Мысырбогъдай питесинен
Бир чайник чай къыркъ кумюштен.
Сюргюннинъ бош кисесинен
Бар бакъайым ял ал иштен.

Чаре ёкътыр, ач олгъан сонъ,
Емиш едик, сув да ичтик.
Мушкюль алларгъа къалгъан сонъ,
Сытма, исалнен чекиштик.

Сытма тутса къалтырата,
Сонъра атешке янасынъ.
Эс джоюла, олюм тарта,
Эписине даянасынъ.

Лякин, тутса къанлы исал,
Демек, ахыр заман кельди.
Сюргюнлерни эзди бу ал,
Нидже инсан, яш, къарт ольди.

Хастаханелер толгъан сонъ,
Станциялар, ёллар ташты.
Дизентерия олгъан сонъ,
Экимлер де мытлакъ шашты.

Хастахане хабер ёллай,
“Олюнъизни келип алынъ”.
Сой-сопу да келип олмай,
Озю биле озъ меджалын.

Къара панджа, серт эджельден,
Джоюп ана-бабасыны,
Нидже джанлар кетти эльден,
Терк этип озъ дюньясыны.

Нидже бала оксюз къалды,
Нидже къадын эр-къоджасыз.
ВУЗ-ларгъа да ёл къапалды,
Тильни джойдыкъ биз оджасыз.

Айлар кечти, йыллар кечти,
Сагъ къалгъанлар джанландылар.
Озьбеклернен чайлар ичтик,
Бизни башлап аныладылар.

Чокъ вакъытлар бизден къачып,
Бизни бисинмеген затлар,
Яваш-яваш гонъюль ачып,
Къардашларджа сырдаштылар.

Коммунистлер гизли-фыслы,
Такъдиринъни аль этелер.
Активлер де чешит тюсюлю
Ренкке кирип терс кетелер.

Бойледже сен даяналмай,
Янълыш адым атсанъ эгер,
Коменданттан изин алмай
Ят ерлерде ятсанъ эгер,

Феркълы-феркъсыз, апансыздан,
Тюшюнмей лаф айтсанъ эгер,
Такъдиринъе бойсунмадан,
Озь сёзюньден къайтсанъ эгер,

Сени беклей мабюсхане,
Татар толу пис лагерылер,
Сени беклей бинъ-бир дане,
Буз иримез дагылы ерлер.

Меджбур эдик нефесинъни
Сакин алып тынч юргеге,
Эр анъ топлап шай эсинъни,
“Тильсиз” омюр биз сюрмеге.

Бунъа бакъмай кене “Тулаг”
Лагерлери татар толды.
Къайткъан къайтты, къалгъан мытлакъ,
Яш эджельсиз телеф олды.

Не къадар джан къурбан кетти,
Сайысыны бильмейим мен.
Душман макъсадына етти,
Халкъны эзип укюминен.

Халкъ кене де халкъ оларакъ,
Барлыгъыны исбат этти.
Къапыларны кенъ ачаракъ,
Тиз чёкмеден огге кетти.

Халкъ англады, фелякетни
Тек эмекнен енъеджегин.
Бугунъки тахт, укюметни
Мердивенден энеджегин.

Лякин бунъа сабыр керек,
Сабыргъа да савлукъ керек.
Ишле, талма, чыда юрек,
“Савлукъкъа да явлукъ керек».

Деп халкъымыз эмек иле,
Ачты кенди-кендине ёл.
Иште ишанч косътермекле,
Узаттылар онъа да къол.

Бу къол эди энъ эвеля,
Озбек къолу, ярдым къолу.
Кетсин башымыздан бея,
Ачыкъ олсун онынъ ёлу.

Шайтип энди комендантлар,
Джедвелинден къуртулды халкъ.
Ады, ёлу белли татар,
Яваш-яваш къазанды акъ.

О кунълерни козьяш тёкмей,
Бугунъ агъыр хатырламакъ.
Эр алда ич кедер этмей,
Бираз кечкенлерни анъмакъ.

Селям бердик, селям алдыкъ,
Озбеклернен акъшам, саба.
Эв янынъда эвлер салдыкъ,
Ярдымлашып сой-акъраба.

Чай къайнатты, чай бердилер,
Келип озбек танышлары.
Базан пиляв кетирдилер,
Бу оларнынъ джан ашлары.

Джугарадан нан пиширип,
Балаларгъа узаттылар,
Ярдымлашып, ишке кирип,
Кёр ачлыкътан козь ачтылар.

Яшларымыз кой еринде
Техникагъа базандылар.
Ич бир минсиз ишлеринде,
Биринджилик къазандылар.

Къуруджылыкъ ишлери пек
Адамларны тартмаз эди.
Къасабалар, боз ерде тек,
Татардан иш артмаз эди.

Ишанч артты иш еринде,
Бир-биринен халкъ достлашты.
Ёлбашчылыкъ ишлеринде
Татарлар да эп чокълашты.

Кеткен сайын эр бир ерде
Ёлбашчылар вира артты.
Озбеклер де бу ишлерде
Татар достларыны тартты.

Базылары татар коръсе,
“Саткъынлар” деп четке къачты.
Базылары “фашист” десе,
Базылары къапы ачты.

“Къырымлылар ишкир халкъ, биль,
Къырымлылар инженерлер.
Къырымлылар саткъын дегиль,
Къырымлылар йигит-эрлер”.

Деп юрдилер эр бир ерде,
Миллий достлукъ эп джанланды.
Татарлар ве озбеклерде
Къардаш чыракълары янды.

Къырымлыны ашшалагъан,
Яваш-яваш сусты, пысты.
Базан тильде шашмалагъан
Унсурлар да къуйрукъ къысты.

Халкъ унутмаз Озбекистан
Бизге оджакъ бергенини.
Агъыр кунъде болюшип нан,
Бизге къучакъ кергенини.

Халкъ унутмаз бу хош дияр,
Сюргюн ери олгъаныны.
Халкъ унутмаз мезарлыкълар,
Къырымтатар толгъаныны.

Биз билемиз бу кяанлы “СЭР”
Панджасынынъ иши эди.
Биз билемиз “Улу” ребер,
Пек джанавар киши эди.

Биз билемиз озыбеклернинъ
Мусафирчен халкъ олгъанын.
Биз билемиз 44-лернинъ
Вокзаллары джан толгъанын.

Унутмаймыз кяпы кякып
Отъмек берген инсанларны.
Унутмаймыз соба якъып,
Къыздырылгъан тен-джанларны.

Унутмамыз той-дюгюнде
Къазанларнынъ кяйнагъанын.
Озыбеклернинъ халкъ огюнде,
Къайтармагъа ойнагъанын.

Мына бойле дост олды халкъ,
Дюнки душман, бутунъ къардаш.
Акъсызлыкъны коръди Аллах,
Эр кес олды чин аркъадаш.

Кемалатлы чокъ татарлар
Реберликке таинленди.
Министрлер, секретарьлар,
Санки дерсинъ коктен энди.

Халкъ ерлешти, темеллешти,
Тек кетмеге ёкъ фырсагы.
Юреклерни дельди-тешти,
Асретликнинъ теэсураты.

Не олурды биз дертлешсек,
Ватан багында йырласакъ?
Лякин анда бармакъ, кельмек,
Олды Къырымлыгъа ясакъ.

Бу ясакънынъ нетиджеси,
Берди халкъгъа чокъ зорлукълар.
Кетти яшларнынъ ниджеси,
Сёзден кяйтмаз олды олар.

Не оладжакъ ёл ачылса,
Татар кяйтса озь Юртуна?
Я ёлуна нур сачылса,
Кимге керек “Серт фыртына?”

Лякин, зулумлыкъ битмеди,
Укюмдарнынъ юрегинден.
Къара язылар кетмеди,
Онынъ къальби, дилегинден.

Ватанына ёл алгъанлар
Анда барып етмедилен.
Къапалдылар, айдалдылар,
Сёзлерин ред этмедилен.

Меркезкомгъа ильк оларакъ,
Зиялылар атландылар.
Москвада чокъ къаларакъ,
Чокъ шейлерге къатландылар.

Эр ерде ред джевабы бар,
Къайда барсын олар, къайда?
Къакъылса да чокъ къапылар,
Чыкъмаз олды ич бир файда.

Зиялылар кучьсиз эди,
Дагъылдылар дёрт-бир якъкъа.
Кимсе тюшмек истемеди,
Къартайгъанда бу тузакъкъа.

Тешеббюсни алды къолгъа,
Яш йигитлер ве осьмюрлер.
Чыкъты олар хавфлы ёлгъа,
Куреш ичюн сёз бирликлер.

Нумайышлар, топлашувлар,
Отъкериле анда, мында.
Озь арасы тартышувлар
Олып кече козь алдында.

Бу давалар кимерде-бир,
Кергинлеше, сакинлеше.
Девлет исе коре тедебир,
Пек джанбазлар эльге тюше...

Бойле этип яшлар энди,
Къолгъа тюшип башладылар.
Укюмдарлар юрекленди,
Авны бизге ташладылар.

Окъуйджым, афу эт сен,
Энди бираз токъталайым.
Эгер Сизни бездирмесем,
Бир ойланып ял алайым.

Поэмамнынъ ады Афат,
Къуртулмады халкъ афаттан.
Не къабаат этмиш, эйат,
Бутюн миллет кетти бефтан.

Бефтан деймиз, акъсыз, деймиз,
Бир этмишим ёкътыр, деймиз,
Ватан асретлиги чекип,
Ахт алмакътан вазгечмеймиз.

Эр шей аллахтандыр, дейлер,
Тарихымыз фаджиадыр,
Къырым эфсанеге бенъэср,
Душманы чокъ бир диярдыр.

Душманы чокъ олгъан халкънынъ,
Бирлигине бирлик керек.
Бергенине Буюк Акънынъ,
Конмек ичюн эрлик керек.

Бу Ватанны бизге такъдир,
Алла берди, Ана юрт деп.
Душман коръди нидже тедбир,
Халкъны джоймакъ къолай беллеп.

Гитлер де шай, чуфутларны
Ер юзюнден джоймакъ истеп,
Бала-чагъа, къарт-къуртларны,
Къангъа богъды "Мен Аллам, деп".

Лякин, Алла сабыр иле,
Имдат берди, ёлун ачты.
Сонъсыз вахшийликни билип,
Ер ве кокке кулюн сачты.

Бир адамны бефтан чакъып
Ынджыттынъмы, джевап къайтыр.
Сонъ нефесте якъа къакъып
О дердини илле айтыр.

Сталинге не етмеди,
Миллионларгъа джеза берди.
Нидже вахшийлик этмеди,
Тили тутулып геберди.

Вахшийлик де тюрлю экен,
Чешит дереджеде ола.
Бир адамгъа хастлыкъ эткен,
Биль ки, вахший олып къала.

Вахший олмакъ ичюн мытлакъ,
Адам ольдюрмек шарт дегиль.
Бир мунафыкъ, токъал ахмакъ,
Бинъ адамны якъар, сен биль!

Укюмдарда къылыч кескин,
Мунафыкънынъ тили зеэр.
Кендисини саяр мискин,
Дост сайламаз бу вахшийлер.

Мунафыкълар дин танымаз,
УРФ-адетке берильмезлер.
Эткенинден ич утанмаз,
Къяфирликтен эринмезлер.

Эгер олар турсалар тынч,
Халкъ муаббет яшар эди.
Инсанларда олмаз окюнч,
Зевкъына зевкъ къошар эди.

Джемиетнинъ бозгъунлыгъы,
Мунафыкълар элиндендир.
Дженк-къавгъалар къозгъунлыгъы,
Пич-мунафыкъ тилиндендир.

Олар ичтен бозар халкъны,
Четтен сейир бакъып турар.
О танымаз къара, акъны,
Чин достуна фесат къуар.

Мунафыкътан файдаланды,
Кегэбэлер, эмвэделер,
Мунафыкътан себеп янды,
Гуняхсыз яш, эм деделер.

Не этмишим бар меним деп,
Лагерьерде бичарелер
Отурдылар, он йыл беклеп,
Булуныр, деп бир чарелер.

Мен де едим о йылларда
“Усолягнынъ” баландасын.
Мен де корьдим о ёлларда
Къалгъанларнынъ къафатасын.

Мабюслернинъ бир локъмагъа
Къар ичинде дагъ кескенин,
Корьдим олар баш сокъмагъа
Ер тапмайып кечингенин.

Корьдим Къазах чёллеринде,
Чеченлернинъ сюрюсини.
Къама такъып беллеринде
Юргенлернинъ тюрлюсини.

Лякин, олар бир кунъ ишке
Сёз бирликнен чыкъмадылар.
Не тюрьмеге, не тефтишке
Бир-бирини тыкъмадылар.

Олар дей ки: “Сюргюн олып,
Мен девлетке хызмет эттем.
Бедавадан иште солып,
Макъсадыма аслы еттем.

Амма къайтсам тувгъан Ильге,
Ташны—дагъны авдарырым,
Дестан олып тильден тильге,
Несилиме къалдырырым.”

Колхоз, совхоз, къара хызмет,
Олар ичюн эди арам,
Десенъ: “Девлет ишине кет!”
Къопар эди бир тарарам.

Джинаетке ёл бергенни,
Къартлар чезе такъдирини.
Сандыракълап терс юргенни,
Кимсе саймай хатирини.

Мунафыкълар акъкъында чокъ
Айткъанымны манасы бар.
Мунафыкъсыз мемлекет ёкъ,
Бирдемликни боза олар.

Олмасайды мунафыкълар,
Халкъ муаббет яшар эди.
Къысметини эр кес тапар,
Раат-раат ашар эди.

Мына ничюн лагерьлерде,
Чеченлерден пек аз эди.
Къырымлысыз ич бир ерде,
Ич бир лагерь олмаз эди.

Догъру анъланъ мени достлар,
Халкъым яман, мен демейим.
Адамларнынъ яманы бар,
Яман миллет мен бильмейим.

Мунафыкълыкъ эр ерде бар,
Биринде аз, биринде чокъ.
Азджа олса этерсинъ кяр,
Миллет олур сербест ве токъ.

Мунафыкълыкъ олгъан ерде
Муаббетсизлик чокъ олур.
Муаббетсизлик олгъан ерде
Джемиет чюрю, ёкъ олур!

Инсан къолун инсан тутар,
Мунафыкънынъ юзю къара.
Бирлей-бирлей халкъны ютар,
Аджерхадай о маскъара.

Мунафыкъкъа ич къанмангъыз,
Ондан олмаз чин аркъадаш.
Бир сёзюне инанмангъыз,
Урь яшайыкъ биз къан-къардаш.

Дейджегим шу: Бизим халкътан
“Мунафыкъ” сёзю деф олсун!
Халкъ арынсын бу гуняхтан,
Эм яшасын, эм кейф алсын!

Йылар кечти токъталмадан,
Халкълар бираз тирильдилер.
Къырымлылар бир къалмадан
Ишлерине берильдилер.

Куреш исе, девам эте,
Эм гизлиден, эм ашкъаре.
Асретликни эр кес чеке,
Тапылмай ич бунъа чаре.

Къуртаметнинъ он йыл олды,
Мабюс олып юргенине.
Муддет арткъачынен толды,
“ЗК” омрю сюргенине.

Не ичюндир, къайтармайлар,
Оны узакъ тарафлардан.
Себсбини айттырмайлар,
Тель къоралы “Бараклардан”.

Албу исе, он йыл ятмакъ,
Муддет битти демек дегиль.
Азатлыкъта бир ер тапмакъ,
Къырымлыгъа мушкъюль шей, биль!

“Озь халкъына “Арестантны”
Алып кетип къошмакъ олмаз.
Ана юрттан вахший ятны
Узакъларда тутмакъ да аз.”

Деген шиар укюм сюре,
Къуртамет эп къуртуламай.
Аля мабюс олып юре,
Кендисини пек туталмай.

Йигит эди якъаланып,
О лагерге къапалгъанда.
Къырккъъа кирди, акъылланып,
Миллий ишке къатылгъанда.

Он йыл азап чекти бу яш,
Алышты о “Баландагъа”.
Юрек олса бир мермер таш
Даяналмаз эди бунъа.

Акъщам, саба дува этти,
“Дюньямыз дюнья олсун” деп.
Яшым энди къырккъъа етти,
Аятым бахт толсун” деп.

Эльбет, келир ойле бир кунъ,
Бахт къапысы кенъ ачылыр.
Хорлангъанлар этер дюгюнъ
Бизлерге де нур сачылыр.

Лякин, кимге? Алла билир,
Баш уджунда джеллят тура.
Бизим ичюн о кьатиллер,
Бильмек кыйын, не уйдура.

Къуртамет де дёрт козь иле,
Беклеп тура сонъки чанъны.
Бойле дакъикъалар биле,
Пек бездире, кыйнай джанны.

Муддет битти, белли эр анъ,
Къуртаметке индемейлер.
“Нарядчикнинъ” къапысындан,
“Ал пыртынъны кель”, демейлер.

Юрек ура тарсыкъувдан,
Дерсинъ, мына тарс патлайджакъ.
Шимди лагерь къапысындан
Азатлыкъкъа о атлайджакъ.

Кунылер кечти, беклей-беклей
Мырадына иралмады.
Бизим “ЗК” Къуртамет “бей”,
Азатлыкъны коралмады.

Албу исе, бир ай эвель,
Бир вакъиа олып кечкен.
“Гулаг”-дан бир муим векиль,
Бу лагерьге келип кеткен.

Онъа Кама озенинден,
Ерге тюшмек керск экен,
Беш адамгъа озь элинен,
Ёл къурмакъны меджбур эткен.

Къуртамет де бу иш ичюн,
Джевапкъар ве месуль экен.
Левинсонны тюшюрмекчюн,
Бир копюрчик къурсакъ эткен,

Деп башлайлар ишке “Зеклер”,
Копюр азыр мусафирге.
Левинсонны беклегенлер,
Мукъайт тюшюрелер ерге.

Конторада, акъшам олса,
“Наряд” яза бригадалар.
Эгер “Процентинъ” толса,
Сонъра паёк ала олар.

Къуртаметлер сынап кучюн,
Язды, сызды ве боздулар.
“Левинсонны тюшюрмекчюн
Копюр къурдыкъ”, деп яздылар.

Бу нарядны теслим эте
Къуртамет иш буюргъангъа.
Саба эмир келип ете,
“Зеклер” ишке, деп тургъанда.

Къуртаметнинъ къол-аягъы
Бугъавлана, ерге тиймей.
Сюйреклене о баягъы,
Атта, урбасыны киймей.

Сонъра оны кетирелер
Тюръмелернинъ тюръмесине.
Гъает ясакъ эттирелер,
Тышкъа чыкъып юрмесине.

О азатлыкъ беклеп, анджакъ,
Огърады бу дубарагъа.
Бармы оны къорчалайджакъ?
Ким киреджек бу арагъа?

Мына, бойле, азатлыкъкъа
Кене чыкъмады Къуртамет.
Беш йыл даа азаплыкъкъа
Бельсенди о джан-алямет.

Не япсын о, къайда чапсын,
Кимден булсын о бир имдат.
Кимден бираз файда тапсын,
Чевре-чети сарувлы ят.

Ай Къуртамет, вай Къуртамет,
Халкъымызнынъ бир хор огълу.
Танърым онъа сен ярдым эт,
Онынъ иши пек зор олды.

Он йыл ятып сен лагерьде
Акъылынъны джыймагъансынъ.
Сакътлыкъ керек олгъан ерде,
Озь тилинъни тыймагъансынъ.

Шакъа этмек, тиль узатмакъ,
Ерими бу? Бильмейсинъми?
Мераметтен дертлер тапмакъ
Еридир бу, джый эсинъни!

Он йыл лагерь суву ичтинъ,
Яшлыкъ кечти, кунъ коръмединъ.
Нидже сынавлардан кечтинъ,
Бир кунъ яшап зевкъ сюрмединъ.

Ананъ Марий дагъларында
Бир обачыкъ топракъ олды.
Сен де йигит чагъларында
Озь халкъынъдан иракъ олдынъ.

Не япарсынъ, такъдир бойле,
Къара язы язгъан олса,
Не япарсынъ, достум, сёйле,
Умютлеринъ шай тапталса?

Бу иште сен татар олып,
Татарлыгъынъ косътергенсинъ.
Устюнъе сен беля алып,
Не олса да, сёз бергенсинъ.

Он йыл кечти, беш йыл даа
Сагълыкъ олса, кечер-кетер.
Кимнен этеджексинъ дава,
Къабаатынъ олса эгер...

Левинсондан беш йыл алып,
Сагъ къалгъансынъ, бунъа къуван.
Джанынъ аман-эсен къалып,
Къуртулгъансынъ, энди даян.

Бутюн халкъынъ, ве сой-соплар,
СССРнинъ эр еринде.
Бель догърултмай ишлей олар,
Тек укъукъ ёкъ эллеринде.

Санъа дегиль, халкъкъа биле,
Ана Юрткъа къайтмакъ ясакъ.
“Къайтырмыз” дей олар илле,
“Биз эбедий козь юммасакъ”.

Умют иле яшай олар,
Умют иле яша сен де.
Шимдилик тек Левинсонлар,
Укюмдарлыкъ минберинде.

Левинсонгъа саташмакънен
Дюньямыз ич девирильмез.
Бир адамгъа таш атмакънен,
Къара акъкъа чевирильмез.

Сабыр эт, сабыр, Къуртамет,
Ишанчынъ къалсын тек Акъкъа.
Къуртулырсынъ сагъ-селямет,
Чыкъып келирсинъ сен халкъкъа!

Бойлеликле, “Этап” иле,
Кельди башкъа бир лагерьге.
Чокъ “Зеклери” таный, биле,
Алышкъан о бойле ерге.

Яшай мында мухтадж олып,
Татар лафы ве сесине.
Яшай мында тойып-тойып,
Темиз орман нефесине.

Бинъ докъуз юзь элли дёртте,
Сыкъ-сыкъ келе мында “Этап”.
Къуртамет эп эски дертте,
Къачан алыр экен джевап?

Куньдюзлеринъ олса гедже,
Такъдиринъден къачалмазсынъ.
Чекеджегинъ битмегендже,
Кендинъе ёл ачалмазсынъ.

“Бугунъ бармыз, ярынымыз
Не оладжакъ, Алла биле.
Бир кунъ тойса къарынымыз
Яшаймыз биз куле-куле.

Биз узақмыз Ана Юрттан,
Халкъ сачылган анда-мында.
“Къачакъ” деген къабааттан
Къуртулув ёкъ эр адымда.

Акъылыма тюшсе анам,
Эшелонлар, о баржалар,
Окюне де, ичтен янам,
Янгъанда да не файда бар?

Бир истегим олса о да:
Халкъым Ватанына къайтсын!
Бу эшкъалны сагъ олгъанда,
Торунларгъа озю айтсын!

Олар бельки инанмазлар
Халкъ огърагъан эшафоткъа.
Инанса да ич къанмазлар,
Бу бинъ тюрлю мешакъаткъа.

Сорар олар койлермизде
Акъкъан ширин чокъракълардан,
Сорар олар эвлермизге
Келип толгъан ят халкълардан.

Ятлардан да чыкъар илле,
Акъикъатны сёйлегейлер.
Халкъ такъдирин биле-биле,
“Къабааты” ёкъ” дегенлер.

“Ана Юрткъа бармакъ нечюн
Ясакъ бизге, дост ве эшке?
Бу азаптан къуртулмакъчюн,
Атланайыкъ биз курешке”.

Бу фикирлер даркъатыла,
Мабюслернинъ арасында.
Аркъадашлар эп тапыла,
Ургъун юрек ярасындан.

Ёлда, изде, лагерьлерде,
Тюрьмелерде, азаплыкта,
Къырымлылар эр бир ерде
Лаф этелер тек бу акъта.

Асретликтен янгъан, куйген
Халкънынъ бутюн тюшюнджеси,
Бир фикирге келип кирген,
Бирдем чыкъа седа-сеси.

Буны эшитмеген пек аз,
Тарафдарлар чокълашалар.
Бизлерге де келеджек яз,
Деп адамлар тоглашалар.

Девлет титрей ачувындан,
Укюмдарлар чапышалар.
Къуртулгъанлар андан-мындан,
Бир биринен тапышалар.

Халкънынъ бойле арекети,
Чокъ ерлерге джайрамакъта.
Душман сонъки нефретинен
Бизге эп тиш къайрамакъта.

Чет эллернинъ халкъы биле,
Бизни анълап башладылар.
Акъыл, идрак ве кучъ иле,
Душмангъа таш ташладылар.

Пан Блавацкий, Варшавалы,
Къуртаметке олды агъа.
Ачлыкъ чеке, мушкюль алы,
Ёкъ кимсеси къол тутмагъа.

Къуртамет яш, о эслидже,
Олды онъа бир аркъадаш.
“Миллий арскетте нидже,
Ёллар бар” дей бу джан-къардаш.

Варшавада Университет
Профессоры олгъан адам,
Къуртаметке дей, “Сабыр эт,
Сонъу якъынлашты кадым”.

Пан Блавацкий Къуртаметке
Даима рух берип тура.
Бу рух миллий арскетке,
Куреш планлары къура.

Пан Блавацкий эсен къалып,
Варшавагъа къайтса биле,
“Анда махсус макъсад салып,
Ярдым береджегим илле”.

Деп сёйлене гъурур иле,
“Гъаенъизнен мен разым” дей.
Эр бир сюргюн буны биле,
Эр кес парлакъ танъны беклей.

Блавацкий базан джошып,
Анъып ташлай Польшасыны.
Лякин сёзге о сёз кьошып,
Макътамай ич озъ шахсыны.

Пек окъумыш адам экен,
Акъылында чокъ шейлер бар.
Къыркъ экиде дженкке кеткен,
Пек къарышкъан орталыкълар.

“Энкаведе” панджасына
Илишкен сонъ бу бичаре,
Университет оджасына
Къалмай яшамагъа чаре.

Онъа он беш йыл берелер,
Кетирелер дагъ ерине.
Тыкыштырып йиберелер,
“Сиясийлер” лагерине.

Тарих санки бир догъгъан ай,
Анъып Сулькевични айта.
“Мишка татарны” хатырлай,
Гедже-кунъдюз къайта-къайта.

Къардаш халкълар топрагъында
Къардашларджа курештилер.
Сербест гъае этрафында
Зор олса да бирлештилер.

Бу адларны тарих биле,
Ёкътыр шимди арамызда.
Бойлелери бир расткеле,
Бу пытракълы эрамызда.

Сулькевичлер, Адаманлар,
Даа нидже шанлы излер –
Эфсаневий бу адамлар
Халкъ анъындан силинмезлер!

Кимсеге къалмагъан дюнья,
Укюмдаргъа да къалмады.
Къопарса да чокъ яйгъара,
Эр кесни къапаталмады.

Орталыкъ денъишти бирден,
Москва къарышты бир тамам.
“Зеклер” бутюнлей лагерьден
Къуртулмакъ истей сагъ-аман.

Хрушев девире догъды ай,
Ачты къапыны эр ерде.
Къырым къапысы ачылмай,
Халкъ эп сюргюнлик ерлерде.

Чечен, Къарачай... Эр кеслер,
Къайтты... Ватанлы олдылар.
Волга боюндан немселер,
Ве Къырымлылар къалдылар.

Севеби, Хрушев Къырымны
Корьмек истеди татарсыз.
Санки, бильдирмей сырыны,
Сатты улькемни бу арсыз.

Буны бир къолай иш беллеп,
Имзалар чекти "Реберлер".
Бу миллет юртсыз къалсын, деп,
Корьдилер бинъ-бир тедбирлер.

Лякин, тедбирлер афидан,
Кенди башына патлайджакъ.
Къырымнынъ босагъасындан
Татарлар бир кунъ атлайджакъ!

О кунню беклеп, халкъ ишлей,
Асретлик мийине урды.
Алякъа, бирлик кенишлей,
Халкъ энди аякъкъа турды.

Не олса олсун, деп ёлгъа
Чыкъкъанлар мензильге етмей.
Араба бурула солгъа,
Ич бир шей бунъа къар этмей.

Нидже адамлар къувулды,
Нидже халкъ ёлларда къалды.
Нидже къадынлар урулды,
Нидже-ниджелер къапалды.

Миллий аркет озь ара
Джанланып башлай, кучь алып.
Къырымны татарлар сара,
Юрт къапысында токъталып.

Бир ерде кече тоглашув,
Бир ерде исе, йыгъылыш.
Бир ерде нефрет ве ачув,
Бир ерде лянетли къаргъыш.

Халкъ разы тим-тик ольмеге,
Юрсклер янды, тарсыкъты.
Истей Къырымны корьмеге,
"Ясакъ" сёзюнден халкъ быкъты.

Куреш артыкъ кергинлеше,
Нумайышлар эп чокълаша.
Меселе пек теренлеше,
Бу ишлерге алем шаша.

Халкънынъ алдына чыкъмагъа,
Зарур бу аныде бир киши.
Олсун къардаш, олсун агъа,
Эльбетте, бу миллет иши.

Халкъ олгъан сонъ, онынъ илле,
Къараманы да оладжакъ.
Бу халкъ къараманы иле,
Къырымны къолгъа аладжакъ.

Миллий арекет эшкъына,
Къуртамет де минди аткъа.
Чал тюшсе де башына,
Иншалла етер макъсадкъа!

Куреш кете, куреш кете,
Вира барсын халкъ къозгъала.
Бири макъсадына ете,
Бири яры ёлда къала.

Яры ёлда къалгъанлар да,
Анда-мында ерлешелер.
Къувулудан талгъанлар да,
Бир-биринен бирлешелер.

Ёлгъа чыкъкъан кери къайтмай,
“Ольсем олер, къалырым, дей.
Хорланса да дердин айтмай,
“Мен Къырымны алырым,” дей.

Эй, заваллы девлет башы,
Бу инатлыкъ неге керек?
Аладжагъынъ бир баш ташы,
Мермер экен сенде юрек.

Эй, заваллы девлет башы,
Бу инатлыкъ неге керек?
Халкънынъ тёккен бу козь яшы,
Иритеджек бинъ-бир юрек.

Энди бильдик юрегинъни,
Хасисликтен къаткъан экен.
О заваллы ананъ сени,
Таш юрекли тапкъан экен.

Азмы, чокъмы, бу бир халкътыр,
Инатлыкънынъ сонъу бармы?
Ер саиби Буюк Акътыр,
Сен беллейсинъ укъумдармы?

Укюмдарлыкъ кетер эльден,
Бир козь ташла сен этрафкъа.
Къуртулыш ёкъ сонъ эджельден,
Кирерсинъ къара топракъкъа.

Разылыкъ бер озь къолунънен,
Къайтсын бу халкъ тувгъан Ильге.
Кетип олар озь ёлунен,
Етсинлер ки, шу мензилге.

Саибини беклей топракъ,
Беклей багъча ве кенъ багълар.
Беклей халкъны эр бир чокъракъ,
Беклей эфсанели дагълар.

Беклей ялы бойларынынъ,
Тик джаплары, къаялары.
Беклей татар тойларынынъ
Давуллы шенъ авалары.

Ич шубе ёкъ, халкъ къайтаджакъ,
Ольсе де эм, тирильсе де.
Сонъ сёзюни о айтаджакъ,
Къайта-къайта сюрюльсе де!

Къырым — Къырым олур экеч,
Бу халкъ санъа авушаджакъ.
Куню келир, халкъ эрте-кеч,
Ветанына къавушаджакъ!

КЪАЙТУВ

Къайтув, къайтув... Бу дерт олды...
Юреклерни сарды адджы,
Ёллар, излер татар толды,
Булунмады бир иляджы.

“Дюнъя мердивендир, дейлер,
Кими энер, кими минер”.
Москвадан бизимкилер
Къайталар корип чокъ унер.

Горбачевнынъ иши фена,
Укюмдарлыкъ кете эльден.
Меркезком алевсиз яна,
Девлет сёкюле темельден.

Алынъны кимге айтырсынъ,
Бойле къарышыкъ заманда.
Кимден джыллы сёз алырсынъ,
“Ит итни танымагъанда”.

Сагъ олсун Кугультиновлар,
Олжаслар ве Шахановлар.
Халкъ акъкъында чокъ айттылар
Юксек минберден олар.

Халкъ зыкъындан эгильген Баш,
Истемеден къапы ачты,
Юреклерден яваш-яваш,
Элли йыллыкъ къоркъу къачты.

Къоркъу къачты, деймиз ама,
Къоркъу кетти, зорлукъ кельди.
Халкъ башына тама-тама,
Къуванч дегиль, хорлукъ кельди.

Къырым реберлери бизни,
Омюр-билля кутмедилер.
Кутмеген сонъ, эпимизни,
Бир “ша”-гъа да сюртмедилер.

Мен ич бойле беллемедим,
Афу этинъ, бу акъыкъат.
Рус бойледир, деп бильмедим,
Шимди эттим бунгъа дикъкъат.

Та Джингизхан девиринден
Мийинъизни къурт кемирген.
Забитлернинъ эмиринден
Чокъ тизимлер девирильген.

Чокъ халкъларгъа, миллетлерге,
Агъа олып кельдинъиз сиз.
Керек олса, чет эллерге
Давур салып кирдинъиз сиз.

Элли йылдыр Къырымдан да,
Ерли халкъны сюрсенинъиз.
Элли йылдыр бу адада,
Аят зевкъы сюрсенинъиз.

Шимди кене утанмадан
Бизге къаршы чыкъасынъыз.
Нефретинъни юталмадан,
Йылан киби чакъасынъыз.

Тешвикъатлар мийинъизни
Темелинден кутюрлеген.
Акъылынъыз, фикринъизни,
Инсафсызджа пусюрлеген.

Не оладжакъ, бир авуч халкъ
Эвлерине къайтып кельсе?
Алып о да мусавий акъ,
Озь юртунда ойнап кульсе?

Не оладжакъ, саф голлерден
Араретли халкъ сув ичсе?
Мис къокъулы о гуллерден
Татар да бир къокълап кечсе?

Бу топракънынъ гуллерини
Асырларджа къокъладылар.
Онынъ чебер эллерини
Макътап-макътап ёкыладылар.

Бу эллернинъ мешур эткен
Багъ-багъчасы, мейвалары,
Узакъларгъа намы кеткен,
Бералары, айвалары,

О къокъулы тютюнлери,
Кирезлери, ашлыкълары,
Адамызнынъ бутюн ери —
Дагълары ве ташлыкълары,

Омюр-билля къонакъ эди,
Кельгенлерге, кеткенлерге.
Сонъки докъмасыны берди,
Мында догъып оськенлерге.

Эм азлыкъта, эм чокълукъта
Чокъ миллетнен таныштым мен,
Ачлыкъта ве эм токълукъта
Бинъ-бир халкънен къонуштым мен,

Къырымтатар халкъы киби
Миллетсевер халкъ корьмедим,
Бунынъ догъру экенини
Исбат этип ич юрьмедим.

Дженктен эвель окъур эдик,
Бир мектепте, бир сыныфта.
Гульчемберлер токъур эдик,
Руслар иле олып сафта.

Акышам олса тюшер эдик,
“Краковьяк” оюнына,
Сонъ “Къайтарма” тешер эдик,
Асылгандже къыз бойнунъа.

“Кацап” демей, “Хохол” демей,
Яшадыкъ биз дженктен эвель.
Арамыздан “Ёкъ ол”, демей,
Яшадыкъ биз котермей эль.

Руслар бизни бегендилер,
Биз де “йигит” олып юрдик.
Бизнен яшап эглендилер,
Юртумызда сефа сюрдик.

Шимди бир шей аңлашылмай,
Къайтувгъа ким аякъ чала?
Руслар нечюн татар корьсе,
Къолларына таякъ ала?

Аңламакънынъ чареси ёкъ,
Нечюн бойле алгъа къалдыкъ?
Нечюн къолгъа аламыз окъ,
Нечюн бизлер душман олдыкъ?

Бу реберлик кимден чыкъа,
Буны кимсе ачыкъ айтмай.
Достлугъымыз кимни сыкъа,
Кимнинъ юрегине ятмай?

Ёкъса, такъдир халкъымызнынъ
Язысыны яздымы шай?
Бу ал бизим акъкъымызнынъ
Эльден кеткенине ошай...

Ойле олса, биз татаргъа
Эндиден сонъ не япмалы?
Халкъ кельди тек шу къараргъа:
Тез-тез Ватангъа къайтмалы!

Шунынъ ичюн чыкъты ёлгъа,
Парасыз да, паралы да.
Бакъмай олар сагъгъа, солгъа,
Чюнки, юрек яралы да...

Паралылар эвлер тапты,
Гузель ерлешкенлер олды.
Тышта къалгъан чадыр япты,
Ер телелер адам толды.

Багровджылар эп сорайлар:
“Бу татарлар кельди къайдан?
Олар мында не арайлар,
Эписини тез-тез айдань!”

Не къанун бар, не “даий” бар,
Кимге татар ялвараджакъ?
Кимге этсин о итибар,
Кимге, нечюн о бараджакъ?

Багровджылар топракъ бермей,
Эв къурмакънынъ чареси ёкъ.
Басып алсанъ баскъынды, дей,
Тынч турмакънынъ чареси ёкъ.

Бир ибаре бар оларда,
“Кельген еринъизге къайтынь!”
Сизни беклеген ёкъ мында,
Землякларынъызгъа айтынь!”

Халкъ анълады, Къырым джайгъан,
Кимсе оны мында кутмей.
Руслар эркин къанат джайгъан,
Татарлыкъны кимсе “сюртмей”.

Ярым асыр, бу сакинлер,
Татар корьмейип юргенлер.
Руслар иле Украинлер,
Мында яшап, зевкъ сюргенлер.

Олар бильген татарны тек,
Мектеплерден, китаплардан.
“Татар душман”, “татар тентек”
Быкъкъан олар пис лафлардан.

Элли йылда эки несиля
Текмилледи арамызны.
Олар алды бойле тасиль,
Ич бильмейлер ярамызны.

Мусульманлыкъ алеминде
Энъ гунях шей кин тутмакътыр.
Зор вакъытта, тар кунюнде,
Бир-биринъни унутмакътыр.

Етер энди кин тутмагъа,
Джингизханлар чокътан ёкътыр.
Вакъыт кельди унутмагъа,
Юзлевлерден гонъюль токътыр.

Чокътан кечти Ханлыкъларнынъ,
Ат ойнаткъан заманлары.
Къошуларда Къалмыкъларнынъ
Аскъан этли къазанлары.

Къарачайлар, малкъарларнынъ,
Дервизагъа кельгенлери,
Ханлыкътаки бар халкъларнынъ,
Бирге ойнап кульгенлери...

Казакъларнынъ койге кирип,
Зув-шамата сачкъанлары,
Къызлармызны илиндирип,
Атнен алып къачкъанлары.

Джыйынларда ойлап-ойлап,
Яш къызларнынъ чынълашкъаны,
Озь арасы йигит сайлап,
Асретликтен джылашкъаны.

Булар тарих олды энди,
Анъмагъа да ёкътыр аджет.
Аятымыз чокъ тюрленди,
Не ишлейик, бойле адет...

Демек, снъди медениет,
Демек, халкълар меденийлер.
Къальбде олса яхшы ниет,
Ич шубе ёкъ, достлукъ снъер!

Къана, къайда медениет,
Къайда бу дост, ссербест халкълар?
Русидай бир Мемлекет,
Бу хусурны къачан акълар?

Манъа айып буны язмакъ,
Кучюк халкълар бунъа пек зар.
Къачан биз де булурмыз акъ,
Къачан Девлет буны анълар?

Билип турды халкъ еринден,
Ана юрткъа дёнеджегин,
Акимият минберинден
Чокъкъа бармай энеджегин.

Къартлар, яшлар, бала-чагъа,
Тёкюльдилер Юрткъа таба,
Танылмады къардаш, агъа,
Айырылды сой-акъраба.

Макъсад, Ана Юрткъа кирмек,
Рухсет олса, олмаса да.
Топракъ алып эв тиклемек,
Джепте пара къалмаса да.

Дерелерде, тёпелерде,
Бир авуч ер алып олар,
Къурулгъан ер тёлелерде
Къар астында къалып олар,

Чадыр шеэрлери къурып,
Негиз къазып башладылар,
Невбетлерде гедже турып,
Къырымгъа ав ташладылар.

Меджлис бу сой бош ерлернинъ
Лягъувына къол узатты.
Бу ал бутюн реберлернинъ
Юрсини буз-бузлатты.

Кене башлап кетти куреш,
Халкъ мулъкюнден марум къалды.
Дувлагъан къурт киби дост-эш,
Къырымны пек сарып алды.

Кавказ, Херсон, Краснодар,
Ёлларында халкъ чапкъалай.
Къырымлыгъа ёл олды тар,
Кери къайтмакъ дегиль къолай.

“Къайда кетсе, кетсин татар,
Тек Къырымгъа ерлешмесин.
Яшамагъа о ер тапар,
Тек бир ерде бирлешмесин.

Нечюн сюрдик биз оларны,
Кене кутип алмакъчюнми?
Акътарылгъан мезарларны
Озь ерине салмакъчюнми?

Ёкъ, бу топракъ, бизим топракъ,
Къара денгъиз, бизим денгъиз!
Татар ичюн ёкътыр отракъ,
Бизге не десенгъиз, денгъиз!”

Бойле тюшюнджелер, ойлар,
Бийлеп алды реберлерни.
Бойле фикир ве шиарлар
Къаплап алды эр бир ерни.

Гъарип татар не эйлесин,
“Хош кельдингъиз” деген ёкътыр.
Кимге джошып сыр сёйлесин,
Айталмайджакъ дерти чокътыр.

Кенди ватанында сорап,
Селям берген тапылмаса,
Къайда барса чаре арап,
Онъа къапы ачылмаса,

Баба-деде эвлеринде
Кельмешеклер яшасалар,
Эски татар койлеринде
Берекетни ашасалар,

Биз сизлерни танымаймыз,
Мында догъдыкъ, бу ерлимиз,
Тилингъизни аңламаймыз,
Сиз койлю, биз шеэрлимиз,

Деп чыкъсалар эр адымда
Кельмешеклер сия алып,
Алидженап макъсадынъда,
Эр ишинъе аякъ чалып,

Насыл этер ерлеширсинъ,
Бир кичкене эвчик салып?
Насыл этер бирлеширсинъ,
Бир-бирингъенен мында къалып?

Къырымлылар ойле дегиль,
Олар тутып эв алмайлар.
Олмаса да яшав енгиль,
Бедавадан эв салмайлар.

Мына нечюн талаб эте,
Къырымтатар аилеси.
Къайтув ичюн куреш кете,
Эп кенишлей даиреси.

Биринджи халкъ акъымыны,
Кене вагонларгъа юклеп,
Оларнынъ бир такъымыны
Херсон бетлерге етеклеп,

Базысыны Таманъ бетке,
Мал сюрюси киби айдап,
Сачып ташлап чевре-четке,
Ач къашкъырлар тюшкен къойдай.

Кене айдап башладылар
Къырым къапысындан тышкъа,
Эрзакъсыз ач ташладылар,
Келеяткъан къара къышкъа.

Бу тедбирлер токътаталмай,
Халкънынъ бойле акъышыны.
О токътатыр, кечке къалмай,
Девлетнинъ терс бакъышыны.

Халкъ тек буны умют эте,
Умютинден ильхам ала.
Чаре булгъан кочип кете,
Яваш-яваш темель сала.

Бульдозерлер бу темельни
Сабагъалже тюзлеп ташлай.
Алып къолгъа халкъ эмельни,
Къайта-къайта къурып башлай.

Докъсан дёртке къадар бойле,
Олар йыкъты, бизлер къурдыкъ.
Инатландыкъ, сабыр иле,
Бинъ йыкъылып кене турдыкъ.

Эджель еткен ёлда ольдю,
Ольдю сабыр этмегенлер.
Самолётта, къолда ольдю,
Къырымына етмегенлер.

Янып, куйип, алмакъчюн ер,
Къысметини бешке больдю.
Мамут киби къараман эр,
Бензин къуйып янып ольдю.

Сайсакъ, бойле бинълеп чыкъар,
Къурбан кеткен инсанлардан.
“Атеш тюшкен ерни якъар”,
Къуртар бизни бу аллардан.

Бойле вахшийликлер айтсакъ,
Эр бир ерни къаплап алды.
Къайда татар аякъ басса,
Анда къанлы излер къалды.

Ватаным, деп чыкъкъан татар,
Огърай бойле мушкюль алгъа.
Бу арекет мытлакъ токътар,
Беллей олар тынса далгъа.

Лякин, далгъа ич тынмады,
Буны бутюн алем бильди.
Татар бунгъа бойсынмады,
Арекет эп алевленди.

Этни тенден айырмакънынъ
Чареси ич олмагъанын,
Буны бильмей, бир ахмакънынъ
Дюнъямызда къалмагъанын,

Анъламагъан чокъ реберлер
Рус халкъыны огге сюрип,
Беляларгъа ёл бердилер,
Къырымлыны душман корип,

Халкънынъ бойле япкъаныны,
Бир сойлары къабул этмей,
Къырым, деп шай чапкъаныны,
Акъылсызлыкъ белясы, дей.

Олар беллей, бойле кетмез,
Девлет мытлакъ ярдым этер.
Беш-алты йыл кечер-кечмез,
Халкъ невбетнен кочер, кетер.

Бойле олса, эр кес разы,
Чекишювлер кимге керек?
Чокъу кетти, къалды азы,
Деп отурсакъ беклеерек.

Бунынъ сонъу не оладжакъ,
Алдатмазмы бизни Девлет?
Халкътан айрылып къаладжакъ,
Бар бакъайым, сонъ сабыр эт...

Серсемлетти бутюн халкъны,
Бойле чешит ой-хаяллар.
Кийип къаракулъ къалпакъны
“Чокъ алдандыкъ биз акъайлар”.

Деп кене де чыкъты ёлгъа,
Асретликтен ичи янгъан.
Къазмасыны алып къолгъа,
Темель къазды пек даянгъан.

Бельки бойле этмез эди,
Халкъ ишанчнен къайткъан олса,
Сюрю-сюрю кетмез эди,
Девлет бир шей айткъан олса...

Не ишанч бар, не умют бар,
Девлет яхшы бир сёз айтмай.
Шунынъ ичюн кеткен татар,
Ольдюрсенъ де кери къайтмай.

Не эв бере, не ер бере,
Не колхоздан о иш бере.
Ичлеринде къара ниет,
Дейлер: татар къайтсын кери.

Бу ниетлер аля бугунъ,
Инанмакъ зор, укъом сюре.
Кельмешеклер о кунъ, бу кунъ,
Бу укъомнен аят коре.

Лякин татар токътамады,
Къайтув онынъ хас макъсады.
О кимсеге окъталмады,
Ачлыкъ чекти, эв ясады.

Бойледже халкъ сед чекмекте,
Къаршы чыкъкъан кельмешекке.
Яваш-яваш о кочъмекте,
Анда-мында ерлешмекте.

Бир белямыз къалса, о да,
Халкъ болюнди, чокъ къырылды.
Къалды татар анда-мында,
Сой-сопундан айырылды.

Узбекистан, Таджикистан,
Краснодар улькесинде,
Айырылдыкъ сой-соп, досттан,
Торунларнынъ гуръ сесинден.

Эмин олунъ азиз достлар,
Инанынъыз Танъры-Акъкъа,
Къайтмакъ ичюн бутюн татар,
Ярдым керек къалгъан халкъкъа.

Чюнки сюргюн ерлеринде,
Къалды къартлар, бичарелер,
Къайтсын десск койлерине
Мытлакъ керек бир чарелер.

Шукюр, шимди ачыкъ ёллар,
Девир салды бу алларгъа.
Къайгъырмасакъ, бенъзер олар,
Добруджалы татарларгъа.

Биз бу кьадар зультеттен сонъ,
Эсимизни топламасакъ,
Бугъавларны терк эткен сонъ,
Ана Юрткъа топланмасакъ,

Ким оламыз бизлер аслы,
Мераметтен четте турсакъ?
Къопайсырап учъ-беш къатлы,
Тенекели эвлер къурсакъ?

Васиетини айтамайып,
Эвлядына асрет юрьсе,
Ватанына къайтамайып,
Сюрюнликте янып-куйсе,

Ким оламыз, къартбабасы
Торулларны коралмаса,
Уйкен агъа ве абасы
Ян-янаша юралмаса,

Гульдай сарарып солсалар,
Ватанына къайталмайып,
Гъурбетликте козь юмсалар,
Озь дертини айталмайып,

Кимге керек хоразланып,
Ат ойнатып юрген затлар?
Ханийлердай пек назланып,
“Татаркам” деп юрген ятлар?

Эр шейнинъ бар, башы, сонъу,
Нефиснинъ де къарары бар.
Тыялмасанъ нефисинъни,
Корюнмез чокъ зарары бар.

Шунынъ ичюн, шукюр этип,
Аркъамызгъа бир къарайыкъ.
Къалгъанларны къолдан этип,
Урь Ватангъа къайтарайыкъ!

Яхшы-яман, къарт-яш демей,
Биз бир ерге топланмасакъ,
Бир-бирмизни ич кунълемей,
Эсимизни топламасакъ,

Миллетим, деп бир-бирмизни,
Атешлерден къуртармасакъ,
Баба-деделеримизнинъ
Адетлерин куталмасакъ,

Корюшкенде гонъюль толып,
Хатир сорап къол алмасакъ,
Башкъаларгъа унер олып,
Къучакълашып сорапмасакъ,

Озюмизге керекмесек,
Айтынъыз, кимге керекмиз?
Урлукъны бугунъ экмесек,
Биз къуругъан бир терекмиз!

Тек севгиде, тек Бирликте,
Джульдни биз аладжакъмыз.
Тек тынч аят ве урлюкте,
Миллет олып къаладжакъмыз!

Къуртаметнинъ такъдирини,
Беш йыл кечти, кимсе бильмей,
Сорап онынъ хатирини
Лагеръге де кимсе кельмей.

Ким келеджек къулач ачып,
Онъа энди бу чагъында?
Анай олып бир обачыкъ,
Ятмакъта Марий дагъында.

Эшелондан о къалгъанда,
Къальбинде Рыскъы-аш эди.
Бу белягъа огърагъанда,
О къырджыман бир яш эди.

Шимди кельди о къыркъ бешке,
Акъылы-фикри еринде.
Эльбет, мухтадж о дост-эшке,
Бу янгъызылыкъ кунълеринде.

Къуртаметте олды азат,
Миллионларнен берабер.
Он беш йыл о, чекти азап,
Алмай кимседен бир хабер.

Алып келип Самаркъандкъа,
Сонъки мензильге етилер.
Эки "конвой" коменданткъа
"Татарны" теслим эттилер.

Бундан сонъ о тынч яшады,
Бир гузель тапты, эвлendi.
Тапкъаныны о ашады,
Аилесинен эгленди.

Башкъа къуванч ёкътыр онда,
Тили къыскъа, гонъю къырыкъ.
Чыкып юрмей анда-мында,
Бу яшавда коръмей ярыкъ.

Эр кес киби, куню кельди,
Савулмаз дерт тутты оны.
Бир кунъ саба кетти эльден,
Къара топракъ ютты оны.

Огълу Асан ве яш ана,
Къалдылар "Арыкъ чешмеде".
Яшай олар яна-яна,
Юререк Къырым пешинден.

Ойле-бойле кечти йыллар,
Ана, бала стиштилер.
Къайтув девиринде олар,
Халкънен бирге чекиштилер.

Нелер чекти, нелер корьди,
Олар мында авушкъандже.
Баба ёлунен о юрьди,
Ана Юрткъа къавушкъандже.

Сабыр этинъ бираз созсам,
Юрегим дей: Токъта, токъта.
Бир къач бейит даа язсам,
Къойыладжакъ сонъки нокъта.

Къайтув заманында аслы,
Бал бардакъкъа далгъанлар бар.
Лякин, олар унутмасын,
Сюрюнликте къалгъанлар бар.

Сувгъа ташлап ав-къармакъны,
Отге чапып чыкъкъанлар бар.
Бир агъызгъа беш пармакъны,
Бир кереден тыкъкъанлар бар.

Не вазифе сынап айтсанъ,
Онъа разы оладжакъ бар.
Бир дюньяны багъышласанъ,
Ачкозъленип аладжакъ бар.

Зыпкъынлыкънен, чапкъынлыкънен,
Аят зевкъы сюргенлер бар.
Козюн юмып, саткъынлыкънен,
Инсаным, деп юргенлер бар.

Бойлелери бизим халкъта,
Аз олса да вира арта.
Олар эвде ве сокъакъта,
Юзюмизни пек кызарта.

Бойлелери халкъымызнынъ,
Бирлигине аякъ чала.
Джойгъан миллий акъкъымызнынъ
Къайтмасына ыргъакъ сала.

Бу ал бизге келише, деп,
Халкъымызны чангъыткъан бар.
Бирлешкенимизни кунълеп,
Халкъымызны дагъыткъан бар.

Буны аңламагъан ребер,
Халкъ ишинде чалышалмаз.
Чалышса да, бойле, эгер,
Миллетинден алгъыш алмаз.

Бойле аллар бизим халкъта
Эвеллери олмаз эди.
Кимерде бир меркез якъта
Расткельсе де пек аз эди.

Шимди исе, эр бир анда
Бойле аллар чокъча ола.
Бир-бирмизни ашагъанда
Душманлар бол нефес ала.

Бизде сюргюнликтен эвель,
Къапы килитленмез эди.
Тийсетмеге бир шейге эль,
Кимсе ниетленмез эди.

Ич бир адам, ана-баба
Хатирини йыкъмаз эди,
Дува этмегендже саба,
Босагъадан чыкъмаз эди.

Буюклерни севип, сайып,
Урьмет этип яшар эдик.
Намуссызлыкъ эди айып,
Джер-джемаат шашар эдик.

“Алем масхарасы” деген
Сёзден яшлар къачар эди.
Севгисине садыкъ юрген,
Бахт къапысын ачар эди.

Бойле чиркин адетлерни
Ким огретти санъа, халкъым?
Деп сормагъа, ят дертлерни,
Бар беллейим бугунъ акъкъым.

Не исе де, халкъ топланса,
Догъмыш Ильде Бирлик енъер!
Ят унсурлар, юрек янса,
Бирлей-бирлей “тахттан” энер.

Бу дюньяда такъдир бизге
Багъышлагъан ойле бир Ер,
Деген ки о эпимизге:
Яшасын ве зевкъ сюрсюнлер!

Эалиге чеврильген халкъ
Ексан олур, джояр кучюн.
Девлетчилик лязим мытлакъ,
Халкъны сакълап къалмакъ ичюн.

Девлетчилик тизмек ичюн,
Халкъны чокълаштырмакъ лязим.
Буны джандан сезмек ичюн,
Бир-биринъе эт сен таъзим.

Чокълукънен де олмазсынъ пек
Кучлю Девлет саиби сен.
Дипломатлыкъ, акъыл керек,
Шорбаджы олмакъ истесенъ.

Ойле исе, келинъ достлар,
Яшайыкъ ве зевкъ сюрейик.
Арамызда бар хусурлар,
Оларгъа ёл косътерейик!

Топланмаса халкъ бир ерге,
Бу ишлер ярым къаладжакъ.
Сен истесенъ чыкъ минберге,
Халкъынъ гъайып оладжакъ!

Бельки кечер даа юзь йыл,
Махв олмакъ о асыр иши.
Бельки, бирев олмаз къайыл,
Лякин, будыр татар иши.

Топланайыкъ, бизге ляйыкъ
Азиз Ватан къучагъына!
Къарылгъачдай сарылайыкъ,
Бир-бирмизнинъ сачагъына!

Зор олса да, къыйналасакъ да,
Бир-бирмизге къол тутайыкъ.
Бинъ йыкълып, бинъ къалкъсакъ да,
Ана Юрткъа ёл тутайыкъ!

Дестан битти бугунъ танъда,
Ким окъуса, чокъ машалла!
Корюширмиз урь Ватанда,
Хош кунълерде, биз иншалла!

Эсинъ еллер, эсинъ еллер,
Коксюмизни серинлетинъ.
Сизни бельки алем динълер,
Алымызны билип кетинъ.

Эсинъ еллер, еллер эссин,
Нур сачылсын эрамызгъа.
Дертимизни дюнья бильсин,
Мельэм олунъ ярамызгъа.

Эсинъ еллер, эсинъ еллер,
Арадеттен къуртулайыкъ.
Биз чекиштик... Чокъ несиллер
Бильсин, бизге яшав ляйыкъ.

Эсинъ еллер, беян этинъ,
Шифа кельсин дертимизге.
Беямызны алып кетинъ,
Тендюристлик керек бизге.

Узакълардан къанатланып,
Эсип келинъ серин еллер.
Чал атлардай мырадланып,
Етип келинъ серин еллер!

*1986—1995, Март 20, Наврез куню.
Ташкент.*

*Менест
СЕВДИАР*

ЭТЮДЫ ОБ ЭТНОГЕНЕЗЕ КРЫМСКИХ ТАТАР

ЗАРОЖДЕНИЕ НАЦИИ

Глава 1

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ТАВРАХ

Основным признаком населения Крыма, как это установили К.Ф.Соколова и В.В.Бунак, был мезо-долихокранный понтийский тип. Этот тип, как увидели выше, прибыл в Крым из Средней Азии. Племена этого типа, опять, как было сказано выше, оставили рунические знаки с древнетюркскими буквами. Принадлежащую этому народу область древние армянские историки называли Дор(1).

Продолжение. Начало в № 3.

Если принять во внимание, что в древнеалтайском языке, в дальнейшем меняя свою форму на "тор", "тёре" и "тура", существовало слово "дор", что значит "верховенствующий", данное название древних армянских историков этому народу окажется правильным. В тюркских языках до сих пор сохранилось это слово в форме "тере", что означает традицию, в форме "тёрен", означающей торжество и в форме "тура" в смысле эмблемы. Это же слово еще в начале нашего века означало печать правителя.

Племена катакомбной культуры, имея более развитую технику по сравнению с аборигенами и, следовательно, будучи более сильными, могли, победив в сражении, верховенствовать над другими племенами и называться дорами. Это слово впоследствии могло стать этническим названием всего населения тогдашнего Крыма.

Из дальнейшей истории мы знаем много альтернатив этому, как например, шведские варяги некоторым частям славянских племен дали название рус, славянские болгары присвоили название тюркоязычных болгар, французы получили свое название от германских франков, монголо-татары Золотой Орды оставили название татар всем тюркоязычным народностям, входившим в эту империю, хотя и сами растворились в основном среди славян, большими группами переходя на службу к русским князьям. Так что слово "дор" легко могло стать названием населения Крыма.

В Крыму, как показывают древние авторы, были локальные князьки. Неизвестный автор V века до н.э. и Скимн Хиосский отмечали множественность тавров. Они состояли из множества племен. Автор IV века до н.э. Аммиан Марцеллин упоминал названия таврских племен арихов, синхов и напен. Гомер же особо подчеркивал жестокость тавров-листригонов. Несмотря на локальные племенные названия, все они считались таврами. "Арихи" и "синхи" Аммиана скорее всего были побежденные и подчиненные катакомбными племенами "арыки" и "сыныки", что значит по-тюркски первые "худые" и "слабые", вторые же "сломанные" или "побежденные". Когда смелейшие из катакомбных племен, победив аборигенов, присвоили себе название "дор" в смысле "господни" или "господствующий", побежденных в назидательном смысле могли назвать "слабыми" и "сломанными".

При транскрипции и грецизации слово "дор", одновременно ассоциировавшись со словом "тавр", могло превратиться у греческих писателей в слово "тавр". П.Н.Шульц высказал предположение, что "таврские племена формировались в условиях смешения различных этнических групп - пришлых и местных"(2), т.е. в условиях смешения победителей и побежденных в самом Крыму формировался таврский народ.

Таким образом, в конце III и в начале II тысячелетия до н.э. в недрах Крымского полуострова сформировалась впервые имеющая собственное этническое название первая народность - тавры. Ю.В.Го-

тые также считает, что таврская культура сформировалась на местной основе, уходящей своими корнями в эпоху бронзы Крымских предгорий(3).

ВЫСКАЗЫВАНИЯ О ТАВРАХ

Много греческих мифов и легенд связано с Крымом и населяющими его таврами. Некоторые античные авторы дают кое-какие сведения об этом народе. О древностях Крыма писали и историки, и путешественники, и просто скучающие праздные люди. Но несерьезный подход некоторых авторов к истории, повторение высказанных мнений без основательного их анализа, сбивали исследователей с правильного пути.

Турецкий путешественник Эвлия Челеби писал, например, о какой-то фантастической колонне в Мангупе во второй гряде Крымских гор и высказал предположение о том, что к ней привязывались корабли, когда там было море(4). Барон Тотт сообщал о вделанных в скалы колец с той же целью. Русбрук отнес крепости к "евреям, собственно готам", а Сумароков, говоря о горных крепостях, спрашивал: "Не готы ли, сие отродье скифов... поселились для безопасности на тех высотах?"(5), путая этнический состав жителей гор Крыма. Искусственные же пещеры-обиталища бездоказательно и нередко весьма наивно приписывались то людям эпохи палеолита, то киммерийцам или таврам, то первым христианам, то готам, то беглым монахам из Византии(6).

Русское правительство после завоевания Крыма раздавало земли крымских татар русским помещикам и знати. Среди новых хозяев крупных земельных участков были и такие ученые, как академик Паллас, и просто бездельники. Как они сами, так и охотно приезжающие к ним иностранные гости восхищались благодатной природой Крыма и его древними памятниками. В особенности такие прибывшие во время французской революции эмигранты, как Бларамберг, Рошетт, Сабатье, Поль Дюбрюке, вынужденный досуг посвящали занятиям археологией Крыма. С деятельностью этих эмигрантов связано начало систематического изучения крымских древностей(7). При этом особое внимание уделялось изучению греческих колоний в Крыму таких как Херсонес и Боспор. На втором месте в поисках истоков славянских племен, стояло изучение скифской проблемы. Основное же население игнорировалось, хотя и привлекали внимание укрепления в горах и захоронения в каменных ящиках.

Обнаруженные там и сям могильники, сооруженные из камня под землей, по мнению академика XVIII века П.С.Палласа, принадлежали какому-то очень древнему и немногочисленному народу(8). Побы-

вавший в Крыму в 1833 году Дюбуа де-Монпери назвал эти могилы дольменами и впервые отнес их к таврам(9).

В 1879 году Ю.Д.Филимонов провел раскопки девяти таких могильников в селении Байдары (теперь Орлиное), Уркуста (Передовое), Скеля (Родниковое) и Буюк-Мускомья (Широкое) Байдарской долины. В своем отчете об исследовании он указал, что в них наиболее распространенной формой погребения является трупосожжение(10). В 1880 году К.С.Мережковский раскопал четыре каменных могильника в урочище Туя на северном склоне яйлы к востоку от Чатырдага. В 1886 году у Чатырдага в местечке Буюк-Янкой близ Аяна, учитель Симферопольской гимназии Р.И.Тимошевский раскопал еще 6 таких каменных ящиков. Об этих работах известно лишь, что в составе находок были бронзовые трехгранные наконечники стрел. Основным исследователем каменных ящиков Байдарской долины был Н.И.Репников. Он у деревень Скеля, Уркуста, Бага (Ново-Бобровка) и в урочище Мал-Муз исследовал 32 ящика: 26 в 1907 году и 6 в 1926 году. Нетронутые ящики были заполнены большим количеством истлевших костяков(11).

Высказанное Дюбуа де-Монпери мнение о принадлежности дольменов таврам осталось господствующим в науке, но Н.И.Репников дал этим могильникам название каменных ящиков(12).

В восточном Крыму, на Керченском полуострове, каменные ящики тавров известны еще с V-III веков до н.э. Часть из них была раскопана еще в конце прошлого века А.А.Дириным на мысе Зюк у деревни Куль-тепе(13).

В 1957 году А.М.Лесков раскопал такие же могильники на мысе Казантип и определил их как таврские(14).

К.Ф.Соколова, изучая таврские черепа из таких могильников, как Таш-джарган, Уч-Баш, Бага, Байдарская долина и др., пришла к выводу о неоднородном составе таврского населения(15). Это вполне понятное явление. Во-первых, племена катакомбной культуры, двигаясь на запад, могли вобрать в свой состав оторвавшиеся части уральских и иранских союзов племен, во-вторых, они смешались с аборигенами уже в самом Крыму.

КЫЗЫЛ-КОБИНСКАЯ КУЛЬТУРА ТАВРОВ

Слабая изученность памятников горного Крыма долгое время мешала выделению памятников собственно таврской культуры из сложившихся в дальнейшем культур. Вследствие того, что подавляющая часть археологических материалов по какой-то причине не публикуется, а то, что издано, представлено краткими информацией, исследование затрудняется.

В 1914 году С.И.Зобнин произвел раскопки в Кизил-Кобе (Крас-

ная пещера), состоящей из двух пещер и находящейся на северных склонах гор первой гряды, в 25 километрах к юго-востоку от Симферополя. В 1920 году Г.А.Бонч-Осмоловский, Л.Н.Эрнст и С.И.Зобнин собрали на площадке перед пещерой подъемный материал, идентичный найденному в пещере. В 1921 году здесь они же раскопали несколько ям для отбросов(16). Наконец, в 1924 году Г.А.Бонч-Осмоловский обследовал обе Кизил-Кобинские пещеры и объединил их в Кизил-Кобинскую культуру, названную так по месту первой находки. Эту культуру он предположительно отнес ко времени поздней бронзы.

Ю.В.Готье усматривает связь между таврскими могильниками каменных ящиков, относящихся к Кизил-Кобинской культуре с погребениями эпохи бронзы в подкурганных каменных ящиках и предполагает, что в обоих случаях мы имеем дело с одним и тем же населением в различные времена его развития(17). С.Ф.Стржелецкий также считает таврскую культуру явлением местным, крымским и кладет в основу ее периодизации эпоху ранней бронзы(18).

Эти предположения выглядят близкими к реальной преемственности новосозданной Кизил-Кобинской культуры с культурой тавров, создавших специфическую культуру в горах Крыма еще в конце III тысячелетия до н.э.

Г.А.Бонч-Осмоловский в 1926 году провел разведки могильника на плато Копак-Таш в урочище Чуюнча в Зуйском районе. Этот могильник состоит из двух длинных рядов каменных ящиков.

Каменные ящики, раскопанные Н.И.Репниковым в урочище Мал-Муз у деревни Бага важны как содержимыми вещами, так и монументальностью, нетронутые из которых были заполнены большим количеством истлевших костяков. Такие монументальные гробницы получают широкое распространение на всем пространстве от Зуйского района на севере до Кекенеза на юге, от Судака на востоке до нижнего течения Бельбека на западе(19).

Раскопки таврских каменных ящиков в различных местах Крыма с 1930 по 1940 годы подтвердили предположение, раскопки же послевоенных лет окончательно убедили исследователей в правильности гипотезы Г.А.Бонч-Осмоловского, отнесшего Кизил-Кобинскую культуру к поздней бронзе(20).

Впоследствии П.И.Шульц открыл новые памятники той же культуры и выступил сторонником отождествления ее с культурой ранних тавров. С.Ф.Стржелецкий в своем докладе на конференции института истории материальной культуры Академии Наук СССР в 1952 году, подтвердив мнение П.И.Шульца, дал периодизацию таврской культуры, начиная с эпохи ранней бронзы. Кизил-Кобинскую культуру, открытую Г.А.Бонч-Осмоловским, он рассматривал как один из этапов таврской культуры(21).

Таким образом установлено, что многие пещеры, такие как Кош-

Коба, Юсуф-Коба, Сюндюрлю-Коба, Шап-Коба, Фатма-Коба, пещеры Байдарской долины и навес Таш-Аир, где выявлены таврские культурные слои, были населены еще с эпохи камня, но первые образцы уже сложившейся таврской культуры относятся к IX веку до н.э. и продолжаются до II века до н.э. Поэтому считается, что в продолжение этих семи столетий тавры жили как оформившийся единый народ и сохранили свою первобытную культуру. От них произошло название полуострова Тавридой.

ДОГАДКИ И ПРАВДА О ТАВРАХ

В большинстве сообщений античных авторов о жизни и быте тавров отмечаются их злодеяния и пиратство. Часто в этих сообщениях слову "тавры" сопутствует приложение "горцы". Так, Геродот пишет, что тавры захваченных в открытом море моряков-греков приносят в жертву богине Ифигении - дочери мифического царя Агамемнона(22). Жизнь Ифигении в своих трагедиях "Ифигения в Авлиде" и "Ифигения в Тавриде" отобразил Эврипид (480-406 гг. до н.э.). О ней же сообщает и Гомер в книге III. Геродот в своей "Истории" о таврах приходит к такому заключению: "Живут тавры грабежами и войной". Знакомый этикет, не так ли?

Гомер в X песне Одиссеи говорит о том, как его герой попал на север, туда, где в Листригии окруженная скалами бухта с узким входом оказалась гнездом диких разбойников-листригонов, вероятно, одного из таврских племен. И там же находился их город Телепил во главе с царем Ламом(23).

Эта бухта уже во время Страбона называлась бухтой Самволов и она с большой долей вероятности отождествляется с балаклавской бухтой. Из сочинений античных авторов известно, что тавры занимались пиратством. Однако считать пиратский промысел важной статьей в экономике тавров нельзя. Ведь находки античных вещей в таврских памятниках южного берега Крыма очень незначительны. (24). Раскопки таврских поселений южного берега показывают, сколь преувеличены эти сообщения античных авторов. Тавры, как показывают археологические исследования, жили мирным трудом, пока не появились у их берегов разные искатели приключений со злым умыслом.

Конечно, как и другие народы, тавры не могли не защищать исконные свои земли от нашествия каких бы ни было врагов-чужеземцев. Ранее таврские укрепленные поселения в Уч-Баше и Таш-Джаргане являются, несомненно, мощными оборонительными сооружениями с целью защиты от нашествия врагов.

Кроме укрепленных поселений тавры сооружали убежища, обнесенные оборонительными стенами. Ай-Тодорское укрепленное убежище в 1 км к юго-западу от Ялты обложено стеной, которая сложена

насухо из огромных каменных глыб и представляет собой мощную циклопическую кладку. Эта стена дугообразно охватывает северный склон холма с северо-востока на юго-запад, спускаясь к берегу моря. Протяженность ее 100 метров, высота сохранившейся в настоящее время части свыше двух метров(25). Стены убежища на вершине Аю-Дага, также сложенные насухо, имеют 2-3 метров толщину. На плоской вершине горы Крестовой, господствующей над Алушкинской долиной, имеется другое укрепление. Вершина этой горы с юга и востока заканчивается неприступными обрывами. На юге, где обрыв понижается, сооружены три небольшие стенки, а с севера и запада укрепление обнесено оборонительными стенами длиной 260 и 108 метров, высотой 3 метра и толщиной 2-3 метра(26).

Кроме них обнаружены укрепленные убежища еще на горах Кошка вблизи Симеиза и Кастель вблизи Алушты на южном берегу и на плато Кызык-Кулак-Кая недалеко от села Черкес-Кермена (теперь с.Крепкое) в горах Крыма. Эта столовая скала длиной 500, шириной 50-60 метров, круто возвышающаяся посреди ущелья. Попасть на плато можно, взойдя только в южной ее части, да и то с помощью лестницы и веревок(27).

Все это говорит о том, что тавры не наступали, а оборонялись. Главное, они не ходили походами на чужие страны с целью наживы. А это показывает характер их мирного существования.

Сообщения античных авторов об экономической жизни тавров также грешат ошибками. Так, крупное поселение на горе Кошка принадлежало оседлому племени, жившему в каменных домах. Основным занятием тавров-горцев было скотоводство. Тавры того времени знали корову, овцу, лошадь и свинью(28). Природные условия обусловили и состав стада. На первом месте стоял мелкий рогатый скот, а затем - крупный. Это подтверждается количественным сравнением костных остатков.

Скотоводство было отгонным, т.е. обычным для горных племен с сезонными перекочевками со стадами из долин в горы и обратно. Именно так и следует понимать сообщения древних авторов о кочевом образе жизни тавров-горцев(29).

Находки каменных зернотерок и кремневых вкладышей для серпов свидетельствуют о возрастающей роли земледелия. На открытых селищах известны остатки четырехугольных, даже квадратных наземных жилищ и землянок. Каменные круглые очаги и ямы-очаги отапливали эти жилища и служили для приготовления пищи. Неглубокие, расширяющиеся книзу колоколовидные ямы, зернохранилища и погреба донесли до нас остатки их земледелия и скотоводства в виде различных зерен и костей скота. На их поселениях встречены зерна пшеницы, ячменя, гороха и фасоли. Найдены виноградные косточки в поселении Уч-Баши на Гераклийском полуострове(30).

В горных районах и на южном берегу земледелие, конечно, не могло подняться выше мотыжного. Потому что в каменистой, безводной местности на склонах основной гряды крымских гор было трудно заниматься земледелием.

Античные авторы ничего не сообщают нам о таврских племенах, живших в предгорных районах, равно как и о таврах, населявших долины между первой и второй грядами крымских гор. А между тем, именно в этих районах исследовано наибольшее количество таврских памятников. Здесь особенно густо были населены долины рек.

В отличие от тавров-горцев, основным занятием остального таврского населения было земледелие(31). Увеличение глубины зерновых ям в поселениях VI-V вв. до н.э. свидетельствует о росте запасов зерна. Очевидно, в связи с освоением выплавки железной руды земледелие у тавров становится пашенным.

В 1948 году Е.В.Веймарн, в 1950 году Х.И.Крис произвели раскопки поселения в Инкермане и обнаружили материалы VII-VI вв. до н.э., принадлежащие оседлому раннетаврскому земледельческо-пастушескому населению.

Тавры занимались также садоводством. В очажных ямах Уч-Баша найдены косточки черешни и вишни, относящиеся к IX-VIII векам до н.э. У Херсонеса найдены косточки миндаля, ссохшихся яблок, каштаны, грецкие и лесные орехи. По сообщению Феофаста, в окрестностях Пантикапея было много груш и яблонь(32).

Характерно, что в степях Крыма, в курганных погребениях VI-V вв. до н.э. встречаются сосуды с резным орнаментом, генетически связанные с керамикой Кизил-Кобинского типа (Т.Н. Троицкая. "Скифские курганы Крыма". Известия Крымского отделения географического общества СССР, вып. 1, Симферополь, 1951, стр. 91; П.Н.Шульц. "Исследования Неаполя Скифского". Ист и арх др. Крыма. Киев, 1957, стр. 67).

У тавров широко было развито гончарное ремесло. Гончары, особенно в изготовлении лощенной керамики, достигли большого совершенства. Керамика обжигалась главным образом на костре, обжиг же крупных хозяйственных сосудов производился в печах, подобных обнаруженной Х.И.Крис в поселении Ашлама-Дере. Многочисленные находки костяных игл и проколов, а также глиняных пряслиц различной формы свидетельствуют о развитии ткачества, а сделанные из челюстей крупного рогатого скота тупики - о развитии кожевенства.

Бронзовая бляшка из могильника Карлы-Кая около деревни Лесное (Бывший Тав-Кыпчак) Зуйского района, несколько бронзовых пронизок и проволоочных браслетов свидетельствуют о появлении у тавров бронзолитейного производства. В поселении Уч-Баш на Гераклийском полуострове около Севастополя найдены С.Ф.Стржелетским в 1953 году, судя по остаткам окиси меди, шлаки бронзового литья и

каменная литейная форма. Другая литейная форма из глины была найдена в Кош-Коба в Зуйском районе.

В таврских памятниках, хотя и слабо, представлены также железные изделия, количество которых несколько увеличивается лишь на позднем этапе развития таврской культуры(33).

СВЯЗИ С КАВКАЗОМ

Некоторые предметы культуры тавров имеют аналогию на Кавказе. Это положение привело некоторых ученых к мысли, что тавры могли переселиться в Крым из Кавказа. Но некоторые признаки говорят об обратном. А.А.Иессен близость металлических украшений нестеровского могильника с находками в каменных ящиках объясняет проникновением их в Крым с Кавказа. А Е.И.Крупнов, наоборот, утверждает, что некоторые формы керамики, известные в каменномостском могильнике, занесены на Кавказ из Крыма(34).

Культурные остатки могильников, сами могильники исследованы так слабо, что исследователи не могут конкретно решить этот вопрос. Но факты все же говорят о перенесении таврской культуры из Крыма на Кавказ. Таврские памятники раннего этапа в форме примитивных каменных ящиков и неглубоких грунтовых могил широко распространены во второй половине второго (Рача-Дигорская культура) и в начале первого тысячелетия до н.э. (ранняя ступень Кобанской культуры) в могильниках Центрального и Северного Кавказа. Сходство прослеживается и в устройстве могил, и в погребальном обряде. Но не надо забывать, что эти памятники с групповыми захоронениями погребенных в скорченном положении известны были в Крыму гораздо раньше, еще в конце III - первой половине II тысячелетия до н.э.(35).

Череп таврских могильников представляют различные антропологические типы. Однако основным признаком таврского населения был мезо-долихокранный понтийский тип. К.Ф.Соколова, изучившая таврский антропологический материал, отметила, что "мезокранный тип со всеми его особенностями находит аналогов кроме Крыма на северо-западном Кавказе"(36).

Она не пишет "находит аналогов кроме северо-западного Кавказа в Крыму" потому что антропологический материал показывает, что основная масса тавров находилась не на Кавказе, а в Крыму, откуда могла передвигаться в разные стороны.

Как видно, культурно и технически более развитые тавры имели обширные, не только культурные и торговые, но и политические связи с соседними странами.

Присутствие тавров на Кавказе отражено даже в античных мифах об аргонавтах. В этих греческих мифах, безусловно, много легендарного вымысла, идеализирующего пиратов и искателей приключений в

древности, но они переплетаются и с реальной подосновой. Миф о греческих героях, ездивших на корабле Арго в Колхиду за золотым руном барана, видимо, был далеким воспоминанием еще микенского времени.

Дионисий Милетский пишет, что царь тавров Гелиос имел двух сыновей. Старший из них - Персей, стал царем тавров, младший - Ээт, стал царем колхов и меотов(37). Здесь мимоходом отметим, что В.Д.Блаватский высказал предположение о вхождение меотов в кавказскую группу племен, с которой связаны также тавры(38).

Дочь Персея - Геката вышла замуж за своего дядю и стала женой царя колхов и меотов. У них родилась дочь, которую называли Медея. О том, что натворила эта Медея, рассказывает Диодор Сицилийский(39). Из его рассказа понятно, что, по предсказанию, царь Ээт должен был погибнуть, если чужестранцы похитят принадлежащее ему золотое руно. Поэтому он придавал большое значение его охране. Золотое руно охранялось многочисленной стражей, как свидетельствует Диодор Сицилийский, "из жителей Таврики". А это говорит о том, что тавры были ближайшей и надежнейшей охраной для царя колхов и меотов, который и сам был тавром, будучи сыном Таврского царя Гелиоса.

Когда в Колхиде появились греческие аргонавты как искатели приключений, их главарь Язон своим привлекательным видом и смелостью очаровал Медею. Она согласилась помочь им похитить золотое руно. Она привела аргонавтов к священному участку и попросила стражу на таврском наречии отпереть ей ворота. Это было большим бесчестьем не только для таврских стражников, но и для всего таврского народа. Тавры, чтобы обелить свою честь, проследили за кораблем Арго, зная, что он где-нибудь на побережье Крыма будет вынужден остановиться, и поймали его в бухте Символов, как тогда называли Балаклавскую бухту.

Приведенные примеры служат подтверждением мнения, что тавры не пришли из Кавказа в Крым, а частично ушли из Крыма на Кавказ. Именно поэтому не только погребальный обряд и устройство могильников имеют сходство, но также ряд форм и орнаментации керамики имеют общность. Бронзовые украшения двух соседних стран в конце II и в начале I тысячелетия до н.э. также тождественны. Не исключено, что в начале I тысячелетия до н.э. какая-то часть населения горных районов Северного и Центрального Кавказа могла перекочевать в Крым. Их могли составить и сами тавры, перешедшие ранее из Крыма на Кавказ. К этому их могли вынудить разные причины.

Как на Урале и Алтае, так и горных районах Кавказа в начале II тысячелетия до н.э. основой хозяйства было скотоводство. Богатые залежи меди и широкое распространение бронзы способствовало бурному развитию благосостояния скотоводческих племен. Рост же благо-

12. Н.И.Репников. Разведки и раскопки на южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 году. Известия археологической комиссии. вып. 30, 1909, стр. 111-122; его же: о так называемых "дольменах Крыма". Известия Таврической ученой комиссии. вып. 44, 1910, стр. 12-13.
13. А.А.Дирин. Мыс "Эюк" и сделанные на нем археологические находки. Записки ООИД, том XIX. Одесса, 1896, стр. 128.
14. А.М.Лесков. Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове. Советская археология. N 1, 1961, стр. 262.
15. К.Ф.Соколова. Тавры Крымского полуострова. Сборник ДВК, Киев, 1970, стр. 180.
16. Г.А.Бонч-Осмоловский. Доисторические культуры Крыма. Журнал "Крым" N 2, 1926, стр. 93.
17. Ю.В.Готье. Сборник ОИМКВЕ, том I, 1925, стр. 232.
18. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 133.
19. " " " " " " " " " " 60.
20. " " " " " " " " " " 10-12.
21. С.Ф.Стржелецкий. Сборник ВС.-С.А., стр. 31.
22. Геродот. История. Кн. IV, стр. 103.
23. Б.Н.Граков. Скифы. М., 1971, стр. 76.
24. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 168.
25. " " " " " " " " " " 40.
26. Г.А.Никитин. О древних памятниках на горе Крестовой у с. Пещерного и Чертовой лестницы. Сборник ИАДК. стр. 330.
27. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 43.
28. Б.Н.Граков. Скифы. стр. 78.
29. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 166-167.
30. Б.Н.Граков. Скифы. стр. 78.
31. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 169.
32. Т.Н.Высотская. Поздние скифы в юго-западном Крыму. Киев, 1972, стр. 172.
33. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 173.
34. Е.И.Крупнов. Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 году. Записки КН-ИИ, том V, 1950, стр. 261.
35. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 146-147.
36. К.Ф.Соколова. Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным). Вопросы антропологии. вып. 3, 1960, стр. 72.
37. ВДИ., 1947, N 3, стр. 309.
38. В.Д.Блаватский. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье. Сборник П.И.С.П.А.Э., М., 1959, стр. 9.
39. Диодор Сицилийский. Библиотека. ВДИ., 1947, N4, стр. 315-316.
40. Б.А.Куфтин. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тбилиси, 1949, стр. 27.
41. Г.А.Меликишвили. Нагри-Уарту. Тбилиси, 1954, стр. 27.

Глава 2

КИММЕРИЙЦЫ

В то время, когда в Крыму формировалась народность тавров, в Волжско-Уральских степях объединялись другие племена, создав там новую срубную культуру, названную так по обряду захоронения(1). Племена, составившие эту культуру, были многочисленны, активны и подвижны. В XVII-XVI веках до н.э. одна часть племен отделилась от основной массы и в поисках новых пастбищ двинулась в направлении Оки, где встретила с уральскими племенами, основавшими там гораздо раньше. Местные племена занимались охотой и рыболовством и сохранили в своем облике много неолитического. В результате соединения и смешения новоприбывших племен с местными сложились качественно новые племена, объединенные своеобразной поздняковской археологической культурой, названной по месту первого обнаруженного селища в районе Муроме у деревни Поздняково. Произошло сочетание в керамике, украшениях и т.д. пережитков культур племен вологодского неолита и срубной культуры. Поздняковская культура дожила в Волго-Окском междуречье, в частности в Московской области, вплоть до начала железного века(2).

Другая часть племен срубной культуры подвинулась к левобережным притокам Днепра от Суды до Ворсклы и Донца, где создала вместе с местными племенами Бондарикинскую культуру(3).

Основная многочисленная часть племен срубной культуры, постепенно распространяясь уже, к XII веку до н.э. дошла до Северного Приазовья и Северного Причерноморья, сменив на этих территориях катакомбную культуру.

В конце II - начале I тысячелетия до н.э. в степях Северного Причерноморья и на Керченском полуострове известны только памятники срубной культуры. Следовательно, только носителей срубной культуры могли знать античные авторы в предскифское время на этих территориях и называть их киммерийцами. (Лесков, 164). Это значит, что носителями срубной культуры были киммерийцы. О.А.Кривцова-Грокова условно также назвала эту культуру киммерийской(4).

Б.Н.Гроков и А.И.Мелюкова видели в носителях этой культуры скифов. Они основали свой взгляд на том, что в IX-VIII вв. до н.э. на территории украинских степей уже появились первые скифы и что территория исторических киммерийцев более связана с Керченским полуостровом Крыма(5). Но срубная культура надвинулась на Север

Причерноморья с Нижнего Поволжья не в IX-VIII веках, а в конце II тысячелетия до н.э.

Действительно, киммерийцы больше чем где-либо оставили память о себе в Крыму как Киммерийский Боспор, киммерийские переправы и киммерийская область, но также известна могила киммерийских царей у Днестра. Хотя Геродот отводит им пространства от Днестра до Керченского пролива в Крыму(6), некоторые признаки убедительно показывают их распространенность на более обширные пространства.

Как поселившиеся в Крыму и создавшие таврскую народность, так и оставшиеся вне Крыма племена катакомбной культуры приняли киммерийцев без возражения. На грани бронзового и железного веков киммерийцы принесли с собой с течением времени развившуюся более высокую культуру. В местных курганах с коренными костяками в киевщине и полтавщине произошла перемена одной культуры другой культурой, по выражению изучившего эти курганы А.А.Спицына, "как перемена декорации"(7). Чернолесский этап является прямым переходным и связующим звеном в истории материальной культуры местных племен белогрудовского времени к собственно скифскому периоду и появление от чернолесских городищ, по мнению А.И.Тереножкина, хронологически связано с выходом на широкую историческую арену воинственных племен киммерийцев и скифов(8).

В Крыму античные авторы располагают киммерийцев в его восточной части и на Керченском полуострове. Но археологические исследования показывают, что они распространились по всему Крыму и, как видно, мирно существовали с местными таврами. Отдельные вещи срубной культуры были найдены даже в горных районах Крыма. Они отмечены в горизонтах культурного слоя таврского поселения на горе Кошка (Кош-Кая)(9), в Байдарской долине, в Гераклийском полуострове в устье реки Явузлар близ Ялты, в кургане у села Карасан близ Алушты и в других пунктах.

В Петровской балке у Симферополя до создания в III веке до н.э. скифского государства в Крыму, находились поселения тавров. Обращает внимание сходство керамики этих поселений с керамикой, встреченной на Киммерике в Керченском полуострове в слоях VI века до н.э. Это позволяет сделать вывод о наличии общих черт в культуре поздних киммерийцев с таврами горных районов и южного берега Крыма. Керамика катакомбной культуры в поздних ее вариантах обнаружена и в некоторых участках в Киммерике, т.е. на Керченском полуострове. Поэтому ряд таких исследователей, как В.Н.Дьяков(10) и Г.Д.Белов(11) считают тавров частью киммерийских племен.

Памятники второй половины II тысячелетия до н.э. показывают, что киммерийцы жили отдельными патриархальными племенами и родами, складывавшимися в единый по названию племенной союз. Часть

киммерийских племен еще сохраняла какие-то пережитки матриархальных порядков. Занимались они в основном скотоводством, но в днестровско-днепровской части наряду со скотоводством, в широких размерах прочно привилось земледелие. Дальние набеги указывают на наличие у части их даже кочевого скотоводства. В крымско-азовской части вообще господствовали кочевые роды.

Киммерийцы жили в небольших поселениях с полуземлянками и каменными, на глине, домиками. Произведенные раскопки в 1949 году на Чернотрошском городище в верховьях реки Ингульца, в 1950 году по реке Тясмину, в 1951 году у села Субботова в Чигиринском районе, и в 1952 году у села Лубенцев в Каменском районе Кировоградской области дали полную картину устройства этих поселений. Они обычно устраивались на высоких мысах между оврагами, в крутых излучинах рек и на обособленных возвышенностях, удобных для возведения простых оборонительных сооружений. Они укреплялись для защиты от неожиданных нападений врагов, валами и рвами(12).

Киммерийцы были многочисленным народом и они считаются создателями первого обширного союза кочевых племен в степях Северного Причерноморья. Схожи к "Одиссее" основанные на более ранних, но утраченных сочинениях говорят: "Киммерийцы - народ, живущий вокруг океана"(13) подразумевая под словом "океан" Черное море.

Среди ученых, интересовавшихся этнической принадлежностью тавров, наибольшее распространение получил тезис о связи тавров с киммерийцами. По этой гипотезе тавры были киммерийскими племенами, или просто частью киммерийцев(14). Дюбуа де-Монпере считал, что тавры, также как и киммерийцы вышли из Азии, но поселились на берегах Черного моря значительно раньше, чем киммерийцы(15).

Мнения этих ученых кажутся правдоподобными. История передвижения кочевых племен с Востока на Запад показывает, что как пришедшие в движение в поисках лучших жизненных условий, так и вытесненные из насиженных мест другими племенами группы Уральских и Алтайских племен встречались на просторах между Волгой и Уралом. В результате близкого соседства, культурного взаимодействия и частичного смешения там формировались новые и мощные союзы племен этнически родственных, но с локальными различиями материальной культуры, племен, которые в разное время двигались дальше на запад, направляясь кто на север, кто на юг. В местах их остановок археологи и последователи находили остатки их материальной культуры и по локальным различиям давали их культурам разные названия, большей частью по названию той местности, где были обнаружены предметы этих культур. Так появились ямные, катакомбные, срубные, прохоровские, ананьинские, кобанские, келермесские и другие культу-

ры с жаботинскими, белогрудскими, чернолесскими и другими этапами. Бывало и так, что, как увидим ниже, внутри сформировавшегося союза, например, сарматских племен, создавались другие, мощные союзы племен аорсов, раксолан, сирматов, сираков, алан и других племен. Все они как этнически, так и по культуре, были близки одни другим. Поэтому, мнение некоторых ученых о близости тавров и киммерийцев, т.е. катакомбной и срубной культур кажется правдоподобным.

МИКЕНСКАЯ КУЛЬТУРА

В то время, когда киммерийцы распространялись на Северном Причерноморье, на Юге, на острове Крит, расцвела богатая Микенская культура. Как показывают археологические исследования, крымские тавры имели кое-какое представление об этой культуре. Об этом говорит известный Бессарабский клад, найденный у села Бородиню близ Белгорода-Днестровского и относящийся к XVI-XII вв. до н.э. Серебряный кинжал с золотой накладной пластинкой посреди клинка, найденный в кладе по форме и орнаментации согласуется с рядом кинжалов из Микен. Массивная серебряная шпилька с ромбической головкой, укрепленной в виде сложных волнистых линий золотой инкрустации так же близко связывается с микенской культурой(16). В конце 1951 года В.Маликовым в поселке Жигулина Роцца на окраине Симферополя была исследована могила, близкая по своим формам катакомбным погребениям эпохи бронзы. В могиле, у правого плеча костяка был найден бронзовый изогнутый однолезвийный нож, ближайше аналогии которому дают ножи Трон середины II тысячелетия до н.э. Все это показывает, что отдельные предметы Микенской культуры доходили до Крыма.

Из истории Древней Греции известно, что в то время на острове Крит существовали люди с более высокой Микенской культурой (1400-1200 года до н.э.). Но какие-то полуварварские племена примерно к 1200 годам до н.э. стали причиной полного разрушения этой культуры(17).

До нас дошла написанная в конце IV века до н.э. школьная хронологическая таблица, найденная на острове Парос и названная Паросской хроникой и Паросским мрамором. В ней говорится о походе амазонок Северного Причерноморья. В этом документе поход отнесен, по принятой в наше время хронологии, в 1251 году до н.э. Греческий писатель Николай Дамасский также передает легенду об этом же походе в мифические времена в Аттику(18).

Кто были эти племена? Откуда взялись эти амазонки в Северном Причерноморье?

Как можно понять из последующих археологических исследова-

ний, часть киммерийских племен перешла Днестр и спустилась к низовьям Дуная, но не одни, а увлекли с собой также части тавров. Большая их часть облюбовала Придунавье и осталась там, а другая часть продолжала путь на юг, с целью достичь область распространения микенской культуры и воспользоваться ее плодами. Они, пройдя через Илирию, дошли до территорий Пелопонесского полуострова, где встретили сопротивление проживающих там ахейцев. Можно предположить, что они направились туда не со злым умыслом, а с целью воспользоваться высокой культурой. Потому что не в их пользу было уничтожение этой культуры. Но, встретив неожиданное сопротивление, они вынуждены были воевать и заставить ахейцев перебраться в Ионию на западном побережье Малой Азии. Надо полагать, что греки за амазонок приняли безбородых, со спущенными до плеч волосами тавров. Хотя микенская культура была уничтожена, тавры остались там и создали по своему самоназванию народность дорийцев. В дальнейшем они вошли в состав греческого народа, но свой язык сохранили в течение многих столетий. Даже во II веке до н.э. в Херсоне было отмечено существование дорийского диалекта греческого языка. Результатом же переселения ахейцев было основание греческих городов на побережье Малой Азии и создание ионийских греков.

А что же случилось с теми таврами и киммерийцами, которые остались в Придунавье?

КУЛЬТУРА НОА

Стало известно, что в конце II тысячелетия до н.э. в лесостепных районах Молдавии и в Румынской Молдове жили оседлые племена культуры Ноа. Исследования археологов и антропологов приводят специалистов к выводу о заметном влиянии срубной культуры Северного Причерноморья на сложение этой культуры Ноа. П.Н.Шульц, отмечая сходство таврской культуры с культурой отдельных племен Северного Кавказа, видел в ней общие черты и с культурами Поднестровья, Подпестровья и Подунавья. Большинство исследователей таких, как А.И.Терепожкин, А.И.Мелюкова, А.М.Лесков, И.Т.Черняков, занимающихся изучением памятников эпохи поздней бронзы в причерноморских степях, относили саботинские и белозерские памятники к позднему периоду развития срубной культуры, отмечая вместе с тем их тесные связи со своими соседями - особенно, с носителями культуры Ноа(22). Сопоставление саботиновских вещей с культурой Ноа надежно датирует их XIII-XII веками до н.э. Работы румынских исследователей определяет время культуры Ноа в пределах конца XIV-XII вв. до н.э. А.Петреску-Дымбовица доказал древность ее, датировав XIII-XII вв. до н.э.

Совокупность этих сведений дает возможность предположить, что

оставшиеся в Придунавье тавры и киммерийцы, вместе с встретившимися там местными племенами, в конце XIII века до н.э. создали новую культуру. Этой культуре впоследствии было дано название Ноа. Это мнение подтверждается также антропологическими данными. К.Ф.Соколова, изучая таврские черепа из разных могильников (Таш-Джарган, Уч-Баш, Бога, Байдарская долина и др.) пришла к выводу о неоднородном составе таврского населения при явном доминировании мезодолхокранного типа, известного в литературе как "понтийский", распространенного на Балканском полуострове, Северо-Западном Кавказе и в Крыму(24).

В антропологическом отношении свойственный крымским таврам мезодолхокранный понтийский тип, по утверждению В.В.Бунака, распространен и на Балканском полуострове, что подтверждает факт передвижения части тавров на запад(25).

ФРАКИЙСКИЙ ГАЛЫШТАТ

В начале I тысячелетия, когда в Крыму получила свою окончательную форму Кызыл-Кобинская культура тавров, в Румынской Молдове, на территориях культуры Ноа, распространяются так называемые памятники фракийского Галыштата. Румынские и болгарские исследователи выяснили, что распространение галыштатской керамики происходило из южных районов Дунайского бассейна(26). Днестровско-дунайскую фракийскую культуру предположительно считают принадлежавшей собственно киммерийцам, а в Кызыл-Кобинской культуре видят локальный вариант этой культуры. Придя к такому предположению, как видно, они не учли, что Кызыл-Кобинская культура формировалась намного раньше, чем фракийская.

Те же исследователи, вслед за В.Н.Дьяковым, считают, что и тавры, и киммерийцы были народом фракийского происхождения. А общеизвестно, что и катакомбные племена, составившие вместе с бывшими до них в Крыму местными племенами таврскую культуру, и племена срубной культуры, к которым относятся киммерийцы, пришли с Востока, а не с Запада(28). М.Ш.Ростовцев также отнес киммерийцев к семье фракийских народов.

Исследователей к ошибочным предположениям ведет, быть может, известное сообщение Страбона о киммерийцах, "которых называют иттерами". Последние являлись фракийскими, но не киммерийскими племенами. Плюс ко всему этому, Н.И.Репников, исследовавший наибольшее количество таврских погребений в Крыму, нашел возможным высказать предположение о том, что материалы каменных ящиков крымских тавров тесно связаны с галыштатской культурой. Отсюда вытекает вероятность, что не тавры и киммерийцы принадлежали к фракийским племенам, а наоборот, в создании фракийской и галыш-

татской культуры главную роль играли тавры и киммерийцы. Создав эту культуру, часть из них продвинулась дальше, вглубь Западной Европы. Это не входит в нашу тему, но определенные связи между населением горного Крыма и посетителями фракийских культур Дунайско-Днестровского бассейна существовали долго(30).

ПОХОДЫ КИММЕРИЙЦЕВ

По сведениям Геродота (начало IV-II-12), киммерийцы занимали область от Керченского пролива в Крыму до Днестра. Но выступавший с докладом на конференции института истории материальной культуры АН СССР в 1952 году А.А.Иесин, рассмотревший ряд северокавказских курганных комплексов и находок, характерных для быта воинов-кочевников эпохи раннего железа, нашел возможным связать эти комплексы с теми племенами, которые были первыми создателями крупных союзов кочевых племен. Он также уточнил, что в его представлении киммерийцы возглавляли первое крупное объединение племен, первый крупный союз на юге страны. Отсюда выходит, что были правы схожий к "одиссее", говорившие, что киммерийцы живут вокруг океана.

Высказывание о том, что киммерийцы живут вокруг океана, имеет некоторую подоснову.

Как известно, в IX-VIII веках до н.э. греки, как дорийцы так и ионийцы соревновались между собой по расширению своих колоний. Ионийцы рыскали в Средиземном и Эгейском морях, обосновывая свои торговые фактории. Дорийцы около 735 года до н.э. захватили Сицилию, и на ее восточном берегу основали город Сиракузы. Ионийцы много раз пытались обосноваться на северном побережье также Черного моря, но каждый раз получали жестокий отпор тавров и киммерийцев, построивших ряд крепостей на побережье и назвали это море негостеприимным. Несмотря на нежелание местных племен отдавать им части своих территорий, греки усердствовали и не давали покоя. Это заставило киммерийцев решиться идти на них и уничтожить источник зла на месте.

Археологические исследования показывают, что киммерийцы уже в начале I тысячелетия в вооружении пользовались железом. Как в Трансильвании, так и в Приднестровье и Кабарде найдены отлично сохранившиеся мечи и кинжалы с железными клинками и медными рукоятками. Меч имеет длинный, постепенно сужающийся к концу обоюдоострый клинок, рассчитанный на нанесение рубящего и "колющего" удара длиной клинка в 73 см. Наличие такого оружия позволяет предполагать, что киммерийские племена, обитавшие как в Крыму, так и в степной полосе как Северного Причерноморья, так и Северо-Западного Кавказа совершали походы в Переднюю и Малую Азию в

VIII и в начале VII веков до н.э. уже не с медным, а с подобным железным оружием весьма высокого качества(31).

В Северо-Черноморские степи еще в IX веке до н.э. начали просачиваться из-за Волги некоторые части скифских племен. Киммерийцы приняли их в свою среду без возражения, и они не имели к киммерийцам никаких претензий. Установилось мирное существование, в результате чего даже сформировалась так называемая черноморская культура.

Когда киммерийцы двинулись в поход на Малую Азию, скифы присоединились к ним.

Самые древние упоминания о киммерийцах имеются на глиняных табличках ассирийского клинописного архива конца VIII века до н.э., найденного в дворцовых развалинах древней столицы Ассирии Ниневии, на холме Куюнджик, на восточном берегу реки Тигр. В письме ассирийского разведчика Ашшурисуа царю Саргону II (722-705) неоднократно встречается народ "гимирра", враждебный Урарту"(32). А название "гимирра" относится к киммерийцам, которые до создания срубной культуры в первой половине II тысячелетия в Поволжье, жили в Средней Азии и входили в объединения сакских племен. Сакские племена носили разные имена. Восточных саков называли "амиргийскими" как В.В.Григорьев так и В.В.Струве возводили это название к имени той реки, в долине которой эти саки пребывали. Этой рекой был Мургаб.

Вавилонские писцы эпохи Дария дают на транскрипцию первого элемента термина "сака гаумаварга", а по существу делают его перевод. Они заменяли имя "сака" этническим термином "гиммир", "гимирри". "Гимир" соответствует "киммерией" греческих историков.

В донесении другого ассирийского разведчика Арадсина начальнику дворца говорится, что киммерийцы выступили из области Манна, в страну Урарту они вторглись. Этот документ относится к самому концу VIII века до н.э.(35). В трудах античных авторов есть сведения о нападениях киммерийцев под предводительством царя Лигдамия на Эфев, Магнезия и Сарды в Малой Азии, достигших ее ионийско-лидийского побережья(36).

При правителе Ассирии Асархаддине (681-669) киммерийцы под предводительством Теушпа вместе со скифами под предводительством Партатуа напали на Урарту и, оккупировав эту страну, пошли на Ассирию. Но Асархаддину удалось расколоть этот союз, войдя в сношение с Партатусей заключив с ними союз. Партатуся со своими скифами, вероятно, получив награду, ушел на север. Асархаддин около 679 года разбил киммерийцев и после этого также разбил скифов во главе с Ишпакой, которые выступали на стороне мидян(37).

Спустя некоторое время после этой неудачи, киммерийцы достигли египетских границ и воевали с фараоном Псамметия (665-661)

после чего, переменяв направление, пошли на Лидию, где правитель Лидии Гигес в 660 году взяв в плен двух киммерийских вождей, в кандалах послал их царю Ассирии Ашурбанипалу.

Греки, не упуская момента, к тому времени уже успели колонизировать южный и западный берега Крымского полуострова. В конце VIII века они основали первую небольшую факторию на острове Березони, в конце VII века на правом берегу Бугского лимана возникла Ольвия, т.е. счастливый город. Вскоре возникла Тира в устье Днестра.

Желание остановить их и одновременно отомстить Гигесу за оскорбительное отправление двух киммерийских вождей в кандалах к Ашурбанипалу, поднял фракийских киммерийцев на ноги. Они около 654 года вместе с фракийскими трерами через Геллеспонд пошли на Лидию войной. Зарубежные ученые Абель, Нейман, Э.Мейер, Гельцер, Масперо и другие также считали наиболее возможным проникновение киммерийцев в Малую Азию через Дунай и Фракию. Сам Гигес пал в сражении, его столица была занята. При посаженном на престол сыне Гигеса Ардисе (650-625) Лидия находилась короткое время в подчинении киммерийцев.

Интересно отметить, что древние пророки путали непослушных израильтян нашествием киммерийцев.

Как общепринято, Ной имел трех сыновей: Симы, Хама, Иафета. Первого сына, Иафета, родившегося после потопа, назвали Гомер по библейскому словарю(40). Гомер - праотец киммерийцев, живших к северу от Черного моря, по имени которых полуостров Крым получил свое название (здесь приходится исправить, что по их имени получила свое название Керченский полуостров Крыма).

Иудейский пророк Исрамия около 593 года до н.э. угрожает Израиллю от имени Бога вторжением киммерийцев и скифов и говорит об этом в народе: "Вот, я приведу на вас, дом Израиль, народ издалека, говорит Господь, народ сильный, народ древний, народ, которого языка ты не знаешь, и не будешь понимать что он говорит" и добавляет: "Они разрушат мечем укрепленные города твои"(41). Пророк же Исаия говорит: "Бог поднимет знамя народам дальним; и даст знак живущему на краю земли, и вот, он легко и скоро придет. Стрелы его заострены, и все луки его натянуты; копыта коней его подобны кремню, и колеса его как вихрь. Рев его как рев львицы, он рыкает подобно скимнам. И заревет на него в тот день как бы рев разъяренного моря; и взглянет он на землю, и вот тьма, горе, и свет померк в облаках"(42).

В книге пророка Иезекииля 38:2: "Сын человеческий! Обрати лице твое к Богу к земле Магог, князю Роша, Мешеха и Фувала". Магог, как полагают, обозначает Скифию(44). Бог - князь этой земли, а Рош, Машех и Фувал - подчиненные ему племена.

ПРИМЕЧАНИЯ

Глава 2.

КИММЕРИЙЦЫ

1. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 139.
2. Б.Н.Граков. Скифы. стр. 134.
3. " " " " " " " " 134.
4. О.А.Кривцова-Гракова. Алексеевское поселение и могильник. Труды Г.И.М., вып. XVII, стр. 153.
5. Б.Н.Гракова и А.И.Мелюкова. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. Сборник ВС-СА, М., 1952, стр. 66.
6. Геродот. IV, 11-12.
7. А.А.Спицын. Курганы скифов-пахарей. Известия археологической комиссии. Вып. 65, стр. 87-88.
8. А.И.Тереножкин. Культура предскифского времени в Среднем Приднепровье. ВС-СА, стр. 95.
9. П.Н.Шульц. Таврское поселение на горе Кошка в Крыму. КСИА, вып. 7, Киев, стр. 64.
10. В.Д.Дьяков: Древняя Таврика до римской оккупации. ВДИ N 3, 1939, стр. 77.
11. Г.Д.Белов. Херсонес Таврический. Л., 1948, стр. 27.
12. А.И.Тереножкин. Культура предскифского времени в Среднем Приднепровье. Вопросы С-СА, стр. 95.
13. Е.И.Крупнов. О походах скифов через Кавказ. ВС-СА, стр. 187.
14. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 8.
- С.А.Желебев, Сборник "Северное Причерноморье" М., 1953, стр. 256.
- Г.Д.Белов. Херсонес Таврический. стр. 27.
15. Д. том. стр. 11-12.

МИКЕНСКАЯ КУЛЬТУРА

16. Б.Н.Граков. Скифы. стр. 50-51.
17.
18. Б.Н.Граков. Скифы. стр. 23.
19. Э.И.Соломонович. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Киев, 1964, стр. 33, 49, 56.
20. В.А.Гольденберг. История древнего мира. Харьков, 1956, стр. 88.
21. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 57.
22. " " " " " " " " 48.
23. Петреску-Димбовица. Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете последних археологических раскопок. "..." том IV, 1960, стр. 136.
24. К.Ф.Соколова. Вопросы антропологии. Вып. 3.
- С.И.Жилева-Круц. Черепа из скифских погребений Керченской экспедиции 1964-67.
25. А.М.Лесков. Горный Крым. стр. 160.

ФРАКИЙСКИЙ ГАЛЬШТАТ

26. М.И.Артамонов. Этнический состав населения Скифии. Сборник докладов на VI научной конференции ИА АН СССР. Киев, 1953, стр. 178, 179.

Олег Михайлов

РУСИЕНИНЪ ДЖЕНЮБИНДЕ

1775 сенесининъ июль айында Алушта якъынларына тюрк десанты ве онынънен берабер Порта тарафындан тасдыкълангъан Къырым ханы Девлет Гирей кельди. Тюрклернинъ мемлекет ичерисине джылышув огърундаки арекетлерине рус аскерлери кедер эттилер. Фельдмаршал Румянцев ногъай ордусынынъ команданы, Девлет Гирейнинъ агъасы Шаин Гирейни чагъырды. Рус укюмети озъ акимиети алтында бутюн Къырым ве Кубань татарларыны бирлештирмеге давет этти. Ипрангъан ханлыкънынъ кунылери аз къалгъан эди.

1776 сенесининъ октябрь айында Къырым ве Кубань сынъырларына ири аскер бирлешмелери кетирильди: Александровскийде генерал-поручик А. А. Прозоровскийнинъ корпусы, мукъаддес Дмитрий къалесинде (шимдики Ростов-Дон) ве Азав этрафларында бригадир И. Ф. Бринкнинъ корпусы эмир беклей; Къырымнынъ ичинде, Еникъаледе генерал-майор Н. В. Борзовнынъ отряды ерлешти. Аскерлер яваш-яваш Къырымгъа ве Кубаньгъа джылышмакъта эдилер. Тюркиенен догърудан-догъру дженк этмейип, Къырымда пекине биледжек теджибели командирге итиядж бар эди. Новороссийск, Азав ве Астрахань генерал-губернаторы Потемкин Суворовнынъ фамилиясыны айтты, о башта Петербург, сонъра Москва дивизияларынынъ команданы, меркези Коломна шеэринде эди. 1776 сенеси 17 декабрьде Суворов Москва дивизиясынынъ полклары артындан Александр Александрович Прозоровскийнинъ ёлбашчылыгъы алтында Къырымгъа кельди.

Бойсунмагъа ве анълашып иш корьмеге бильмеген Суворов чаресиз команданларнынъ озъ устюнден башлыкъ олгъанларына ич даянмай эди. Прозоровский исе Суворовнынъ тесири алтында эди. Ондан гъайры о якъ-

ында операция кечирди ве бу илян этильмеген дженктеки къалабалыкълы месулиетни Суворовнынъ устуне юклемеге азыр эди.

1777 сенеси январь 17-де Суворов Прозоровскийден мувакъкъат оларакъ йигирми бинъ аскерлик корпусны къабул этип алды.

Вакъиалар Русие ичюн эльверишли догърулышта инкишаф этти. Шаин Гирей Бринкнынъ корпусына таянаракъ, Кубаннынъ эр эки тарафында татарларнынъ ханы оларакъ сайланды. О Азав денъизинде Ачуев шеэрини ишгъаль этти. Январь 30-да исе Темрюк къалесини алды ве Таманьгъа догъру кетти. Бренк тарафындан сатып алынган тюрк коменданты Таманны бир тюрлю къаршылыкъсыз теслим этеджек ве анълашылгъанына коре, рус аскерлерининъ озгъарувы алтында Къырымдан кечип Очаковгъа чекиледжек эди. Бойледже 1777 сенесининъ февралинде бутюн Тамань ярым адасы Шаин Гирейнинъ элине кечти ве энди онъа Еникъаледен кечип, оны беклеп турган генерал-майор Борзовнен Къырымда корюшмеге ич бир шей кедер этмей эди.

Шаин Гирейнинъ Кубаньда хан оларакъ танылгъаныны эшиткен къардашы Багъчасарайда озъ тарафдарларыны топлап, олардан сорады: татарлар сербест олмакъ истейлерми, ёкъса Шаин Гирейнинъ акимиети астына кирмек истейлерми? Мырзаларнынъ онъа олгъан ишанчларыны эшитип, Девлет Гирей русларгъа къаршы арбий арекетлер башламакъны эмир этти. Лякин Суворов татар топарларыны бир маневрасынен тыр-мыр этти ве 10-джы мартта Прозоровскийге Багъчасарайдаки душман къуветлери дагъытылгъаны акъкъында рапорт берди. Шу куню Шаин Гирей Еникъаледе пейда олды ве тезден мырзалар тарафындан Къырым ханы оларакъ танылды. Апрель 3-те Девлет Гирей туджджар гемисинен Константинопольге къайтты.

Къырымда тынчлыкъ ве теналыкъ укъом сюре, бойле иш япмайып отурув Суворовнынъ джаныны сыкъа. Прозоровскийнинъ уфакъ-тюфек ишлерге къарыша берюви пек тарсыкътыра. О 1777 сенесининъ июнь айында Полтавада яшагъан къорантасынынъ янына бармакъ ичюн отпуск истей. Шу сене октябрь айында генерал-аншеф Храповицкийге Полтавадан ёллагъан мектюбинде шойле яза: "...меним къызым, тамам меним озюм, — сувукъта чамурда чапкъалап юре". О баштаки хызметине къайтмакъ истемей, отпуска муддети биткен сонъ Про-

зоровскийге мектюп яза, хаста олгъаныны бильдире ве ава денгъиштирмек ичюн Полтава янындаки Опошня деген ерге кете.

Суворов къудретли Потемкинден янъы ерге тайин-ленмесини риджа эте: "...меним хызметтеки мувафакъ-иетлерим сизге багълыдыр". Потемкин Суворовны кечирюв акъкъында Румянцевге косътериш бере. Суворов ноябрь 29-да генерал-поручикке шойле хабер ёллай: "Дженап алийлери бу мектюпни алгъанынъызнен Кубаньдаки корпус команданлыгъыны къабул этмек ичюн келе билесинъиз..."

1778 сенеси январь 5-те Кубань корпусыны къабул этип алгъан сонъ, ондан эвельки командан Бринк бой-сунгъан Прозоровскийден арынмакъ истей. Къырым ве Кубань ордуларынынъ баш команданы Румянцевге мураджаат этерек, Суворов Къырым ярым адасынынъ бу ерлерден узакъ экенинен анълата. Прозоровскийни ерли шараитни яхшы бильмегенини анълата. Джевапнынъ кельмеювини фельдмаршалнынъ разылыгъы деп биле ве Къырымгъа бир тюрлю малюматлар ёллавы токътата. Бойле этип озъ къолларыны бошаткъан сонъ о Кубаньда рус позицияларыны гъайретнен пекитмеге кирише, къыска вакъытта баягъы ишлер япа.

Суворов Темрюктен Таманьгъадже олгъан месафени огренип чыкъа. Ернинъ картасыны ве этнографиясыны сыза.

1709 сенеси Булавин исъянындан сонъ Игнатий Некрасен бирликте Кубаньгъа къачкъан некрасовджы казакларнен корюше. Оларнынъ базылары Къырым ханынынъ гвардиясына киргенлер, атта тюрк султанынынъ джансакъларлары олгъанлар. Некрасовджыларнынъ бир къысымыны тюрклер Дунай озенининъ ашагъы къысымына кочюргенлер. Генерал-поручик Суворов оларнынъ базыларынен корюше ве оларнынъ рус топрагъына къайтмагъа азыр экенлерини анълай.

Кубань ногъайлары черкеслернинъ къанлы уджум-леринден пек чекише эдилер. Олар тынч эалини алып кетелер, зшыа ве эв айванларыны хырсызлайлар. Уфакъ-тюфеклерни огренген сонъ Суворов Кубань озенининъ о тарафындаки къамышларны ёкъ этмекни эмир эте. Чюнки черкеслер о къамышлар арасындан гизленип келе эдилер. О ногъайларнынъ ёлбашчыларынен мунасебет-лерни яхшылаштырмакъ истей, ордуларда сыкъ-сыкъ булуна, озъ ёлбашчылары огюнде ханлар ве мырзалар-

нынъ тарафларыны тутып иш коре, айнеджиликнен адам-ларгъа къабар бере, “бойле шейлерге алышыкъ хан ме-мурлерине бахшышлар ичюн” Румянцевден махсус пара истей. Бу иште энъ муими дженктен сонъки истихкам-ларны пекитмек эди.

Кучюк-Къайнарджи трактатындан сонъ Кубаннынъ сынъыр ёлагъы Русиенен Тюркие сынъыры эди. Бар олгъан арбий постларны къуветлендирювнен берабер Суворов пекинтилер сырасыны Кубаннынъ юкъарысы-на догъру девам эттирмекни, бу сыраны 1763 сенеси русларны Кавказ дагълыларындан, Къабарда ве Чечени-стандан оладжакъ уджюмлеринден къорчалав макъса-дынен къурулгъан Моздок ёлагъынен бирлештирмекни теклиф этти. Суворовнынъ тахмини боюнджа бутюн мудафаа иншаатлары майыс айында битмек керек эди. Онынъ ичюн ишлерни пек тезлештирди.

1778 сенесининъ апрель айында Суворов бутюн уль-кени огренип чыкъты, эр якъ пекинтилернинъ къавий ёлагъынен сарып алынды, орталыкъта тынчлыкъ асыл олды: черкеслернинъ уджюмлери токътады, ногъайлар озълерининъ тынч аятларына къайттылар ве барышыкъ эмекнен огърашып башладылар. Айны вакъытта Къы-рымда ишлер фена кете эди, бунынъ биринджи къабаат-лысы Прозоровскийнинъ гъайретсизлиги эди, ниает оны эки йыллыкъ отпускагъа ёлладылар. Март 23-те фельд-маршал Румянцев Суворовгъа оны Къырым корпусы-нынъ команданы этип тайинлев айны вакъытта Кубань ордусыны да онынъ имаесинде къалдырув акъкъында эмир ёллады.

О Къырымгъа кельгенинен Прозоровский къургъан пекинтилерни доланып чыкъты ве оларны даа да пекит-меге къарар берди.

Къырымтатарларынен ве Къырым ханынен мунасе-бетлерни яхшылаштырмакъ керек эди. Багъчасарайда-ки рус резиденти Константинов Суворовгъа буюк ярдым этти. О генерал-поручикнинъ эски танышы, Суворов-нынъ биринджи къызы Наташаны крестит эткен эди. О шаин Гирейнинъ терджиманы эди. Константин татар-ларны яхшы биле, оларнен анълаша, гизлиден къабар берювлерде иштирак эте эди. Онынъ ярдымынен Суво-ров Къырымнынъ сонъки ханынен якъынлашты.

Шаин Гирейнинъ Багъчасарайдаки сарайыны онынъ садыкъ бешлейлери — Авропа типинде тешкиль этиль-ген даимий гвардиясы къорчалай эди. Константиновнынъ

озгъарувында сарайнынъ ичерики одаларына кирген Суворов отуз яшындаки ханны биринджи кере корьди, узун бойлу, къурудан кельген, хош юзьлю. Онынъ устюнде ешилъ тюсте муфтийнинъ костюмы бар эди, ханлар адети талап эткен киби сакъал йибермеген. Къара джанлы козьлеринде акъыл сезиле, лакъырдысы тюзгюн ве нефис.

Чингизханнынъ уйкен пытагъындан олгъан Шаин Гирей аджайип шахс эди, Венецияда окъугъан, итальян, грек, арап ве рус тиллерини яхшы биле, татар ве арап тиллеринде шиирлер яза эди. 1771 сенеси Петербургкъа барып о Екатеринаны ве онынъ сарайындакилерни озюнинъ хош муамелесинен эсир эте. Петербургдан Шаин атешин русофил ве аджеле европа реформаларынынъ тарафдары олып къайта. О Къырымда яшагъан эрмени ве греклерни мусульманларнен бир япа, рус эсирлерини ве къачкъынларыны къайтара ве озь кумюш ве бакъыр акъчаларыны чыкъара.

Шаин Гирей Суворовны къавеге давет эте; мусафирлер стол этрафында авропаджа креслоларда отурдылар, тек франсыз камердинери тизлери устюнде турып, ханнынъ озюне къаве берди. Шаинге ве онынъ якъынларына бакъып, бу курткалар, шароварлар ве шапкалар онынъ эждатларыны дешетке тюшюрген вакъытларны хатырлады.

Шахмат доскасы башында Суворов ханнен татарлар ве руслар арасында мунасебетлерни яхшылаштырув акъкъында анълашты. Экиси де бири-биринден мемнюн олып дагъылды.

Бу вакъытта Портанен мунасебетлер бозулып башлады, о озь территорияларыны гъайып этювнен узлашып оламай, Кучюк-къайнарджы трактатыны амельде тасдыкъланмасыны истемей. Тюркие озь арекетлерини анълатмадан Дженубий Буг ялысына озь аскерлерини топлап башлады ве Къара денъизге учь арбий эскадра ёллады. Июнь 7-де эки дон казагъы сменада сонъ озь къошларына къайта эдилер. Оларны ёлда эки тюрк токътата ве оларгъа терджиман керек олгъаныны айта. Казаклар оларнынъ араларында терджиман олмагъаныны айтып, кетейткъан вакъытта тюрклер тюфеклеринден оларны козьлеяткъанларыны сезелер. Казаклар атларыны чаптыралар, амма олардан бири яраланып йыккыла. Экинджиси озюнкилер бетке къачып кете.

Суворов тюрк гемилерининъ команданы Хаджы Му-

хаммедден аткъанларны тапмакъ ве джезаламакъны талап эте, айны вакъытта Шаин Гирейни кучюк нумайышкъа теклиф эте ве олар тюрклернинъ козьлери огюнде бутюн ялыны доланып чыкъалар. Акъяр бухтасынынъ нисбетен тар богъазы онъа арекет планыны косьтере. Тек джевап алгъандже беклемек керек эди.

Тюрк арбий денъиз кучьлерининъ команданы Аджи Мухаммед достлукъаларына ишанч акъкъында мектюп ёллай, амма къабаатлыларны джезаламакъ ниети ёкъ эди. Суворов алты батальон аскерге “баягъы топлары ве атлы аскерлери эм де резерви олгъан” аскерлер такъымына 15-нджи июнь геджесинден бухтанынъ эр эки тарафында гизли топракъ ишлери алып бармакъны эмир эте. Танъда о ишлер битириле.

Саба Аджи Мухаммед озь флотынынъ аркъасында, денъизге чыкъыладжакъ ерде буюк топракъ обаларыны ве артиллерия батареясынынъ ерлештирилип башлангъаныны коре, этрафта исе бир джанлы инсан корюмей. О раатсызлана ве бойле пекинтилер къуруджылыгъынынъ себебини сорай. Топракъ обалары ве анда пеки тильген топлар онынъ флотыны бу бухта ичинде къапай биле. Онъа Суворовдан мектюп кетирдилер: “Сизинъ достане мектюбинъизни алгъан сонъ, догъгъан суальге тааджипленем, бизлер эки тарафлы достлыкъ анылашувыны бозмадыкъмы экен... Бизим озъара достлыкъ анылашувыны бозмакъ ниетимиз ёкъ... аксиндже бизим бутюн ынтылуварымыз эр анги гонъюльсиз вакъиаларнынъ огюни алмакътыр ве дюньяда буюк девлет акимлерининъ таянчалы сёзлеринен пеки тильген достлыкъны мукъаддес сакъламакътыр. Бойледже, достым, бу сёзлерден меним самимий ачыкълыгъым корюне ве сизинъ шубелеринъиз ички арекетлеринъизден келип чыкъа...”

Чырайы бем-безд кесильген Аджи Мухаммед бу кягъытны йыртып ташлай.

— Денъизге чыкъылсын!

— Лякин агъа, ель ёкъ...

— Флоткъа эмир этильсин: “Куреклернен чыкъылсын”.

Къайыкълар фрегатларны яваш-яваш бухта ичинден чекип башладылар. Денъизде де флотны толу штиль беклей эди. Тюрклерге ичимлик сувы алдыртмамакъ акъкъында эмир этерек, Суворов Аджи Мухаммедни чаресиз алда къалдырды. Къырым ялыларында эки афта

тургъан сонъ флот Синопкъа кетмеге меджбур ола. Тюрклернинъ Акъяр бухтасында пекинюв огърундаки ареткелери бойледже бите. Екатерина генерал-поручик Суворовнынъ тюрклерни Акъяр бухтасындан сыкъып чыкъарув огърундаки ареткелеринден хабердар эди. Онъа бриллиантларнен яраштырылгъан алтын табакерка багъышлай. Акъмесджит бухтасынынъ кыйметини биринджи олып аңлагъан адам Суворов эди ве илеридеки Севастополь къалесине темель тикти.

Суворовнынъ ареткелери не къадар мувафакъиетли олса да Екатерина Къырымны кесен-кес эльге кечирип оладжагъына ишанмай эди. Истенильген макъсадны якъынлаштырмакъ ичюн Потемкин Русиеге христианларны, эсасен эрмени ве греклерни кочюрмеге къарар берди. Бу халкъларнынъ эксериети тиджаретчилер, эснафлар, дагълы районларнынъ багъчеванлары ве зиратчылары, эсасен эмексевер ве озюне токъ яшагъан, хангъа ве мырзаларгъа баягъы алым берген адамлар эди. Бу тедбирнен насыл макъсад кутиле эди? Биринджи небетге ишанчсыз Къырым акимиятини бойсундырмакъ. Озь келирлерининъ муим къысымындан марум олгъан Шаин Гирей Русиеге кеттикче зияде багълы оладжакъ. Бундан гъайры эмиети о къадар буюк олмагъан дигер макъсад да козьде тутула.

Русининъ дженюбий топракъларында сынъырсыз акимиятке малик олгъан — Астрахандан Польша сынъырларынадже, — Потемкин янъы эльде этильген Новороссийск, Азав ве Таганрог губернияларыны не къадар тез адамнен толдурмакъ ве ишлерни тешкиль этмек кереклигини аңлай эди. Бу губерниялар о вакъытларда акъикъий сахралардан ибарет эди. Адамларнынъ акъылында зенгин “потемкин койлери” къалды. 1787 сенеси Екатеринанынъ кечюв ёлунда Новороссия генерал-губернаторы тарафындан декорациялардан ибарет койлер.

Потемкиннинъ мемуриетчилик гъайрети битмез-тюкенмездир. О дженюпте Ставрополь, Александров, Георгиевск, Екатеринанадар киби ерлерде къалелер зынджырыны тешкиль этти.

Янъы менимсенильген ерлерни адамларнен толдурмакъ ичюн Потемкин чокъ чарелер коръди. О Суворовгъа некрасовджыларнен алякъа багъламакъны эмир этти; запорожиелилернинъ Кубаньнинъ ашагъы къысымына кочюрди, олар анда Къара денъиз казак ордусыны тешкиль эттилер; ниаат Къырым эрменилери ве грекле-

рине дикъкъат этти. Оларны ханлыкъ укюмдарлыгы-
ындан къуртарув вазифесини Суворовгъа авале этти.

Татарлар ве Шаин Гирейнинъ озю, генерал- поручикнен алякъалары насыл достане олса да, бу тедбирлерге бифаркъ бакъып оламадылар. Къатты арекетлерни софизмлернен ве дипломатик айын-оюнларнен гизлемек керек эди. 1778 сенесининъ майыс айындан сонъ бир бучукъ ай девамында Суворов буюк ишлер япты ве энъ муими, митрополит Игнатий башчылыгындаки Къырым князьларынынъ ярдымыны къазанды. Кочюрювге азырлыкъ ишлери о къадар гизли алып барыла эди ки, кочюрюв акъкъында Румянцевнинъ озю июнь 17-де Суворовнынъ рапортындан анълады: "...христианлар бир айдан сонъ кетювге азыр олурлар..."

Бойледже, Суворовнынъ догърудан-догъру башлыгъы бир шейден хаберсиз эди ве тек вакъиа зуурь эткен сонъ хаберни олды. Озь-озюни пек севген истидатлы Румянцев Потемкинни севмей ве онъа нисбетен ачувлы эди. О Русие ичюн сила ве дипломатиянен буюк файдалар кетирген, кечкен дженкте онынъ эмирлерини джайильдже эда эткен адамгъа-Потемкинге бойсунмагъа меджбур эди. Шимди Къырым христианларынынъ эвакуациясынынъ Русие ичюн эмиетини анъласа да Румянцев джан агърысыны гизлеп оламады. Потемкинге онынъ къолу етмей эди, амма онынъ башы устюнден падишанынъ севимлисине мураджаат эткен Суворовгъа онынъ къолу ете. О Суворовнынъ ишлерини чаналатып башлады.

Кочюрюв акъкъындаки хаберни эшиткен сонъ Шаин Гирей де ачувланды: онынъ акимиетининъ кучъсизлиги корюнди, келирлернинъ буюк кысымы кетейта. Мукаяфат акъкъындаки лафны эшитмек биле истемей, хан Суворов ве Константиновнен алякъаларыны деръал кести, озюнинъ Багъчасарайдаки пайтахтыны терк этти, Петербурггъа шикъетнен кетеджегини айтты, рус аскерлери татарларны дегмеге азырланалар деген лаф даркъатты. Суворов пек ачувлы Шаин Гирейнинъ уджюмлерини къайтара, аскерни азыр тутта, мураккеп индентант эсапларынен огъраша эди. Эвакуация ичюн алты бинъ огюз араба керек олды, эрмени ве греклернинъ къалдыргъан шейлерини сатын алмакъ ве янты топракъларда оларгъа эльверишли ерлер азырламакъ керек эди.

Июль айынынъ ортасындан башлап Суворов Румянцевни эвакуациянынъ кетишатынен мунтазам суретте хабердар этип турды. Ниает, Къырымдан христианлар-

ны кочюрюв иши шаматанен битти. Сентябрь 18-де Суворов Румянцевге Азав губерниясына 31098 джан кочюрьльгени акъкъында рапорт язды. Русие укюмети кочюрюльгенлерни Азав денъизи боюна ерлештирди. Греклер эсасен Берда ве Калмиус озенлери арасына ерлешти ве анда Мариуполь ве Мелитополь шеэрлерине темель кыйдылар; эрменилер Донда, мукъаддес Дмитрий къалеси янында, меркези исе Нахичевань, шимдики Ростов—Дон якъынларында. Юреклерден агъырлыкъ энди. Лякин оларнынъ талийлері Суворовны сонъундан да раатсызлап турды.

Къырымдан эрменилер ве греклер чыкъарылгъанынен Кубань вакъиалары башланды. Анда Суворов тарафындан тайин этильген генерал-майор В. В. Райзер истидатсыз адам олып чыкъты. Суворовнынъ кескин косътеришлерине бакъмадан, Райзер Кубань озенининъ артына экспедиция азырлады, анда бир койни якъты, онынъ дёрт юз адамыны ольдюрди ве дагълыларны ачувландырды. Олып кечкен вакъианынъ тефтишленмесини ве къабаатлылар судкъа чекильмесини талап этерек, Суворов Райзернинъ янълышыны айтты, лякин о кене бир янълыш япты, Кубань ногъайларынынъ сераскери Арслан Гирейни акъарет этти, бир айдан сонъ исе дагълыларнынъ озъ пекинтилерине уджюмлерини дуймай къалды.

1778 сенесининъ сонъу Къырымда ве Кубаньда тешкилий ишлернен кечти. 1779 сенесининъ январь айында Румянцев Суворовгъа Астрахань—Кизляр—Моздок сынъырыны тешкермекни авале этти. Генерал -поручик бир бучукъ айда 1200 километрлик сынъыр ёлагъыны огренип чыкъты.

Потемкиннинъ тесиринен Екатерина Рим империясынен якъынлашып башлады. 1779 сенесининъ бааринде Австриянен Пруссия дженки битти. Эки йыл зарфында ич бир ерде дженк олмады. Екатерина дженклешиджи мемлекетлер арасында вастаджылыкъ япты ве бу Русиенинъ дипломатия саасындаки буюк мувафакъиети эди. Дженктен арынгъан Австрия Портанен якъынлашмакъ истей. Екатеринанынъ Тюркиеге къаршы бирлешюв акъкъындаки император Иосиф II-нинъ сарайында къызгъынлыкънен къолтутылды. Петербургнен Венанынъ бирлешюви Елизаветанынъ анъаневий сиясетине къайтувны анълата эди.

Къара денъиздеки ве Дунайдаки дженклерден пек ёрулгъан Тюркие Русиенен сульх тизмек истей. 1779 сенеси 10 мартта Константинопольде Кучюк-Къайнард-жы сульхынынъ бутюн шартларыны тасдыкълагъан "Анълатув конвенциясы" имзаланды. Порта Шаин Ги-рейни Къырымнынъ къануний ве мустакъиль ханы ола-ракъ танылувы эсабына Екатерина рус ордуларыны Къырым ярым адасындан чыкъармагъа къарар берди ве бутюн Кубань сынъыр ёлагъындан вазгечмеге къарар берди.

Суворов ве Румянцев ичюн бу къарар бекленильме-ген шей эди. Бу къадар къыйынлыкънен къурулгъан пекинтилерни энди йыкъмакъ керек. Къырымнынъ Керчь ве Еникъале гарнизонларында алты бинъ киши-лик пияде рус аскери къалдырыла. Рус аскерлерининъ сонъки къысымлары Оркъапыны июнь 10-да терк этти-лер. 1779 сенеси Суворов догърудан-догъру Потемкинге бойсунгъан Новороссийск дивизиясына командан тай-инлене.

Шу сене декабрь айында Суворов Петербургда Екате-ринанынъ узурында булуна. Суворов озь муамелесинде ве сонъундан Потемкинге язгъан мектюплеринде пек мукъайтлыкънен давра. Суворовнен лакъырдыда Екате-рина онынъ кениш бильгисине шашып къалды. О буюк теджрибели дипломатлар киби фикирлей эди. Екате-рина Суворовнен узакъ лакъырды этти ве субетнинъ сонъун-да озь коксюне такъувлы Александр Невский йылдызы-ны багъышлады.

1780 сенесининъ январь айында Суворов Потемкин-ден Каспий аркъасына арбий экспедиция азырламакъ ичюн аджеле суретте Астрахангъа кетмек акъкъында ордер алды. Сефернинъ энъ якъын макъсады оларакъ, Потемкин Персиянынъ шеэри ве порты Рештни косъ-терди. Индстан вастасынен тиджарет ишлерини ёлуна къоймакъ керек эди. Бир заманлар Буюк Петр тара-фындан ишгъаль этильген сонъундан Анна Иоановна Надир шахкъа берген Каспий денъизининъ дженубий сынъырларындаки топракъларны къайтарып алмакъ мумкюн деп эсаплады. Суворов ерине кельгенинен азыр-лыкъ ишлерине кирише, артиллерия ве дигер ярдым кучълери беклей, Къазан дивизиялары ярдымгъа кель-мек керек эдилер. Решт шеэрининъ башлыгъы Хидает ханнен алякъа багълай, оны Русие имаесине кечмеге

кондиреджек ола. Амма Потемкин Каспий экспедициясына сувукълыкънен бакъа. Суворовнынъ вазияти сунъийлеше. Къазан дивизиясынынъ полклары келип чыкъмайлар, онынъ имаесинде не флот, не де аскер бар. Суворов бир тюрлю ишнен мешгъуль дегиль эди. Ниает, 1782 сенесининъ январь айында Къазан дивизиясына кельмек акъкъында эмир ала. Амма генерал-поручик Къазанда да узакъ токъталмады. Август айында дивизия Моздоккъа авуша, Суворовгъа исе Днепр ялысындаки Къызылкермия деген ерде генерал-майор Бальменден аскерлерни къабул этип ала.

Потемкин айта:

— Император дженап алийлери шахзаделернен аңлашмалар имзалады. Эгер султан сёзюне саип олмаса, энди эки тарафтан уруладжакъ. Къырым озъ вазиятинен бизим сынъырларымызны боза. Тюркнен Буг озенинде мукъайт олмакъ керекмиз, я да Кубань бетке козъкъулакъ олмакъ керекмиз — эр алда Къырым бизим къолумызда.

Потемкин империянынъ буюк картасы янына кельди.

— Къырымда граф де Бальмен арекет этеджек. Гъарпта биз эки корпус къояджакъмыз. Теректе исе генерал-поручик Павел Потемкин. Сиз исе дженап алийлери, вазиятни бильген адам оларакъ Кубаньгъа кетесинъиз. Озъ корпусынъызны сынъырны къорчаламакъ ичюн азыр тутынъыз, керек олса ногъай ордуларына дарбе эндирынъиз. Кубань татарлары акъкъында бизге малюмат ёллап турынъыз.

1783 сенесининъ бааринде Суворов Потемкиннинъ даветинен кене Херсонгъа кельди. Анда арбий мушавере отъкерильди. Топлангъанларны Екатеринанынъ апрель 8-де къабул эткен манифестинен таныш эттилер. Манифестте императрица Къырымнынъ мустакъиллиги акъкъында эвельден алгъан меджбуриетлеринден къайта, чюнки татарлар озълерининъ раатсыз яшайышларынен Русиени Тюркиенен дженк сынъырына бир къач кере алып кельгенлер. Бу себептен Къырымны, Таманны ве Кубань улькесини империягъа къошулгъаны акъкъында илян эте. Кене шу апрель 8 числосынен экинджи бир косътериш бериле: янъы областларнынъ сынъырларыны пекитмек ве тюрклер душманлыкъ косътереджек олса, “къуветни къуветнен къайтармагъа азыр турмакъ” керек дениле.

Портта керчектен де арбий азырлыкълар башлады: Очаковда къале иншаатлары тамирленип башлады ве о ерге аскерлер келип башлады. Бунъа джевап оларакъ, Потемкин Кинбурунны пекитюв акъкъында эмир берди. Лякин тюрклернинъ эр анги нумайышлары олып кечкен вакъианы тюзетмектен аджиз эдилер: Къырым ярым адасы императрица тарафындан Таврида деп адландырылды ве Русиеге къошулды. Екатерина “Къырым исьянджылар ве айдутлар мекаяны дегиль, devlet файда-сына хызмет этмек керек” деди. Бойледже, Буюк Петр тарафындан башлангъан тарихнынъ кене бир саифеси язылды. Русие къатты адымларынен Къырымгъа кирди.

Суворов Таманъ ве Азав сынъырларыны пекиткен сонъ, мааллий ногъай ордуларыны тантаналы еминге азырлап башлады. Таманъдаки тантаналы емин ичюн генерал-майор В. И. Елагин, Копылде генерал-майор Ф. П. Филисов, Ейскте исе Суворовнынъ озю месуль эди. Отряд начальниклеринден Суворов “татарларнен акъикъий достлар киби мунасебетте” булунмакъны талап этти. Бир къач корюмли ногъайларны, бу джумледен Джамбулукъ ордусынынъ султаны Муса бейнинъ эйи мунасебетлерини къазанды, Едичкул ордусынынъ башлыкъларындан бири Джан Мамбет мырзанен достлашты. Ант Екатерина тахткъа кельген куню, июнь 28-де отъкериледжек эди.

Бельгиленген вакъытта Ейск этрафындаки чёллик чадырларнен толып къалды. Рус ордулары тантаналы парадкъа тизильдилер. Бутюн орденлерини такъкъан Суворов татар башлыкъларыны ве баягъы яшындаки Муса бейни теменнанен къаршылап алды. Уйледен сонъ Къырым ханлыгъынынъ, Таманъ ве Кубанъ улъкесининъ Русие империясына къошулгъаны акъкъында манифест окъулды. Мусульман адети боюнджа бир чокъ башлыкълар Къураннен емин эттилер, оларнынъ бир чокъларына рус ордусынынъ унванлары ишандырылгъан эди.

Зияфет башланды, о аман-аман бир гедже-куньдюз девам этти, чокъ сёзлер айтылды. Июнь 30-да саба мусафирлер къайттылар. Бундан сонъки тынчлыкъ сунуй эди. Июль айынынъ сонъунда ногъайлар рус пекинтилерине уджюм эттилер. Тутушув кеттикче къызгъынлашты. Джумбулукъ ордусынынъ башы Тав-Султан Ейскни сарып алды. Къызгъын урушлардан сонъ озь аскеринен Кубаньнинъ артына кетти. Бундан сонъ рус аскерлери

Потемкиннинъ эмиринен Кубань артына джеза экспедициялары тешкиль эттилер. Кубань артына кечирильген юрюш къан ичине богъулды. Къачып кетейткъан ногъайларны артындан къувалап етип кестилер. Артиллерия атешинен къырдылар. Бу эмирни Екатеринанынъ косътеришинен Суворов ада этти.

Къырым ве Кубань Русиеге къошулгъан сонъ Потемкин башлангъан ишлерни сонъуна алып чыкъмагъа къарар берди. 1783 сенеси Гурджистан Русиенинъ имасине кечти. Къырымны тезликнен менимсев иши башланды. Шеэрлернинъ татарджа адлары бир вакъытта Къырымда бар олгъан грек койлерининъ адларынен денъиштирип башланды: Кефе Феодосия олды, Кезлев исе Евпатория. Таврия губерниясы он уездке болюнди, залиге дин кутюв сербестлиги берильди. 1783 сенесининъ бааринде Екатерина вице-адмирал Клоковевгъа Акъяр бухтасыны огренмекни авале этти, эгер о келишлики ер олса, Днепр ве Азав флотилияларынынъ бир къысымын авуштырмакъны ве янъы портны Къара денъиз адынен адламакъны авале этти. Порт пек келишликли эди, анда казармалар, тюкянлар, госпиталь, кильсе, офицерлер эви ве дигерлери къурылып башлады. 1784 сенеси янъы шеэр Севастополь адыны алды, грек тилинде “мешур шеэр” деген мананы аяллата. Сонъундан бу порт Къара денъизнинъ баш базасы олды.

Русие озюнинъ дженюбий сынъырларыны учъ юз бинълик ордунен къорчаламакъта эди. Австриянен тизильген аялашма оларнынъ экисине де эльверди. Франция, Англия, Пруссия бирлешип рус-австрия иттифакъына къаршы чыкътылар. Авропа мемлекетлери Польшаны Тюркиеге къаршы сыттырмакъ истей эдилер.

Бу шараитте Екатеринанынъ ве Австрия императорынынъ Русиенинъ дженюбий областларына сеяаты башланды. Императрица Къырымнен, янъы догъгъан Къара денъиз флотынен, дженюбий ордунен таныш олмакъ ве буларны иттифакъчысына косътермек истей эди. Суворовгъа генерал-аншеф унваны берильди. О энди Днепр озенининъ эки тарафында — Польша озенинден Тавридагъадже олгъан кениш территорияда ерлешкен аскерлерге команданлыкъ япа.

1787 сенесининъ январь айында къыраличе Петербургдан буюк бир аскер къысымынынъ озгъарувынен ёлгъа чыкъа. Бу сеяат чокъ шаматалы, тантаналы кече, мешур “Потемкин койлери”, декорациялар, сеадетли

яшайыш нумайыш этиле. Къыраличенинъ ёлунда эр кес ойнай, къувана, байрамдакиси киби кийинген халкъ о якъ-бу якъ юре. Потемкин озъ макъсадына ирди — къыраличе ондан мемнюн эди.

Бу вакъытта Суворов Тюркиенен мытлакъ оладжакъ дженк акъкъында тюшюнди. 1787 сенеси Суворов 58 яшына кельди. Энди оны къартайды деп эсап эткенлер де бар эди.

Екатеринанен бирликте кечирильген сеятларнынъ биринде къайыкъ ялыгъа кельгенинен Суворов сычрап тюше.

— Вай, Александер Васильевич, сиз насыл атиксинъ из! — деп хытап эте Екатерина.

— Насыл атиклик, къыраlichem, — деп айнеджиликнен итираз эте Суворов, — Айткъанларына коре, мен энди инвалид экеним.

— Бойле сальто якъан адам инвалид олурмы? — деп куле къыраличе.

— Токътап тур, къыраlichem, биз Тюркиеге даа башкъа тюрлю этип секирirmиз.

Екатеринанен Иосиф Херсондан кечип, устуне “Византиягъа ёл” деп язылгъан къапыгъа келелер. Перекопны кечкен сонъ, Багъчасарайгъа догърулдылар, андан Акъяргъа кеттилер, янъы Къара денъиз флотыны корьдилер. Ёлда арбий аскерлернинъ талимини сейир эттилер.

Къыраличе Потемкиннен пек яхшы мунасебетлерде сагълыкълашты, онъа Таврический деген унван берди, Суворовгъа исе алтын тютюн къутусы багъышлады. Потемкин Суворовнынъ бутюн ишлеринде къолтутты, якъын келеджекте онынъ “шиддетли къылычы” керек оладжакъыны биле эди. Ве тезден бу вакъыт кельди...

Джафер ТЪАФАР

ОШЕКЧИ АЙШЕ

Повесть

Августнынъ салкъын эрте сабасы. Геджеки явун ягъа нагъы бугунъ сабанынъ тазе авасына бир къат даа серинлик къошкъан. Денъизден ельнинъ къувмасынен котерильген туман, артыкъ бус-бутюн юксельген, шимди Айпетр къаяларынынъ белине, бир севда къызнынъ илеридеки оладжакъ нишанлысы ичюн азырладыгъы къыбырыз къушакъ киби сарылгъан. Денъизнинъ уфукълардаки кок къуббесинен сынъырлаштыгъы чизги узеринде бир окъ яйы япаракъ кендисининъ догъмакъта олгъан хабер бериджи кунешнинъ алтын окълары; даа денъизнинъ арсызджасына токътамадан сыйпанып турмасындан гуя титреген, ушюген къаяларгъа, ялыдан къопып да та Айпетр дибине къадар узангъан багълар, онларнынъ сынъыры биткен ерден башлангъан чам агъачлары къююлыгъына, бутюн бунлар арасындан даа сабалыкъ юкюсыны ачалмагъан койнинъ ирили-уфакълы биналарына токъунмай.

Лякин онынъ денъиз ве уфукънынъ деринликлеринде озюни сакъламагъа тырышкъан къызгъанч шавлеси Айпетр къаяларынынъ башыны кумюшнен саватлагъан, онынъ белине сарылгъан къыбырыз къушакъ — туман исе, шимди кендисине якъындашмакъта олгъан кумюш шавленинъ аксинден къызыл-мавы, даа догърусы пенпелиги артыкъ акъикъатен махирлик, санат инджелигинен ишленген нагъыш киби зийнетлене башлагъан эди...

Нефизе чокътан уянгъан; затен бир чокъ болюмлерге огърагъан гедже уйкъусындан, чеврилюв азабындан къуртулгъан эди.

Пенджередеки гульгулю, ири чечекли кетенден тикильген пердени чекти — даа кунеш ёкъ. Лякин пендже-

ренинъ тышарысында токъума перделерге денъишилъ-мез асмаларнынъ япракъларынен джилъвеленирджесине ойнамакъта олгъан сааръ ели гуя Нефизеге:

— Ач пенджерени, сенинъ сыкъылгъан акъ джигерлеринъе меним охшап далгъаландырдыгъым тазе, сагълам ава кирсин — демек истей эди...

Нефизе перишанланып дагъылгъан, онынъ ёргъун чехресини гизлер киби, юзюне тёкюльген зейтун къарасы сачларыны эллеринен къалдырды, ельнинъ хытабына боюн эгер киби, пенджеренинъ пекилерини къутарды. Шимди ондан уджюм этмекте олгъан авадан Нефизенинъ джигерлери къабармакъта. О, озюнде тазелик, къувет дуймакъта эди.

Нефизе артыкъ он дакъкъадан бери кендисини пенджереден аламамакъта, онынъ акъ джигерлери тазе аваны къокъыладыкъча къабармакъта. Пенджереден кендисини къаршы алгъан табиятнынъ бу моменттеки дюльберлиги, оны къаврап алды... Нефизенинъ озю де тайинлеп оламадыгъы бир тесир нетиджесинде:

*Сабанынъ сааръ вакътында
Коре бильсем яреми...*

сёзлери, онынъ титреген лудакълары арасындан созулып кетти...

Нефизе бирден титсинди, ельнинъ шу арада келип етишкен даа эпкинли далгъасындан шувулдашкъан асма япракълары, санки онынъ сафдилъджесине йырламасына, куюше эдилер.

Кунеш артыкъ озюнинъ алтын таракъларынен денъизнинъ деренликлеринден юзюнинъ ярысыны косътерип бакъмакъта, юзюм, тютюн тарлаларында ишлер джанланмакъта эди.

Нефизе аман пенджерени, ондан сейир эттиги табиятнынъ гузеллигини онынъ юзюни охшап, джигерлерини тазелендирген ельни быракъты, онынъ алты яшындаки къызчыгъы Меръем де артыкъ уянгъан эди. О, къызы — Меръемни анджакъ текмиль, саф дуйгъулы аналарда булуна биледжек бир татлы юзюлюликнен къаршы алды:

— Не гузель я, къозум! Сен де уяндынъ, айды, тез, тез азырланайыкъ, сени бала багъчасында, мени де озь эвеномда бекейдирлер, — диерек, Меръемни къучакълап кийиндире башлады.

Дивар янындаки кровать гъыджырдады, чиркин эс-неме сеслери кельди.

— Ана! Бабам даа юкылаймы, я онынъ бригадасы бек-лемейми? — Меръемнинъ тамам бир-бир сабий юрегинен сорадыгы бу сёз къаршысында Нефизе бир кереден иркильди; Меръемни къандыра биледжек джевап булакъ онынъ ичюн керчектен де кучъ эди...

— О шимди турар, къызым, — Нефизе эм джеваплана, эм де Меръемчигине уйдырдыгы бу ялан джеваптан утаныр киби ола.

Бириси эвеносына, дигери исе бала мейданчасына кетмек ичюн тедарикленип чыкъкъан ана ве къызын селямлагъан дымлы, салкъын ель онларнынъ юзылерини охшаракъ, озъ тазелигини онларнен болюшмек истегинен къаршы алды...

* * *

Нефизе тютюн аранына кирдиги вакъыт, ялынъыз эвеноджы Бахтиле бар эди. Тютюн къырыджы бригаданынъ гедже топлadyкълары тютюнлери тарпилерден бошатылгъан, артыкъ дизиджилерни беклемекте. Нефизе, Бахтиле енгеге къуру кышкъа бир селямламакънен, аман ине ве ипини алып тютюн дизмеге башлады.

Бахтиле енге диварда асылы кягъыткъа джебинден къарыштырып, чыкъардыгы уфакъ къарындашынен Нефизенинъ ады тургъан ернинъ къаршысына “плюс” ишарети къойды. О, эр коръдиги язысыны бир кереден чабик окъуйджакъ къадар да окъур-язар олмаса да, онынъ ичюн джедвельдеки, Нефизенинъ адыны тезликле булмагъа бир ярдым этиджи себеп, Нефизенинъ ады къаршысында ич бир сыранынъ бош къалмайып да эр кунъ плюс ишарети къоюла кельмеси эди, Нефизе ударджи, оны тютюн отуртув, чапалав кампанияларында эки кере мукафатладылар, мына шимди тютюн дизювде де о эпсинден огде.

— Нефизе, хастасынъмы, не? Бугунъ сенде бир агъырлыкъ бар?

Артыкъ экинджи ипке башлагъан Нефизе: далгъынлыгъындан янды, озюнинъ янына келип отургъан Бахтиле енгенинъ юзюнде акъикый аркъадашлыкъ дуйгъусы коръдюгинден бир кокюс кечирди де:

— Ах!.. Бахтиле енгем!.. — сёйлемек истедиклерининъ гуя кокюсининъ къафесини парчалайджакъ киби талаш-

тыгъыны сезерджесине элинен кокюсини тутты сѣзюни девам эттирип:

— Эльбет устюмде буюк агъырлыкъ бар, лякин хаста дегилим; омюримни кемирмекте олгъан яшайыш хаста-лыгъы...

Нефизе зияде девам этмеди, мийини сыкъып кельген агъырлыкълардан эки тамла козь яшы онынъ солукъ янакълары устюнде юварландылар...

Артыкъ эвеноннынъ дигер азалары да кельдиклеринден Бахтиле енге:

— Нефизе, нафиле ерде озюньи азаплама, — деп айрылды.

Колхознынъ къушлукъ емегине чагъырыджы чанънынъ кескин сеси Айпетрининъ магърур кевдесине урулып, сонъра айны сес текрарланып даркъалды.

Мустафа кроватта къабыргъасы узеринде айланды, козь къапакълары фыстыкъланып, шишкен, тоныкъ джам тюсине кирген козьлерини ачса да, о бир шей корьмей, даа догърусы, корьдигини фаркъ эталмай. Кунеш артыкъ юкселип, зевалына кельдигинден, ель де тыныкъкъан, саба эрте пенджеренен Нефизени селямлап озылерининъ шень шувулдашмаларынен къаршы алгъан асма япракълары да, гуя Мустафанынъ экшиген чехресини такълид этер, киби, солумсырагъанлар...

Мустафа шимди бель устюне турды, онъа урбаларыны киймек замети къалмагъан, чюнки гедже сокъакътан насыл кельген исе, шимди ятагъында да, ойле къалмакъта, атта геджеки тозлангъан, чамурлангъан ботинкалары ятакъ ве ёргъангъа силинерек тер-темиз олгъанлар...

Онынъ козю Нефизенинъ ятагъы олгъан ерге тикильди. Лякин о чокътан топланылгъан. Мустафа шимди бу геджеки олып кечкенлерни тюшюнемек, хатырламакъ истей, лякин онынъ къафасы тюшюндже, хатырлав къабилиетини гъайып эткен, ичерсинде агъыр бир шейлер, долашмакъта олгъан къуту алыны алгъан.

Не япаджагъыны къатий оларакъ тайинлемеден, туруп пенджереге якълашты, лякин кунешнинъ кескин окълары онынъ козьлерини къамаштыра. Гуя онъа “сенинъ мамур козьлеринънен табиятнынъ джилъвесине бакъмагъа акъкъынъ ёкъ” — демек истей эди.

Эв къапысынынъ таныш бир эльнен къакъылмасыны эшиткен Мустафа чевирилди, агъызынынъ колемине нисбетен тили бираз зиядеде буюклешкен бир сеснен:

— Эвде, эвде! Юр, юр!.. — деди... Мустафанынъ тили

акъикъатен де агъызы ичинде зорнен долаша, чюнки кечирдиги гедженинъ нетиджесинде онынъ агъызы махир бир устанынъ элинен сыланмыш киби къалайлангъан...

— Турдынъмы? Насыл башынъ?.. — къапыдан кирген адам Мустафанынъ юзюне бакъмадан, онынъ башы агъырлыгъыны тайинлейиджи “докътурлыкъ” косътерди... О, Мустафанынъ джевабыны беклемеден муим бир хабер сёйлейджек киби, чехресини джиддийлештирмеге тырышаракъ девам этти. — Халиль ене де бизнен огъраша, шимди колхоз ашханасына бардым, къара тахтагъа экимизнинъ адымызны язгъанлар. Нефизе исе текрар къызыл тахтада... Мустафанынъ аркъадашы — Нефизе исе ене де къызыл... — сёзюни айыры мана берильмесини талап этиджи тарзда сёйледиди ве Мустафанынъ козюне бакъты.

— Демек, меним белледиклерим догъру... — Мустафа даа бир сёз къошмагъа аджет корьмеден, дишлерини гъыджырдатты. О, бу гедже Нефизенинъ: “Мустафа, нафиле ерде акъкъыма киресинъ... Сенинъ шимди башынъ айланыкъ”, — деген сёзлерини хатырлады. — Ах, къанджыкъ, ене де мени татлы сёзлернен алдатмакъ истеди — деп, аркъадашына дердини тѣкмеге башлады.

Айше Бахтиле енгенинъ эвеносында тамамиле къалпазан, тенбель адалмагъа ляйыкъ къадынлардан эди. Затен иш къачакъчылыгъы ичюн къара тахтагъа тюшкен ве атта колхоз идаресининъ къарарынен бир кере беш эмек кунюнен штраflanгъан эди.

Бугунъде Айше ишке къушлукъ емегинден сонъ кельди. О, ишке не къадар тенбель исе, лафкъа, даа догърусы, ошекке о къадар да чебер. Даа элиндеки ипке он япракъ тютюн тизгени ёкъ, лякин янындакилерине айланып лафкъа тутунды.

— Билемиз, биле... мында гизли-къапакълы шей ёкъ; Нефизе киби корьген эркегимизге джилъвеленсе эдик, бизни де къызыл тахтагъа язар эдилер... Халильнинъ де башыны айландыргъан.

Айшенинъ сёзюне къулакъ аскъан олмады, лякин Бахтиле енге бу ерсиз сёзни ич де джевапсыз быракъмамы мунасиб корьмегинден:

— Кемиксиз тиль чокъ шей сёйлер, амма Айше... бойле башкъасыны кирлееджек лафлар ич де колхозджы бир къадыннынъ агъызына ярашаджакъ шей тугуль...

Айше шимди даа зияде джанланды, чюнки онъа лафкъа мейдан ачылган эди. О, Бахтиле енгенинъ сёзюни больди де:

— Мен нафиле ерде сёйлемейим, эшиткеним вар... корьгеним вар... — О даа бир шейлер сёйлемек истесе де, Бахтиле енге къызды, оны токътатты да:

— Бакъ, бугунъ ене де ишке къушлукъта кельдинъ. Тютюнлернинъ янмакъ къоркъусы ортада турган бир вакъытта, сенинъ киби иш къачакъларыны эльбетте, къара тахтагъа язарлар. Нефизе исе эр кестен огюне кельди, энди нормасыны яры этти, акъшамгъа къадар бир бучукъ норма япаджакъ, эльбетте, огъа къызыл тахта лыйыкъ...

— Санки ишке деп — Айше ене де башлады — эрте кельгендир, саба эрте варсам, тена экенде, Халильни корермен деп кельгендир...

Нефизе озюнинъ устюне сёйленген бу лафлардан къызарына, утана. О шимди лафкъа киришювде Айшенен идалашмакъ ерсиз, манасыз олдугъыны тюшюнди де:

— Бахтиле енге, сёйлешип отурманынъ манасы ёкъ, мен правлениеге ариза верем...

— Эбет, вер, вер... Ячейкадан Халиль де кельсе, шубесиз, сенинъ сёзюнъ кечер... — Айше ене де мырылданды.

* * *

— Мен онынъ куньлемесине, атта базы вакъытлар озюнде инсанлыкъ ольчюсини гъайып этип де, манъа эль къалдырмасына о къадар тюшюнмейим. Айше киби ошекчи къадынларнынъ сёзлерини де эсапкъа алмайым, лякин Мустафагъа языкъ. Даа кечен сене колхознынъ ударниги, атта партияда кандидаты эди... Лякин оны алдаттылар. Кемал кибилер оны ичкиджиликке, тенбелликке алыштырдылар, шимди бир де Халиль меселеси...

Нефизенен Бахтиле енге шимди тютюн аранында ялынъызлар. Бахтиле енге Нефизенинъ козь яшлары ве солугъынен сёйледиги бу сёзлерни динълей озь-озюне “ярдым этмек, эр экисини де къуртармакъ керек...” деген фикир онынъ мийинде асылы тура, лякин “не япмакъ керек?” — мына Бахтиле енге шимди бу соравнынъ джевабыны тапыштыралмай.

— Эбет, Нефизе!.. Мен сени текмилинен англайым,

Мустафа гузель яш, озюнинъ яшлыгы ыргъатлыкънен кечкен, лякин Кемал ве Мемет колхозда япдыклары ве япмакъ истедиклери хиянетликлерине аркъадаш араштыралар... Мустафаны... — шу арада Джемиле келип:

— Бахтиле енге! Сени реис чыгыра, — демесинен Бахтиле енге сёзюни больди.

Джемиле Нефизенинъ алыны, онынъ кечирмекте олдугы агъырлыкларыны пек гузель аңлай, лякин бу хусуста Нефизенен баш-башкъа келип, сөйлешмеген эди. Бу расткелишни гузель фурсат таныды.

— Нефизе, билесинъми — Джемиле сёзге ёл ачмакъ ичюн вердиги бу соравнынъ манасыны озю де тайинлеп оламай. Нефизе онынъ козюне бакъмасынен даа зияде абдырады, чюнки онъа мытлакъа шимди озюнинъ ильки сёзюни къавийлештирмек, девам этмек керек эди.

— Сени чекалмайлар... мени де бош быракъмайлар... къабаатымыз ударник олгъанымыз — козылерини бир къат даа ачаракъ, кок тюсю бебеклерини Нефизенинъ юзюне тикерек, Джемиле гуя озь сёзлерининъ манасыны Нефизенинъ юзюнде корьмек, аңламакъ истей.

— Бильмейим, Джемиле мен озюм де бир къабаат корип оламайым ве сенинъ акъкынъда да базан Айшенинъ мыскылларындан гъайры...

Джемиле озь макъсадыны аңлатмагъа бильдигини корьгенинен Нефизенинъ сёзюни больди де:

— Эбет, эбет... Айшенинъ сёзлери... Лякин бу сёзлер тек Айшенинъ дегиль, Кемалнынъ къарысы Надие, панке Эмине ве башкъалары Айшеге буны огретелер, озьлери кенардан сейир бакъалар.

— Догърусыны сөйлесенъ, Джемиле, сенинъ бу сёзлеринъден белли бир мана аңламакъ меним ичюн кучь.

— Мына мен санъа эписини сырасынен сөйлейим, — Джемиле текмилинен сөзге белсенерек девам этти — олар сени де, Халильни де, башкъа ударниклерни де бегенмейлер, къалабалыкъ этемиз. Сенинъ акъылындадыр, колхозда ударниклик, норма, ишке чыкъмагъанларгъа джеза акъкында сёз ачыладжакъ олса, Кемаллар, Айшелер тюрю дереден сёз кетирип, устюн чыкъа, меселени къапай, кимсе аузыны ачып да, Кемалларнынъ кулаклыгыны айтмай эди. Шимди исе ячейкала Халиль кельгенден бери иш тюрленди, о къатты даврана...

— Ах, Джемиле, сөйлегенлеринъ эписи догъру — Нефизе токъталып, этрафына бакъынды да, ене девам этти. — Лякин меним акъкымда Халиль ичюн бир такъ-

ым сёзлер чыкъярмакынен бу ишлернинъ не алып бере-
джеги бар.

— Иште, Нефизе асыл меселе де бунда, олар Халиль-
ни озь ичкиджилик кампанияларына чекеджек олдылар,
бир шей чыкмады. Халиль оларны масхара этти. Муста-
фанынъ Халильнен арасы яхшы, Мустафа Халильге эр
вакыт эль тута эди. Айшеге огретилип сёйлетильген сёз-
лер исе бир тарафтан Мустафанен Халильнинъ арасыны
бозмакь эди, эм буны яптылар, шимди Халильнинъ ити-
барыны тюшюрмек ичюн озь ошеклерини девам эттире-
лер.

Нефизенинъ бенъзи беззланды. О, этрафындаки чир-
кинликлерге санки инанаджагы кельмей, Халиль озю
онынъ димагыны ёра, озь виджданында бойле сёзлер-
нинъ уйдурлып чыкъярылмасы ичюн ич бир кирлик,
леке коралмай.

Шу арада ишке башламакь ичюн кьакътылган чанъ
сесинден Нефизе ве Джемиле тютюн аранына киргенде,
Нефизе яваш сеснен:

— Сагъ ол, Джемиле, сёзлеринъ догъру, — дее биль-
ди.

Кунеш Айпетрининъ арасына чокътан гизленген олса
да, ачыкъ, темиз кокке урунаракь, онынъ кьуббеси ке-
нарынынъ озь аллыгынен бояган. Бугунъ табиятнынъ
энтъ дюльбер, джилъвели акъшамларындан бири, не акъ-
шамны ве не де геджени кьою кьаранлыкь кьагламай-
джакъ киби. Чюнки кунеш батынынъ деренлигине ко-
мюлип де озюнинъ ал ве когюльдирим туюсю шавлесини
озю пешинден чекип де, уфукъ деринлигинде кьоюрум-
ты кьара ярым алкъаны кенишлетдикче, экинджи уфукъта
кунъ догъуш уфугъында, янъы, айдын, безз сонъ сары ве
нетиджеде ачыкъ кызыл ярым кьуббе асыл олмакьта, о
денъизнинъ деринлигинде озь кьуббесини тезликнен
кенишлендире...

Нефизе, кызы — Меръемни янына аларакь, багълар
арасындан кечип, ялыдаки кьаялыкълар янына кельген-
де, уфукънынъ сыры артыкъ ачылган, сарымты юзюлю
ай озь кевдесинен дёртте учюни денъизден котерген,
онынъ узерине кумюштен ёл тёшемеге башлагъан эди.

Нефизе далгын... Меръемчик озюнинъ кескин козь-
леринен чалылар тюбуне бакъып:

— Ана! Бакъ Къырым сакъыз чечеклери артыкъ юкъ-
лайлар... — демеси Нефизени юкьудан уятыр киби айын-
дырды, кыызчыгынынъ акъшам талдалыгында биле,

Къырым сакъыз одуванчиклеринен огърашмасы оны кулюмсиретти.

— Яхшы, къызым, ярын ава кунешли оладжакъ, онлар ачар сизни беклерлер... — сёзюнен Мерьемни озъ янына чагъырды.

Ава ельсиз, тынч олса да, денъиз ене де сакинлешмей, дюн геджеки ельнинъ тесиринден къалгъан ёргъун далгъалар ене де арсызлана, ялыдаки къаяларгъа окътала, лякин онларнынъ серт кевделерине урунаракъ, копюк-ленип даркъала, уфакъ ташлардан ачувыны чыкъармакъ ичюн, онларны бири-бирине къакъыштырып орьселендире...

Нефизенинъ Мерьемнен сёзю къыскадан кесильдингиден, о, шимди ене де далгъын... онынъ козылери далгъаларгъа тикильген, гуя оларнен сёйлешмек, къафасыны сызлаткъан тюшюнджелерни далгъаларнен пайлашмакъ истей эди...

Шимди далгъаларгъа гурурнен бакъып да, оларнынъ озъ кевдесине урулып, манасызджа парчаланып дагъылмаларыны раатлыкънен къаршылагъан къая, Нефизенинъ дикъкъатыны озюне чекти... О, шимди къая устюнде отурып, алны эссиз, солукъсыз сейир эткенде:

— Ах, не къадар гузель, кешки мен де бир къая олгъайдым... Окъталмалар, уджюмлер... Омюрнинъ инджитмелерини дуйгъусыз, ифранмадан къаршыласа эдим... — фикри онынъ козю огюне бир фильма шекили келип тикиле.

Озюни ёкълай, барлап бакъа:

— Мени манасыз далгъаларнынъ уджюми къапалжакъ, савуралжакълармы? Ёкъса, менде де о уджюмлерге къаршы тутарлыкъ такъат, гъайрет бармы?..

Нефизе далгъа ве къаянен кунълешип озъ-озюне олгъан бу соравнынъ джевабыны араштыра, уста бир ресимджининъ чебер фырчысынен чизильген энъ мувафакъиетли левхаларда кунъдеш оладжакъ къашларынынъ арасында асыл олгъан къатланчыкълар онынъ не къадар бир исрарнен тюшюндигининъ кузъгюси олмакъталар...

О, даа бир саат эвельси, иштен бошанып эвине кирдиги вакъыт, озюни къаршы алгъан Мустафаны ве олып кечкен алларны хатырлай, даа догърусы, затен онынъ мийини ёруп турмакъта олгъан бу титислик онынъ козю огюнде джанлы бир левха киби тикиле, оны бошамайлар...

Нефизе онларны шимди табиятнынъ раатлыкъкъа,

акъшам сакинлигине атылдыгы, ынтылдыгы бир вакъ-
ытта, озю ичюн энъ татлы, завукълы эгленджени башкъ-
аларнынъ раатыны бозмакъ, ич бир манасыз къакъмакъ,
сёкмекте корьген ве бундан айрым бир лезет алгъан сар-
хош киби, эп чапкъылып тургъан далгъаларгъа бенъзете,
онгъа гуя денъизни де раат быракъмагъан Кемаллар, Ай-
шелер бир киби келе эди.

Бугунъ Нефизе иштен кельгенде, козылерини къан
баскъан, юзюнде инсанлыкътан зияде зынджырда ырыл-
дап турмакъта олгъан баракънынъ тасвири корюлип тур-
гъан Мустафа оны:

— Ене де татлы сёзюньнен мени алдатмакъ истей-
синъми?.. Эпсини... Эписини айттылар... Кяхпе... Къанд-
жыкъ... Сёйле... Догърусыны сёйле. Халильнен... — сёзле-
ринен къаршы алды.

Нефизе ичюн бу къаршылав, бу сёзлер бекленильмез
ал дегиль эди. Бугунъ Джемиленинъ онгъа сёйлегенлери
Нефизеге эр шейни ап-айдын косътерген эди...

Нефизе озюнде, озюнинъ де беклемедиги бир къат-
тылыкъ сезди. Эр кересинде олдыгына акс оларакъ, тат-
лы сёзлернен Мустафаны ятыштырмагъа ынтыладжакъы
ерде, сесини чыкъармадан онынъ козылерине, бебекле-
рининъ ичине сокъулурджасына бакъты... Бу бакъыш эм
ачув, эм де “эй, бичаре, инсан... Языкъ эрлик сыфатынгъа,
оюнджакъсынъ... фырылдакъсынъ заваллы Мустафа —
дерджесине яры аджынув маналарынен толу эди...

Мустафанынъ тюшюндже, ойланувы, органлары ют-
тыгъы алкогольнинъ тесиринден бир къат даа кутюрлеш-
тигинден, онда Нефизенинъ бакъышындаки маналарны
чезеджек къувет къалмадыгъындан, шимди бу бакъыш-
тан о, озюндже нетиджелер чыкъара...

— Демек, сусасынъ!.. Айтмагъа сёзюнь ёкъ... Яланла-
рынъ, татлы еминлеринъ, эписи битти... Мустафанынъ
юзюнде акъылсызджа ачувны мыскъыл, хорлав кулькло-
лери денъиштире эди...

— Ялан айтмадым, айтмам да!.. Лякин, Мустафа, мен
сени аджыйым, не къадар бахытсыз, тар тюшюнджели
адамсынъ, аягъынъы дегиль, башынъы да къапкъаннынъ
сюйрю тишлери аджувсызджа къыстыгъы, кемирдиги алда
сен уйгунсыз, халкъ кулькюси олмакънен огърашасынъ.

Мустафа, къаршысында эр вакъыт бойсунып тургъа-
ныны корип алыштыгъы Нефизеден чыкъкъан бу сёз-
лерге инанаджакъы, оны сёйлеген Нефизе олдыгына
ишанаджакъы кельмей, шашмалап къалды...

— Эвет, “халкъ кулькюси олдым”, “къапкъангъа тюш-тим”... Я буны ким япты?.. Ким?.. Ким?.. Сен... Халиль де-гильсинъизми?..

Эр тюрлю сес ве арекетнинъ манасыз олгъаныны корь-ген Нефизе даа зияде девам эттирмек ве текрар сёз къай-тармакънынъ манасыз, ерсиз олдыгъыны ве акс такъ-дирде даа чиркин нетиджелер беклемек мумкюн олдыгъы-ны эсапкъа аларакъ сусты...

Мустафа Нефизенинъ сусмасыны озю ичюн енъиш ве озь сёзлерининъ догърулыгъыны тасдикъ анълап:

— Кет, баре... корюнме... Ёкъса, шимди...

Затен, бу сёзлерден, къычырмалардан бир шей анъ-ламайып, пенджере янынъда шашмалап тургъан къызы Мерьемчикнинъ элинден тутып, къапыгъа догърулгъан Нефизе, Мустафанынъ сёзюни эшитмеден, къапыдан тышары атлагъан эди.

Иште, Нефизенинъ мийини кемирген ве далгъалар арасында текрар-текрар джанланып уджюмлеген левха-лар бу олып кечкен адисенинъ джанланмасы эди...

Нефизе отурдыгъы ерде Мерьемнинъ башыны къу-чагъына алды, узакъларгъа, айнынъ денъиз устюне тё-шедиги тар кумюш килимден ёлу боюнджа уфукънынъ узакъларына козюни тикти...

Шимди онынъ димагъында къайнашкъан фикирлер, тюшонджелер озь колемини кенишлеткен, олар да узакъ-къа Мустафанынъ титисленген чырайы манасыз сёзлери рамкасындан чыккып даа теренлерге далгъан эди.

— Не къадар айып... Не къадар манасыз... Аджеба, мен ве меним кибилернинъ мийи, энергиясы ве ниает бутюн барлыгъы ве бир къадын оларакътан джисми, тени на-филе бош ерге ифранмакъ, тоздырылмакъ, ниает, гъай-ып олмакъ керекми? Мен де ве меним кибилер де инсан дегильмизми? Ничюн мен колхозда, звеномда текмиль инсан, тегиз акълы инсан олдыгъым алда, ничюн, ни-чюн эвде хорантада, шахсий яшайышымда мен сонъки инсан, яшамакъ ичюн мытлакъа башкъасынынъ кейфи-не уймагъа, ерли-ерсиз боюн эгмеге борджлуман!..

Нефизе козюни уфукънынъ теренликлеринден алды, денъизнинъ шувултысыны айнени киби динълеп, ана-сынынъ багъырына башыны сокъуп да козылери юкъу мамурлыгъындан сюзюле башлагъан Мерьемнинъ манъ-лайындан опыти... Лякин бутюн бунлар Нефизенинъ ба-шыны эвельки тюшонджелерден къуртарып узип ала-майлар...

Ничюн?.. Ничюн?.. — соравларыны Нефизе озьлюгинден текрарлавыны, онъа джевап араштыра, ишнинъ ичинден чыкъмакъ, тюшюнджелерини таяндырмакъ ичюн къавий бир нокъта араштыра...

Бутюн бунларнынъ себепчиси Ким? Кемаллар, Айшелерми — Нефизе бу нетиджеге къаиль олмай, чюнки онлар темель себеп дегиль, чюнки онлар яшамакъта, мейданда олгъан умумий бир алнынъ къозгъайыджы ве бу алда исе, ялынъыз джинаетче, алчакъча, энъ ашагъы бир яланджылыкъле къозгъайыджылар...

— Эльбет, шай къурулгъан, эски дюньянынъ къурулышы, чюрюк мирасы, инсанлар яшайышына синъип къалгъан бир мирас — Нефизе гуя бу чырмашып къалгъан тююмнинъ уджуны тапар киби олды.

Лякин онынъ тюшюнджелери бунынънен азалмакъ дегиль де, даа да зияде муреккеплеше... Яхшы, эскининъ мирасы... Синъип къалгъан мирас олсун... О, ойле де къаладжакъ, яшайджакъмы?.. Эскилик тамырындан къапаркен, онынъ бу пытагъы къаладжакъ, тамыр ашаджакъмы?..

Нефизе терен кокюс кечирди, онынъ юзюнде шимди къасвет, кедер тюшюнджелери ерине акъикъий бир тюшюндже, онынъ тек шахсий омюринен багълы олмайып да, умумий кенъ колемлер бир тюшюндженен огърашув аляметлери пейда ола башлады...

Нефизе озюнде о къадар терен тюшюнджелерден къуртулып чыкъаджакъ, озюне къандырыджы нетидже чыкъара биледжек къувет буламай; бунынъчюн де насыл да олса, озъ башындан чыкъармакъ, даа догърусы ондан къуртулмакъ истей...

— Къуртуладжакъым... къуртуладжакъым, чюнки эскининъ бунда даа къуветли, даа азаплы мирасларыны йыкъкъан къувет, онларнынъ ерлерине инсанларгъа бахтлылыкъ бериджилерни кетирген ве кетирмекте олгъан къувет мытлакъа бу чюрюклик... эскининъ бу мирасында ниаат береджек... Лякин курешмек, токъталмадан курешмек, ынтылмакъ, чапкъаламакъ керек... — Нефизе далгъаларгъа къулакъ салды. Айнынъ бол ярыгъында оларнынъ корюнишлери даа шырныкълы ола башлагъан эди...

— Нефизе, сенсинъми?..

Нефизе сескенди, озюнинъ далгъынлыгъындан сеснинъ не тарафтан кельгенини биле къарарлаштырмайып, этрафына бакъынды...

— Мераба, Нефизе!..

Шимди озюнден къач адым узакълыкъта турмакъта олгъан кольгенинъ Халиль олгъаныны анылады. Лякин онъа бир кереден гуя Халиль бутюн вакъыт шу ерде туруп онынъ тюшюнджелерини динълеп, эшиткен киби кельдигинден Нефизе озюнде бир сыкынты дуйды ве:

— Халиль, сенсинъми? Янъы кельдинъми?... — онынъ сонъки сёзю, озюнинъ шеклендиги тюшюнджесини ёкълап бакъмакъ ичюнми ёкъса, абдырадыгъы ичюнми, не ичюн олдыгъыны озю де къарарлаштырмады; ялынъыз онынъ ерсиз олдыгъыны бир кереден анылады...

* * *

Мустафа Нефизеге уджюмнен... “ёкъса сени... деп сёзюнинъ сонъуна чыкъмагъан онынъ Меръемни янына алып, къапыны къапаяракъ, узакълаштыгъыны коръгенинен, котерильген къолу ашагъы тюшти. С шимди олып кечкенлерден ич бир шей аныламай абдалланып пенджереге янашты.

О, Нефизенинъ узерине уджюм ве агъызына расткельген сёзлерни айтмакътан гуя сабахтан, даа догърусы, Кемалнынъ кетирдиги шишелер ве къызыл тахта, Халиль лафларындан сонъ богъазына тыкылып тургъан лафларны сёйлегенинден озюнде бир бошлукъ дуйгъан киби олды, алкогольнынъ “джесарет ве юрек бериджи” къувети де азалгъан эди.

О, бирден эсини топлар киби олды, кунъджюлик, менлик тюшюнджелери оны текрар къаплады.

— Къайда кетти... Я шимди догъру Халильнинъ эвине кетсе, “артыкъ мен бутюнлей сенинъим” десе — секундлыкъ вакъыт ичинде Мустафанынъ мийини гычыкълагъан бу тюшюнджеден онынъ тени титреди, къаны башына уджюм этти; о, шимди санки Нефизени Халильнинъ къучагъында коре эди.

Быджагъыны омузына алып, аман къапыдан тышкъа атлады, лякин къайда бараджакъ, не япаджакъ экенини бильмедигинден озю де токъталды. Онынъ тюшюнип, тапа бильдиги шей, шимди аман Кемалнынъ эвине бармакъ, “джесарет косьтермек” ичюн бираз даа ичмек, сонъра Халильнинъ эвине барып бутюн масхаралыкъларны мейдангъа чыкъармакъ олды. Бу фикринден текмильнен къанаатленди.

Кемаллар исе даа зияде къанаатленеджек ве къуванад-

жакъ эдилер... Чюнки озьлерининъ бутюн арекетлерини мейдангъа чыкъармакънен огърашкъан меселе мейдангъа чыкъкъандан сонъ, Халиль де пайыны аладжакъ...

Мустафа яры чапар бир тезликнен Кемалнынъ эвине таба ёнеди. Онынъ козьлери кетдикче даа зияде къаныкъа ве ачувы къабармакъта... Тамам орта ёлны кесмекте экен, ашагъыда багълар арасында ёлчыкъта Нефизенинъ къырмызы явлукълы башыны эследи. Мустафа бирден токъталды, юрегининъ чарпмасы бир къат даа артты. Нефизенинъ багълар арасындаки ёлчыкътан ялыгъа догъру кетмеси онынъ планыны балталады. Чюнки о, Нефизенинъ Халильнинъ эвине кетмегенини озь козюнен корьмекте эди...

— Къайда?.. Къайда кете!.. — Мустафа озь-озюне бу соравларны бере ве озюнинъ не япаджагъыны къарарлаштырмагъа тырыша.

— Ёкъ!.. Алданмам... бу шайтанлыкъ... куньдюзден къарарлаштырылгъандыр... Ялыда расткельмек... — Мустафа аман ашагъы ёлчыкъкъа бурулды; агъачлар арасына талдаланып, озюни Нефизеден сакълаяракъ, онынъ пешинден кетмеге башлады...

* * *

Нефизе Мерьемчигини багъырына басып да озюнинъ терен тюшюнджелерине далдыгъындан янашасындаки къаянынъ ардына келип пыскъан, юрегининъ чарпмасы ве талашындан сыкълашкъан нефесини тутмакъ явашлатмакънен чекишмекте олгъан кольгени сезмеди.

Мустафа артыкъ озюнинъ сезильмедигине ишангъан сонъ, бутюн дикъкъатыны Нефизеге чевирилп, къая артына кереги киби ерлешти... Ювасы агъызындан чыкъмакъта олгъан сычанны къачырмадан, фурсатсыз авлайджагъына ишангъан атик мышыкъ киби, азырланды. Чюнки о, бугунъ мытлакъа авыны якъалайджагъына, яни аз вакъыт сонъ Нефизенинъ янына Халильнинъ келеджегине ишана ве онынъ акъкъындан кельмек ичюн авучы ичинде юмрукъ къадар ташны буюк мукъайтлыкънен сыкъмакъта.

Нефизе исе къыбырданмадан, Мерьемни багъырында тутып турмакъта девам эттикче, бир тарафтан денъизнинъ салкъынындан, Мустафанынъ башы айдынлашмакъта, дигер тарафтан да Нефизе ве къызынынъ ай ве

табиатнынъ башкъа корюнишлери къаршысында гунях-сызджа отурмаларындан озюнде буюк къолайсызлыкъ, видждан агъырлыгъы дуймакъта эди ки, онынъ элинде азыр туттыгъы таш да чокътан бошанып ерге юварлангъан эди...

— Ёкъса, яваштан чыкъып, сёз къатмалымы... Эвге къайтмасыны теклиф этейимми?.. — фикирлеринен огърашмакъта олгъан Мустафа:

— Нефизе сенсинъми? — давушыны эшиткенинен, аман дикъкъатыны сес кельген тарафкъа чевирди ве ёлчыкъ устюнде Халильнинъ тургъаныны корьгенинен, онынъ бутюн тенинде, къарынджалар чапышкъан киби олды, къаны мийине уджюм этти... шимди аль этиджи дикъкъатнынъ якъынлаштыгъыны эсапкъа аларакъ еринден тюшкен ташкъа текрар япышты...

* * *

Нефизенинъ сенсинъми, Халиль, янъы кельдинъми? — сёзлерине:

— Кельмедим... кечип кетем... Санаториягъа танышлар кельген де, оларгъа бардым. Шимди ашыкъам, политкружок бар — Халиль бунынъле токъталмайып, ене сёзюни девам этти, — Сен кельмейсинъми? Кечен сефер де кельмединъ, колхоз съездининъ материалларыны ишлемектемиз.

— Бугунъ кейфим ёкъ, бираз башым агъыра... эвде Мустафа юкълай, оны раатсызламамакъ ичюн Мерьемни алып ялыгъа тюштим...

— Айды, Нефизе, гедженъ хайыр, мен кеч къалам, аркъадашлар беклерлер...

Я о кечип кеткен ким? Къадынъа бенъзеттим?.. — Халиль Нефизенинъ косътердиги тарафкъа бакъса да, ялынъыз бир кольге коре бильди. Чюнки айнынъ шавлесинде ёлны гизлеген чам агъачынынъ таллары ёлны аладжа кольгенен къаплагъан эдилер.

Халиль даа зияде сёзге аджет корьмеди, къач дакъикъа сонъра да айны кольгелер арасында гъайып олды...

Халильни йигирми адым огюнде сокъакъ бою юкъары тырмашмакъта олгъан кольге кеттикче адымлары сыкълаштыра, къайдадыр, ничюндир ашыкъа эди...

Мустафа шимди корьгенлеринден бир шей анълап оламай. Халиль Нефизенинъ янына биле якъынлашма-

дан, арткъач бир сѣз биле сѣйлемеден, бойле тена вакъ-тында денъиз янында Нефизени корип, онынъ бекледиги киби, ничюн Халильни корьгени киби онынъ боюнына атылып да, башына кельгенлерни, эвден къувулгъаныны айтмады... Ничюн Нефизе бир-эки саат огюне озюнинъ устуне энъ чиркеф сѣзлернен уджум этип де оны тахкъыр эткен Мустафа ичюн Халильге: “Мустафа эвде юкълай, оны раатсызламамакъ ичюн” сѣзлеринен ялан айтты... Мына бунлар бутюн Мустафанынъ мийини кемирмекте... Эр шей онынъ бекледигининъ аксине олып кечти... Онынъ элиндеки таш текрар тюшти...

Мустафада экинджи бир тюрленюв, тюшюндже пейда олды... О, Халильнен Нефизе акъкъында сѣйлегенлернинъ анджакъ бойле бир расткелишлер узерине къурулгъаны ихтималыны ве озюнинъ алдангъаныны тюшюммеге башлады...

Нефизенинъ онъа — “бахытсыз инсан, къапкъаннынъ тишлери озюнъи сыкъкъаныны туймайсынъ” — дегенлери хатырына келип кечти...

Шимди не япаджакъ эди? Текрар Нефизенинъ янына бармакъны тюшюмсе де, о, шимди озь-озюнден утана. Нефизеге не диеджек... Ильк сѣзни насыл башлайджакъ?... он дакъикъа эвельси озюнинъ козю огюнде олып кечкенлерни корьгенден сонъ насыл бир виджданнен текрар Нефизени тѣметке хорламагъа джесарет этеджек эди...

Бунларнен берабер Мустафаны огъраштыргъан бир меселе даа олса, о да — Нефизенинъ эвге къайтып къайтмайджагъы эди.

— Юкълама, къазым, шимди эвге къайтармыз, озь ятагъынъда...

Мустафа бу сѣзлерни айдын-ачыкъ эшиткенинден, оларнынъ эвге къайтаджакълары хусусында озюнде эминлик дуйды. О, эвельдже эвге етишмекни козьге алып, аман яваштан ёнелди.

Мустафа къаялар арасындан чыкъып да айнынъ ярыгъыны кесмекте олгъан агъачлар талдасына киргенинен, аркъасына чевирилип бакъты. Нефизе аля еринден айырылмай, айнынъ бол ярыгъы онынъ устуне бутюн колеминен тѣкюльген, денъиз устюндеки кумюш ёл исе Нефизенинъ къаршысында кузьгю киби корюльген. Мустафа бу левхадан козюни алмай, гуя онлар Мустафанынъ Нефизеси, онынъ Мерьемчиги дегиль де, уста бир эй-кельджининъ элинен мермер таштан оюлгъан “шефкъат, севги” эйкели эди.

Джигерлеринден кѡайнап кельген сыджакъ нефеслер бири-биринден кѡалышмадан Мустафанынъ бурун тавнавларыны якъарджасына ташмакъта, онынъ юреги даа сыкъ урмакъта.

Ёкъса, акъикъятен де алдандыммы!.. — Шимди Мустафанынъ димагъыны эзген тюшюнджелер арасындан айрылып чыкъа бильген тоглу фикир сорав бу эди...

О, ене де, ёлуна ёнельди, адымларыны сыкълаштырмакъ, эвине тез етмек, ве Нефизе эвге кѡайттыгъы такъ-дирде, онъа озюнинъ корьдюги левхаларыны сездирмек ичюн ашыкъа; лякин ене бу левха онынъ аягъына санки бугав киби сарылып, оны чаналата. Эр бир беш, он адымда чевириле, Нефизени корьмек истей, лякин ничюн корьмек?.. — буны о, озю де айырды этмей... Ачувмы, ёкъса аджынувмы?..

Мустафа ниаест эвине якъынлашты. Айдын талдалангъан кѡапысы огюнде эки кольге онынъ козюне илишти, кѡач адым сонъра оны — Мустафа! Сенсинъми? — деген таныш бир давуш кѡаршы алды...

Халиль Нефизенен сагълыкълашып да ёлуна ёнельгенине, Нефизенинъ ондан “я, кечип кеткен ким?” — деп сорадыгъы адам кольгесининъ пешинден етишмек ве топлашувгъа кеч кѡалмамакъ ичюн адымларыны бир кѡат даа сыкълаштырды. Лякин онынъ пешинден етишмек ичюн Халильге адета чапмакъ керек эди. Онынъ ким олдугъыны бильмек ичюн озюнде белли бир меракълылыкъ сезмедигинден Халиль даа зияде ашыкъувдан ред эдинди, факъат огюндеки байыр юкъары тырмашып бармакъта олгъан кольге, ёлнынъ агъачлар талдалардан чыпкакъ ерине кельдикте, о, бутюниле айнынъ айдынлыгъы астында далдыгъындан, Халиль онынъ юрюш ве корюнишинден Айше олгъаныны феркъ эте бильди...

— Эбет, Айше... эм заваллы, эм де хиянет Айше!.. Аджеба, кѡайдан келе, ничюн ашыкъа, атта чапа? — Бу соравлар топтан деерлик Халильнинъ фикирине акъышып кельдилер. Юкъары ёлгъа чыккып да, Айшенинъ Мустафанынъ эвине догъру кете башламасы, Халильде бир кѡат даа зияде меракъ уяндырды...

— Ёкъса, Мустафа оны меним пешиме анъыджы кѡойдымы? Керчектен де Нефизени кирлемек истейлерми? Аджеба, бундан не чыкъаджакъ?.. Халиль бу тюшюнджелерге кѡалып да адымларнынъ акъикъятен токъталыр дереджеде явашладыгъыны сеземейип кѡалды.

— Сен де кызыл кошеге кетесиньми, Мустафа! — Бахтиле енгенинь бу сорава Халильни айындырды...

— Даа эртеми ёкъса, Халиль? Пек яваш кетесинь... Мен кечиктим беллеп ашыкып чыктым.

Халиль ичюн шимди Бахтиле енгеге бир кереден джевапланмакъ кучь эди. Эгер де даа эрте десе, ялан оладжагъа, чюнки керчектен де вакыт кечмекте эди... Я “артыкъ кеч биле къалдым” десе... О вакыт учюнджи бир суаль, бельки де джевап берильмеси ильк экисинден де мушкюльдже суальнинь келип чыкъаджагъы ачыкъ ихтималы, о да “кеч олгъан олса, ничюн о къадар адымларынь явашлаттынъ, неге о къадар далдынъ?” сорава оладжакъ эди.

— Гъалиба бираз кечче къырдан ашыкып чыктым, бираз нефесими тынчландырмакъ ичюн явашладым джевабынен озюни енгилештиргенден олды, экиси де адымларыны тезлештирип, кызыл кошеге таба кеттилер.

* * *

Айшенинь Халильнинь пешинден кельмеси, сонъра Халильнинь Нефизе янында токъталдыгъыны корьмеси-нен бойле чапмасы эвельдже тюшюнилип къурулгъан бир план нетиджеси дегиль де расткелен бир иш эди... О да бугунь санаториягъа ишнен баргъан эди. Лякин ёлда Нефизенинь ялыда отурмасы. Халильнинь исе онынъ янында токъталмасыны корьгенинен, Айшеде бир къуванч олды ки, о, санки чокътан бери бекледиги бир макъсадына иришкен эди. Онынъ ичюн даа зияде тюшюнмеге, токъталмагъа аджет къалмагъан эди. Чюнки гедже ялынъыз башына отургъан Нефизенинь янына Халиль якъынлаштыкътан сонъ, эр шей белли эди. Айше ичюн ялынъыз бир иш къалгъан эди ки, о да чапмакъ, Мустафагъа бу хаберни етиштирмек...

Айше тынышы тыкылыр бир тезликнен Мустафанынь къапысына янаштыгъы вакыт, къапы янында бирсининь тургъаныны корьгенинен:

— Мустафа, тез ол! Онада, ялыда... валлахи-билляхи ялыда... шимди озь козюмнен корьдим, къучакълашып отура эдилер... — деди.

— Токъта, ахмакъ, яваш ол!..

Айше о дередже абдырай эди ки, озюне джеваплангъан адамнынъ ким олдыгъыны феркъламадан:

— Мына озь козюмнен корьдим, Мустафа, башта...

— Якъын кель, Мустафа эвде ёкъ, оны тапмакъ керек

— Кемал артыкъ Айшени анылагъан; Айше де озюни кимнен сёйлешкенининъ феркъына баргъан эди.

Айше, Кемал артыкъ ян-янаша; Айше ене де “корь-генлерини” анылатмагъа чалыша... Лякин Кемал онынъ сёзлерини динълемектен зияде шимди план къуруштырмакъ, бундан насыл файдаланмакъ мумкюн оладжагъыны тюшюнемекнен огъраша. Ойле, я!.. Артыкъ эр шей азыр... Мустафанынъ ич бир шейге шубеси къалмайджакъ. Шимди бутюн бунларны озь козюнен корьсе, шубесиз Халильни...

Кемал элинен джебени текрар ёкълаштырды, шарап шишесининъ сувукъ тени пармакъларына токъунмасынен энъ эсас адетнинъ еринде тургъанына бир къат даа къанаатленди.

Я, Мустафа къайда! Бельки, о кечиксе, эр шей къыйметини гъайып этеджек, о вакъыт ишнинъ ене де яры ёлда къалмасы ихтималы...

— Алла белянъы берсин къанджыгъыны, аранда, къорада корюшкенлери етишмегенде, гидже де ялыда... — Эгер де эвнинъ талдасында турмаса эдилер, ай ярыгъы бу сёзлерни сёйлегенде, Айшенинъ юзюнде насыл олгъан хыянетлик зеэрини айдын косътереджек эди.

Иште, Мустафа эвине якъынлаштыгъы вакъыт, онынъ къарысы огюнде тургъан кольгелер бунлар эди...

Мустафанынъ кельгенини корьгенинен Айше:

— Мустафа, къайда юресинъ... — деп башлады, лякин Кемал онынъ элинден чекип:

— Токъта, мен озюм башлайым, — сёзлерини яваштан Айшеге анылатты.

Мустафа Айшелернинъ янына кельдиги вакъыт, санки кимсени корьмеген ве ич бир шей эшитмеген киби, догъру эвине кире башлады...

— Мустафа, насыл олды я? Менсиз бир эки чакъыштырып кельдинъ, гъалиба! Козылеринъ ич бир шей корьмей!.. — Кемал Мустафаны сархош олмасы шубесинен бу сёзлернен ёкълаштыргъанда Айше:

— Мына, коресинъми, Нефизе ене де ёкъ, мына мен... — деп башлады. Факъат Кемал онынъ козюне ойле бир бакъты ки, эр не къадар озюнинъ ишлерине къат-къат акс олса да, Айше текрар сусты...

Мустафа башыны эллери арасында санки оны тюшюндженен патламакътан къуртармакъ ичюн сигар киби тутып, кровать кенарында отурдыгъындан янындакилер

арасында олып кечкен козь алышмаларыны корьмей ве сёзлери кьулагъына кирмей.

Кемал стол устюндеки алышыкъ стакангъа кьойгъанда, юзюнде йылан кольгеси пейда ола. “Коресиньми, ахмакъ, ишке бойле башламакъ керек” манасынен Айшеге бакъа.

— Айды, Мустафа, чек сен бир дане... Эписи кечер...

Мустафа бирден стаканны авучлады, бир сессиз бошалттыкътан сонъ:

— Эбет, догъру, эписи кечер, эм де мени алдатмазлар...

Мустафанынъ бу сёзлери Кемалгъа юрек берди...

— Ойле, достым, — озю яваштан Мустафанынъ янына якъынлашып, омузына элини кьойды, Айшеге де артыкъ сёзге башламакъ вакъты кельгенини анълатты...

— Мен санаториягъа Эсмагъа баргъан эдим, бир даа ялпачыкъ къаянынъ ашагъы ёлнынъ кенарында эки кольге тура, бир даа бакъсам, не бакъайым, валла-билля, Мустафа, озь козюмнен корьдим, мына Халиль Нефизени кьучакълагъан, айтмагъа да утанам...

Кемал:

— Ой, да, яхшы уйдырдынъ, — дереджесине Айшеге козь ташлай, озю исе Мустафанынъ бошалткъан стаканыны текрар, текрар толдыра:

— Мустафа, эшитесиньми? Бельки де меним айткъанларыма вакътыгында инанмагъандырсынъ! — сёзлеринен Айшенинъ айткъанларына кьувет бермек истей...

Мустафа элиндеки стаканыны полгъа урып:

— Ах, мени алдаталар... — деп тишини гьыджырдатты. Кемал санки озь макъсадына якъынлашыр киби телесювнен:

— Айды, Мустафа, ялыгъа! Озь козюньмен... — башладыгъы сёзюни битиралмады, чюнки Мустафа:

— Магъа белли, эписи белли — сёзлеринен турып, эв ичинде яры адымларынен долаша башлады.

* * *

Нефизе денъизнинъ инат ве къаяларнынъ озюни парчалагъанына бакъмадан, озь уджюмлерини девам эттирмекте олгъан далгъаларындан козюни алмадан, тюшюнуп тургъанда, Халильнинъ кечип кетмесинден онда къалгъан бир тесир олса, о да, ене де оны кыйынамакъта

олгъан ошеклернинъ тазермеси эди. Бугунъ Нефизе озь омюри ичерсинде энъ аль этиджи моментини кечирмекте... онынъ къаршысында эки ве эр экисининъ де нетиджеси Нефизе ичюн ачыкъ тайинленмеген ёл турмакъта... Мустафа оны эвден къува, шимди эвге къайтмакъмы, ёкъса ондан бус-бутюн озюни узымекми!..

Бу эки эзиджи тюшюндже, бир-биринен ярышкъан киби оны ёрмакъта, эзмекте...

Нефизе бир къадын, Мустафа къоджа олмакъ сыфатынен бир эмир этиджи, лякин бу къанун эскининъ инкъиляп социалист уджюми, совет къануны юзюнден дигер къара адет къанунларнен бирликте ёкълукъкъа махкюм... Нефизе бир колхоз актив къадыны, партия къандидаты оларакътан бунларны пек гузель анълай. Лякин буны озь омюринде аль этмек ичюн озюнде керек олгъан къуветни тапмай... — мына бу дакъикъада оны бу нокъта эр шейден зияде къыйнамакъта...

Меръемчик анасынынъ къучагына текмилинен ерлешкен, о артыкъ сабий юкъусында; Нефизе вакъытнынъ кечмекте олдыгыны феркълады, къызчыгынынъ юзюни ана шефкъатынен опыти, онынъ козылеринден таммагъа азырлангъан козь яшлары, айнынъ турмадан даа зияде къуветлешкен ярыгы алтында гуя онынъ юзюне дюльберлик ичюн япыштыргъан инджи данелери киби парылдамакъта...

Шимди Нефизе илеридеки адымыны тайинледи, къатты оларакъ эвге къайтмагъа къарар берди. Лякин Мустафа ичюн онынъ къаршысында боюн эгмек, ялвармакъ, онынъ ерсиз арекетлерине къатланмакъ ичюн дегиль де, озь эви, онда Меръемнен экисининъ Мустафадан даа зияде саиплиги олдыгыны козьге аларакъ:

— Эгер де мени къабаатлы танысанъ, эгер де менимле яшамакъны илериде озюнь ичюн бир кир сайсанъ... иште, ираде сенинъ!.. мен эвимден бир адым тышары атламам, Меръем ве мен эвге сенден де акълымыз — сёзлеринен Мустафанынъ къаршысында меселени бутюн къатиетнен къоймакъ ичюн къайтмагъа къарар берди.

Нефизе ялыдан узакълаша башлады, денъиз ели онынъ аркъасындан яваштан эсмекте, гуя онъа озь къатты къарарындан къайтмакъ ичюн адымламагъа ярдым этмек истей, аля даа эшитильмекте олгъан далгъаларнынъ шумудылары онъа “Нефизе, курешинъде исрарлы ол!” — дей эдилер...

Артыкъ эвге якъынлашты, лякин шимди Нефизе

Мустафанынъ насыл къаршылайджагыны тайинлемей, бельки де, о къарыны къапап бус-бутюн ичериге быракъмайджакъ... о алда не япмалы?

— Бахтиле енгеден къалыр, ярын кой совети вастасынен... — Нефизе тамам тюшюнджесининъ бу нокътасына кельгенде эвининъ къапысына етишкен эди.

Эвде стакан къырылмасы, “магъа белли, эписи белли!” сёзлерини ве онъа бир къач сёзнинъ даа къошулдыгыны эшитти. О, бирден иркилип “кирмек, кирмек” фикирлери арасында къалса да, сонъуна къадар къатиет деген къувет оны джесаретлендирди...

Нефизенинъ баш пармагы къапынынъ сыртына токъундыгындан онынъ тенининъ озь истегине, ирадесине терс бир титреме къаплады. Чюнки энъ аль этиджи бир дакъикъа, секундлыкъ, бельки де ярым секундлыкъ вакъыт сонъра къапы ачылдыгы киби эр шей анълашыладжакъ...

Кемал элиндеки бош стаканыны авызына аларакъ:

— Мустафа мен сени озь къардашым киби севем, сенинъ намусынънынъ лекеленмеси меним ичюн де пек агъыр... Лякин... — о, сёзнинъ сонъуна чыкъамады, чюнки къапы ачылдыгы киби бекленильмеден ортада Нефизенен Меръемчик пейда олдылар...

Пенджере кенарындаки стол устюндеки куеленген газ лампасынынъ къызылымты ярыгында Айшенинъ козюне бир къат даа къаранлыкъ чёкти, Мустафа къапыдан Нефизенинъ келип кирмесини биле эслемеди.

Нефизе мен сагъа кельген эдим, сенинъ сыкъ тарагъынъны истейджек эдим, бугунъ балаларнынъ башыны ювмакъ истей эдим де... — Айше эр не къадар озюнинъ абдырагъаныны сездирмек, озюне къолайлы ёл араштырмакъ ичюн сёзлерини раатлыкънен айтмакъ истесе де эр бир сёзю къалтырамакъта олгъан дудакълары арасындан узюлип чыкъмакъта, онынъ лампа шавлесинден ялтырамакъта олгъан йылан козьлеринден хыянетлик ве яланджылыгы акс этип турмакъта. Мустафа башыны котерди, къаршысында бутюн кевдесинен дикили тургъан Нефизеге бакъты, лякин башыны текрар ашагы аларакъ, кровать кенарына отурды.

Кемал шимди олып кечкенлерден бир шей анъламай, козьлерини мияв къуш киби фырлатып, Айше, Мустафа ве Нефизенинъ узеринден алалмай, чюнки Айше бус-бутюн сёзюнинъ мевзусыны тюрлендирди. Нефизенинъ къаршысында ачыкътан-ачыкъкъа Мустафагъа бутюн

корьгенлерини сөйлемей... Ничюн Мустафа даа беш дакъ-икъа эвель озюне "бутюн шейлернинъ анълашылдыгыны сөйледиги, беш-алты стакан бошалтдыгы" алда аля шимди Нефизенинъ узерине атылмай, ничюн Мустафа бу сөзлерни эшиттиги киби, биджагыны алып, ялыгъа Халильге уджюмге чапмады..." Бутюн бунлар Кемал ичюн анълашылмаз бир ал. Ёкъса, зияде сархошландымы, бельки де оны ичирмемек керек эди...

Кемал даяналмады:

— Ничюн сусасынъ, вакъты тамам вакъты, эписини айтмакъ керексинъ — дереджесине зорлав ве къоркъузувнен Айшеге бакъты...

Айше бу бакъыштаки эмир этиджи маналарнынъ эписини анъласа да, енеде суса... Чюнки о шимди ялынъыз ошекке истидатлы бир бахытсыз, не сөйлейджек? Корьгенлериними... онынъ корьгенлери исе Халильнинъ он адым узакълыкъта Нефизенен сөйлешдигинден гъайры не?..

Ялан айтмакъмы? Озю де козь козьге... Эльбетте, бир ошекчиден бу къадар джесаретни беклемек къарардан зияде олур эди...

Кемал ене де козюни Айшеден алмай, о бутюн къуветинен козь ишаретлеринен Айшеге озь эмирини эп текрарлай. Ниает, Айше озюнде Нефизенинъ козюне бакъмадан, дудакълары арасындан санки зонен къуртулыр киби, чубурмагъа башлады.

Нефизе мен шимди алыдан кельгенде, къаялар устюнде бирисини корьдим, сен тугуль эдинъми!..

— Эльбет, мен эдим... Мен Халильнен сөйлешип тургъанда, санки чапар киби бириси кечип кетти, оны мен сизге бенъзеттим... — Нефизенинъ озюни олдыкъча раат тутып Мерьемчигини кроваткъа яткъызмакънен огърашаракъ, айткъан бу сөзлери ачыкъ авада эшитильген кок гурюльдиси киби Кемал ве Айшенинъ мийине урды.

Кемал козьлерини Мустафанынъ узерине тикти. Лякин Мустафа ене де башыны эллери арасына алып джансызлангъан бир алда кроват узеринде отурмакъта девам эте.

Нефизе Мерьемининъ кровати кенарындан чекилерек, олдыкъча мулайимликнен:

— Кемал агъа, отурсанъыз, ничюн аякъта турасынъыз? — сөзлеринен Кемалгъа скемле теклиф этип, озю стол чекмеджесинден сыкъ таракъ алып Айшеге узатып:

— Алынъыз, таракъ... — деди.

Мустафа эллерини башындан алды, башыны кялдырды, тишлерини кырмакь истер киби, гьыджырда-тып кьаршысындакилерине бакъты.

— Ах, мен... ким мен, Мустафа... акъайым деп джурем, лякин мени бала киби алдаттылар... алдандым...

Кемал стол устюндеки шишелерни ёкълаштырды, сонъ стаканны толдуруп, Мустафагъа узатты... Айше элиндеки таракъны пештималы алтына алып, чыкып кетмеге азырланыр киби, кьапыгъа бакъына.

Кемалнынъ стаканны Мустафагъа узатмакъта олдыгыны корьген Нефизе аман Кемалнынъ элини тутып:

— Кемал акъай, Мустафагъа етишир, озюньиз ичинъиз — демеси Кемалнынъ бус-бутюн шашырды. Чюнки бу эв ичинде “ички ишине” Нефизе ильки оларакъ кьарыша ве ильки оларакъ Мустафа озюни сыкъмадан, Нефизенинъ узерине сёгюшлер ягъдырмай.

— Ох, алдандым: бала киби алдандым — Мустафа турды, Айшеге догъру келип:

— Сенинъ ялыда корьгенлеринъи мен де корьдим, лякин сенинъ бутюн сёйледиклеринъи эп бойле корьген олса, мени алдаткъанлардан бириси, эм де биринджиси сенсинъ...

Айше айтаджакъ сёзлерини тапыштырамай, юткъуна-юткъуна:

— Мен... мен... Мустафа мен не айттым... — озю Кемалнынъ козюне бакъына.

Акъылынга да тюшмейми!.. Халильнинъ Нефизенен опюшкенини озь козюньнен корьгенинъи айтып кельген сен дегиль эдинъми?.. Шимди Кемалнынъ козюне бакъасынъмы... оны да анъладым... — Мустафа кери чевирильди, кимсенинъ козюне догърулып бакъмадан, текрар кроват узерине отурып:

— Ах, мен алдандым... Ничюн анъламадым... дынъламадым, ах Нефизе, — сёзлеринен агъламагъа башлады...

Шу арада Айше чыкып кеткен эди...

— Айды гедженъиз хайыр... Керчектен де Мустафагъа етишкен, саруш... — деп Кемал да аякъкъа турды.

— Ёкъ, Кемал агъа... Мустафа бугунъ сарушланмагъан... сизинъ шишелер нафиле кеткен... о бугунъ айынгъан — Нефизе яры мыскъылнен Кемалны озгъарды.

Бугунъ Мустафанынъ эвинде сабанынъ ёргъун ярыкъландырув окъунынъ ильк сокъулмасы, озюнинъ эр кунъки корьдиги левхасынен аксине расткельди.

Нефизе дюнки олып кечкенлерининъ ве оларнынъ

димагъында догъурдыгъы агъырлыкъларнынъ ёргъунлыкъларынданмы, ёкъса Мустафанынъ акъшамки “айынма” аляметлери нетиджеси къуванычыннанмы, недендир къатты юкъуда.

Пенджеренден толушкъан шавле Нефизенинъ юзюне тѣкюле, онынъ юзюнде гунахсызлыкънен толу шырныкълыкъларны бир къат даа арттыра, бельки де сен не ичюн бугунъ бизни ачыкъ юкъусыз козюнъмен къаршылайсынъ демек истейлер...

Мустафанынъ аксине юкъусыз кечкен бу гиджеси оны ёрултмакъ, талдырмакъ дегиль де, аксине оларакъ онынъ димагъындан келип кечкен эр бир фикир кетдикче оны уяндыра; о шимди озъ омюрининъ сонъ деври тарихыны “нокътасы-нокътасынен” айырып айдынлата...

Мустафанынъ тюшюнджелери, даа догърусы, онынъ истегине акси оларакъ, акъып кельген фикирлер арасындан айрылмадан, узюльмеден, тикилип тургъан бир нокъта олса, о да Кемал эди...

Кемал акъкъында тюшюнджелернинъ корюнишлери ойле тез ве аджайип тюрлене ки, атта Мустафанынъ озю биле фикириндеки бу кечиш къаршысында шашмаламакътан озюни аламай...

— Эбет, ене де шу Кемал... багъында ыргъат чалыштыгъым, тапкъанымны онынъ бакъкъал тюкянында къалдырдыгъым Кемал... вакътында фукъаре группасында озюмнинъ ог аякъ олып укъукъларны алдырдыгъым Кемал...

Мустафанынъ кетдикче асабийлиги арта, о шимди артыкъ кровати устюнде бель устюне кельген, санки мийинден бу кошмар тюшюнджелерни сыкъып чыкъармакъ истер киби, башыны сыкъа; лякин бундан енгиллик асыл олмай, аксине исе козю огюнде пейда олгъан чиркин левхалар оны богъазындан сыкъар киби олалар.

— Мен, мен ахмакъым... Ах... Нефизе, не къадар догърусыны айтты... мени бала киби алдаттылар... ёкъ... ёкъ бала киби дегиль. Чюнки онларны меним къадар къолай алдатмазсынъ...

Мустафанынъ козълери пенджеренден кирмекте олгъан темиз авадан джигерлерини къабартмакъ, юкъламакъта олгъан Нефизенинъ къабарыкъ кокюслерине тюшти... оны текрар кунъджюлик атешини къаплар киби олды, лякин бунъа артыкъ акъкъы ёкъ эди.

Мустафа озюнинъ тюшюнджесинден озю де утаныр киби олды. Къаршыларындакилернинъ омюрлерининъ эр

секундлыкъ вакътыны сайып тургъан саатнинъ бири-бири артындан сыраландырып чала башламасы Мустафанынъ тюшюнджелерини бозгъан киби олды, о, дивардаки саатнинъ ракъам тахтасына козь ташлады... сабанынъ саат едиси эди...

Бирден кроваттан секирип тургъан Мустафа, Нефизенинъ янына бармакъ, оны уянтып:

— Къалкъ, ишке кеч къаладжакъсынъ... — демек истесе, де бунъа озюнде джесарет тапамады... яваштан кийине башлады...

* * *

— Анай, мен артыкъ турдым... — къюю сачларыны манълайчыгъы устюне тѣкюльдирип ве кроватчыгъы устюнде тургъан Меръемчик анасынынъ даа ятакъта козьлери юмукъ яттыгъыны коръгенинен огъа сесленди...

Сескенип, абдырап уянгъан Нефизе, аман Мустафанынъ ятагъына бакъты, чюнки онъа Меръемчикнинъ сеси, юкъусы арасында Мустафанынъ къычырмасы киби кельди.

Мустафанынъ ятагъы бош, эм де ястыкъ ве ёргъаны тюзельтильген, кроват орътюси низамнен серильген... Нефизе козьлерини кроваттан аламадан бакъып къалса да, Меръемчикнинъ:

— Ана! Бакъса, кунеш бизим ювез агъачы тюбюне кельген — демесинен, Нефизе аман огъа чевирильди...

Меръемчик эвельки сѣзюни текрарлап, кунешнинъ ювез агъачы янына етишкенини, ишке кетмеге бакъыт олгъаныны буюк бир къандырыджылыкънен сѣйлемекте — саатлери токъталгъанда эр вакъыт Нефизенинъ:

— Айды, къызым, кунеш тап ювез агъачынынъ тюбюне еткен, саат секиз олгъандыр — демесини Меръемчик пѣк гузель бенимсеген эди.

Нефизе аман кийинип аяткъа чыкъты, о, шимди керчектен де ишке кеч къалгъаныны корип Мустафа меселесини сонъуна къадар тюшюнемекни де акъылдан чыкъаргъан, тез-тез сабалыкъ чайыны къайнатып, звеносына етишмекнен мешгъуль... чюнки онынъ ичюн Нефизе бугунъ ишке кечикип кельди деген сѣз даа айтылмагъан эди.

О, аятта коръгенлерине бирден инанмады. Чай гугюмчиги чокътан къайнагъан, чини чайникнинъ сюмесин-

ден чыкъмакъта олгъан бувлар, чай ашлангъаныны да косътерип тура...

— Ким азырлагъан?.. ёкъса Бахтиле енгеми — бу тюшюнджелер арасында Нефизенинъ козюне стол кенарында бирисининъ чай ичип кеткени корюнди.

Нефизе Меръемчикни алып аджелеликнен чайгъа башлагъанда, онынъ фикирини ене де Мустафа къаплады.

Чай ичип кеткен ве чай къайнаткъан адам Мустафа олса, бу къадар эрте къайда кетеджек... ишкеми... ёкъса йине де Кемалгъамы!..

Анджакъ Мустафанынъ ботинкаларынынъ стол астында тургъаны ве чарыкъларынынъ еринде олмамасы Нефизенинъ шеклерини чезди, демек Мустафа керчектен де айынгъан о, ишке кеткен...

Бугунъ кок юзю даа темиз, артыкъ денгъизден эпидже юксельген кунеш Нефизени ишке озгъаргъанда: — Сени къыздырмакъ керек, кечиктинъ... — дереджесине озюнинъ уджлу атешлеринен оны къамчыламакъта... Нефизеге эр шей кульген ве онъа селямлап бакъкъан киби келе, тюшюнджели кунълеринде озюнинъ устюнден басар киби, титис корюнген Айпетрнинъ кениш кевдеси де бугунъ онынъ козюне башкъа корюле...

О, адымларыны сыкълаштырды, юрегиндеки энгиллик, юзюни къаплагъан бу къуванчнынъ себебини озю де тайинлейалмай... ялынъыз шунысы бар ки, онынъ козю алдында тургъан агъыр, къайгъылы левхалар, шимди умют, ишанч корюнишлеринен алмашкъанлар.

Бахтиле енге, — насыл олды я? Кеч къалдынъ?.. — дерджесине Нефизеге бакъты...

— Бахтиле енгем, бугунъ юкълап къалгъанман, эгер Меръемчик уянмагъан олса, бус-бутюн иш къачагъы кесиледжек эдим...

Нефизенинъ юзюнде эр кунъки сыкълет, къасвет ерине шенълик ве шырыныкълыкъ корьген Бахтиле енге де кулумсиремеге меджбур олды.

Тютюн аранында бугунъ адетинден тыш тынчлыкъ, ялынъыз сарымтыкъ салмакълы тютюн япракъларынынъ сапларына санчылгъан кескин демет инелерининъ энгильгъычылтылы сеси тезликнен бири-бирининъ пешинден къува... Инелерге толушып, сонъра топан йиплерге сюрюльген тютюн япракълары кеттикче бирликлешип арылмакъталар. Эр кес экишер-учер йип тизген, атта Айше биле, экинджи йипни толдурмакъ ичюн сонъ инесини тизмекте, о, башыны биле къалдырып багълай...

Нефизе аман инесине япышты... лякин башкъа кунь-лери янындакилерининъ сёйлешмелерине биле джаны тарсыкътыгъы алда, бугунъ сёйлешмек, даа догърусы, озюне къуванч берген хаберни эписине бильдирмек истей.

Ишке башлар-башламаз сеснен инджеден “назлы-назлы” тюркюсини йырламагъа башламасынен арандакилернинъ козю Нефизеге тикильди, атта инелернинъ шытырдысы эвельдже сийреклеп явашлады да, сонъ-сонъунда бир нефеслик вакъыт бус-бутюн диерлик кесильди... эр кес бири-бирине козь, къаш аляметинен: “Бу тюрленюв неден?” соравыны бермекте, ялынъыз Айше киришмей, эп тизювнен мешгъуль олып, озюни санки бир шей эшитмеген киби тутмакъ истесе де, янакъларында башлагъан къызыллыкъ кет-кете бутюн юзюни къаплагъан, атта къарма-къаршыкъ тёкюлип тургъан сачлары арасындан къулагъынынъ да аллана башлагъаны сезиле... Шимди арандакилерни Нефизенинъ бугунъки шенълиги, онынъ алындаки тюрленювнинъ себеплеринен бир сырада, бельки де, даа зияде меракъландыргъан экинджи ал Айшенинъ сусмасы эди...

Бахтиле енге тизильген йиплерни сырыкъларгъа багъламакъ ичюн топлап алды да:

— Айше, сенинъки де толаджакъмы, топтан алып эдим, — сёзлеринен онъа таба янашты.

Айше яры эшитилир сеснен бир шейлер сёйлемекте, озю исе козьлерини ерден алмай, онъа санки Бахтиле енге, шимди: “Не ичюн утанмадан Нефизе ичюн ошек айттынъ, Мустафаны артыкъ...” — сёзлеринен сёкмеге башлайджакъ киби келе эди...

Аран къарчыгъасына янашкъан араба дюбюрдиси эшитильгенинен:

— Айды, аркъадашлар, давранынъыз, бугунъ топлайджы бригада зорлай, бакътынъыз, тютюн даа да кетирдилер — деген Бахтиле енге озю ашыкъа берип, йиптеки тютюнлерни алып чыкъты.

Онынъ сёзюне джевап берген болмаса да, даа тездже ишлеп башлагъан пармакълар ердеки япракъларны тезликнен инеден кечирип, Нефизенинъ аля даа девам эткен тюркюси Бахтиле енгенинъ сёзюнден сонъ явашланып, токъталмакъта эди...

— Ишинъыз къолай кельсин!

Аркъасындаки тарписини ерге къойып да, кесик сеснен сесленген бу сёз арандакилер арасында бир шашма-

лав догъурды, атта бир кереден джевапланамай, бир эки нефеслик вакъыт кечти...

— Эввеля Мустафа... аман, сав юресинъми?..

— Сен де корюне экенсинъ де...

— Энди Мустафа бригадагъа кельди... тютюн ташымадан хабар берди...

Мустафа кулюмсирейип, озюне айтылгъан бу сёзлерге джеваплангъан олып корюнесе де, озюнинъ эки козю Нефизеде. О козылерини алмадан Нефизеге бакъа, онынъ юзюндеки корюнишлерден, якъынлашмакъ, сёзге башламакъ ичюн бир маначыкъ, себепчик араштырып тургъан бутюн ачыкълыкънен белленип турмакъта.

Не Кемалнынъ апайы ве не де Айше Мустафанынъ селямына къаршылыкъ бердилер... Айше эр не къадар элиндеки ипининъ сонъ инесини яры эткен олса да, сонъуна чыкъмагъа бакъмайып, ненидир маначыкъ этип, тышкъа чыккып кетти...

Мустафанынъ мийини къапатып тургъан меселе айны вакъытта Нефизени де огъраштыра... о да бир сырасыны тюшюрмек, сёзге башламакъ тюшюнджесинде.

Бахтиле енге арангъа киргенинен:

— Мераба, Мустафа!.. — сёзлеринен онынъ элини тутты.

Мустафа исе, озюнинъ бутюн якъанларындан утаныр киби, Бахтиле енгенинъ юзюне догърулып бакъмадан, козылерини ерге эндирди... Бахтиле енге исе къаршысындакининъ нелер кечирмекте олгъаныны пек яхшы бильсе де, туймагъандан олып:

— Бугунъ тютюн топлайыджылар зорладынынъыз... даа арандакилерни тизип яры этмеген эдик, аман етиштирдинъиз... — сёзлеринен Мустафаны къозгъамагъа огърашты.

Мустафанынъ вазиети шимди керчектен де къолайсызлыкъ ичинде, чюнки онъа олгъан эр бир бакъыш, айтылгъан эр бир сёз санки “айындынъмы, сархуш адам” дер киби келе, эр бакъыш, эр сёз оны сыкъа, дынгънай... о, эр шейден озюнинъ бир керенен тютюн арангъа тарпи кетиргенинен шаша, ачувлана... чюнки чайырдан тюшюрмек оны невбети олмаса да, башкъасынен озъ ишини денъишип кельген эди.

О, тарписини бошалтып, арабагъа кетмек ичюн, аран къаршысында чыкъкъанда, къаршысына юзь-юзьге расткелиштиги Айшени токътатты*. Шимди оларнынъ эр экиси де бири-бирининъ козюне бакъмада, лякин сёзге

насыл ве неден башлайджактарыны не Мустафа, не де Айше тайинлеп оламады...

— Насыл олды я, Айше, бугунь хырсыз мышыкъдай тынып турасынъ, селямымы биле алмадынъ, — Мустафа девам этти, — джанынъ агъырдымы?.. ёкъса! — онынъ мыскъылнен толу олгъан бу лафларнынъ манасыны Айше тамамиле анълай, о, шимди ачувланмакътан зияде утана, озюнинъ тюневин акъшамгъа къадар Нефизе акъкында Мустафагъа айткъан сёзлерининъ эр бириси онынъ мийине кетип къадала, ондан джевап истейлер.

— Мен эписини айтаджакъман, лякин... — Айше яры агъламсырар, лякин олдыкъча джиддий сёйленильген, бу сонъуна чыкъылмагъан сёзюнен — аман Мустафадан айырылып арангъа кирди... онынъ бурнынынъ этрафы агъаргъан ве янаклары морлыккъа авушмакъта олгъан кызыллыкънен къаплангъан юзю, Айшенинъ бир сыкълеттен къуртулгъаныны косътере, лякин буны Нефизе анълай ве Бахтиле енге аз-чокъ феркъына барса да, башкылары ичюн бу ал къаранлыкъ... атта Кемалнынъ апайы биле, бу къадар якъын сырдашынынъ кызарып, бузарып къалмасындан бир шей анълап оламай эди.

* * *

Халиль Нефизенен сёйлешип тургъанда, янындан кечип кеткен кольгенинъ пешинден койге чыкъып да, онынъ Айше олгъаныны корьгенден сонъ, Бахтиле енгенен къошулып, кызыл кошеге кельгенде, ёл бою Кемаллар, Айшелер ве Мустафа акъкында девам эткен сёзлери артыкъ сонъуна якъынлашкъан ве:

— Мен ярын тютюн арангъа барып мытлакъа Айшенен корюшип, онынънен сёйлешмек истейим... Кемалларнынъ иши артыкъ мейданда, оны тек топлашувгъа къоймакъ ве колхоздан чыкъармакъ къалды... Лякин Айше фукъаренинъ фукъареси... тек озюнинъ акъылсызлыгъынен бу ишлернен огъраша — Халильнинъ бу сёзлерине джевап оларакъ Бахтиле енге де:

— Догъру, оны тербиелемек, бельки де ярдым этмек керек, тек огъа тугуль де Мустафагъа да ярдым керек... мен де оны ярын тапып, эгер де айыныкъ олса, бир парча сёйлешип бакъайым, бельки де, сёзлерими айткъанда, онлар — эр экиси де кызыл кошеге келип етишкен эдилер.

Мына шимди Бахтиле енге бекленильмеген ерде Мустафанын бугун ишке чыкьмасы, эм де шень чырайынен буюк мукьайтлыкьнен чалышмакьта олмасы, оны озю де текмилинен анылап оламадыгы бир алгьа кьалдырды... Чюнки не ичюн сен айындын... ишке чыкьтын” — деп сорамакь эльбет де ерсиз, эм де кьолайсыз.

Мустафа соньунджы тарпини де бошатты, лякин кене де козьлерини алмадан, Нефизеге бакьа... сёз кьатмакь керек... лякин неден башламакь керек? Аранда бираз кьалмакь ве кьалувынын Нефизе ичюн экенини туйдырмамакь ичюн тютюн кьутусыны чыкьарып сигар япаджакь олды, лякин сигар кьагыты биткен бу исе Мустафагьа ярдымдгы олды, о, бутюн джесаретини топлады да:

— Нефизе, кьапынын аناхтары сендеми?... кьагытым биткен, азыр кечкенде, эвден кирип алмасам... — Мустафанын сеси кьалтырамакьнен берабер сеснинь девамындан индже пенпе аллыкь юзюни кьаплай эди...

Нефизе кулюмсиреди, о, озюне сёз кьошкьан Мустафадан зияде Айшелерге бакьына, козьлерини эп ерге тикмеге тырышкьан Айшенин башы озь истегине акс оларакь, ара-сыра кенаргьа бурулып, козьлери Мустафа ве Нефизеге тюшмеден кьалмай. Шимди Мустафанын сёзлерини эшиттигинен, кьашлары астындан Нефизеге бакьты, эр экисинин козю кьаршы-кьаршыгьа раст кельгенинен Нефизенин козьлериндеки сакьтлыкь ве кескинлик кьаршысында Айшенин козьлери сёнген чыракь киби текрар ашагьы эндилер...

— Анахтар менде, лякин истесен, менде сигар кьагыты бар, — Нефизе сёзюнинь соньунда Мустафанын джевабыны беклемеден, джебинден чыкьардыгы кьагытны оньа таба узатты... Мустафа эгилип, кьагытны алгьанда, онын эли сытмалы киби кьалтырай эди...

* * *

Кьушлукь ичюн чань кьакьылгьанына беш дакьикьа кьадар вакьыт кетсе де; Нефизе аля даа еринден турмай, чюнки сабаки ишке кеч кьалгьанынын аля даа огюни алалмай.

Бахтиле енге эр не кьадар башкьа апайларнен арангьа чыкькьан олса да, Нефизенин ялынъыз кьалгьаныны фурсат этинип, аман онын янына кьайтып кельди...

— Бахтиле енге, даа мен оныннен сёйлешмедим...

лякин дюн ялыгъа меним пешимден анъылып кельсе керек ки, Айшеге: “Мен эписини корьдим, ялангъа аджет ёкъ!” — деди — Нефизе акъшамки олып кечкенлерни Бахтиле енгеге анълатып, сёзюни бунынъле битирди...

— Меселени колхознынъ умумий топлашувуна къоймакъ керек, акъшам Халильнен шай къарар бердик, о бугунъ башкъа ячейканы топлаяджакъ... магъа кене де олса, Мустафанен корюшмек керек; ондан башкъа шейлер ичюн де сёз алмакъ керек... — Бахтиле енгенен Нефизе яваштан лафлашып, ашхане янына якъынлашкъанда, Халиль де бир кенарда Айшенен сёйлеше ве Айше кызарып-бозарып джевапланмакъта эди.

— Япкъанларынъыз ич де ярамай, олдыкъча чиркин иш, мен озюм ичюн ич бир шей айтмайым... Лякин сизге огреткенлер, яптыргъанлар бар, сиз исе буны яшырасынъыз... — Халиль озюнинъ мулайим сёзлеринен Айшенинъ къаршысына бу сорауларны къойдыкъта, Айше текмилинен кызарынып-бозармакъта ве артыкъ яланджылыкъ, уйдурмаджылыкънынъ кяр этмейджегине кетдикче даа зияде къанаатленмекте эди...

Бир тюшюнип бакъынъыз, — Халиль девам этти, — бизим ичюн колхознынъ косътерген ярдым ве устюнликлери мейданда, эр не къадар тул, кимсесиз, эки яш баланен къалсанъыз да, бугунъ озюнъизни ялынъыз туймай, бир колхоз азасы оларкътан озь-озюнъизни кечиндирмеге, яшатмагъа къадирсинъыз. Эльбетте, колхоз япыджылыгъы озьлерининъ кейфине келишмеген, оны йыкъмагъа, колхозниклер арасында асыл да олса, бозгунлыкъ чыкъармагъа огърашкъанлар бар... Лякин онлар бус-бутюн башкъа адамлар. Онлар озь озьлерининъ кечмиштеки байлыгъыны, фукъарелер узеринде эзиджилик укъумлерини гери къайтарувуны тюшюнелер, лякин сиз!

Халиль сёзюнде девам этдикче, Айше даа зияде сыкъыла, онынъ манътайы къатмерлери арасында топлангъан терлер юзюне юварланмакъта. О, бу дакъикъада омюринде энъ къыйын дакъикъаларны кечирмеде... чюнки даа онынъ къаршысында эр не къадар мулайимликнен олса да, акъыкътны бутюн къаттылыкънен къойып да, топан джевап истенильмесининъ биринджи кереси эди.

Халиль токъталды. — Даа не диеджексинъ?.. сёзлериме джевап — деп козълерини Айшенинъ козълеринден алмадан бакъты. Айше аман козълерини ерге эндирип, онларны къаршысындакининъ къатты бакъышындан сакъласа да, аякълары тюбюндеки топракъта да, санки Мус-

тафанынъ козылери “джевап-джевап” талабынен онъа бакъар киби кельди.

Яваштан оглюгини къалдырды, юзюнде бириккен тер тамчыларыны сильди, затен къалтырап тургъан дудакълары арасындан:

— Догъру, Халиль... мен мен... эписини... эбет, эписини сёйлерим... Лякин шимди мени бошла, — сёзлерини яры фысылдынен айта бильди.

Халиль озюни уйгъунсыз алда, санки Айшенинъ узерине джебр эткен киби туйды...

— Мен сизге зорламайым, лякин бутюн бу орталыкъта долангъан колхозджылар арасында даркъалгъан, ишке кедер кетирген сёзлернинъ, алларнынъ огюни алмакъ, битирмек керек... Онынъ ичюн де бизге ярдым этмелисинъиз...

Халильнинъ бу сонъки ярдым этмелисинъиз сёзю, Айшени бус-бутюн шашырды... чюнки ондан ярдым истейлер, я не ичюн “сен ошекчи, кулак къуйругъысынъ” деп онъа шимди Халиль уджюм этмей... Бутюн бу тюшюнджелер арасында о кене де:

— Сёйлерим, Халиль, сёйлерим, лякин шимди тугул! — сёзлерини текрарлай бильди.

Халиль де даа зияде озъ талапчылыгъыны девам эттирмеге озюнде къувет ве акт тапалмады...

* * *

Без, парча-парча булутлар озъ юксекликлеринден Айпетрге гъурурланыр тарзда агъырдан-агъыр акъышлар. Онларнынъ озъ юзюни къапламасында джаны сыкъылгъан ай, эр бирининъ келип кечмесинен козю огюндеки талданынъ чекильмесинден айдаланаракъ ер юзюнде даа мукъайтлыкънен бакъа, озюнинъ айдынлыгъыны даа зияделештирмеге, эр кошени къаплап алмагъа тырыша...

Лякин къоджаман чам агъачлары, багъ ве багъчаларнынъ кольгелери онынъ тыныкъ зиясыны кесерек, къою япракълы армут багъчасынынъ кенарындаки чалыдан орьме къораны атлап да, тереклер арасына синъген кольге чевресине къулакъ тикип динъленген сонъ, яваш-яваш бера армут тереклерине якъынлашты.

Устюндеки махсулнынъ агъырлыгъына, ярдым ичюн

чатал тирмелеринен чеврилип алынган тереклернинъ арасында къаранлыкъ талда бир къат даа къююлаша.

Бу гедже авада аджайип сакинлик... атта эр кунъ день-изден юкселип де, багъ-багъчаларны, чам агъачларыны яваштан селямлап япракъларны бири-биринен сёйлештирип, сонъра Айпетрге урулып даркъалган ельчик де, санки токъталган...

Даа къач кунъден озылерине таяндырыладжакъ мердивенни ве озылерине узанган эллеринен яваштан къопарылып да сепетлерге ве даа сонъра яшиклерге ерлештириледжеклерини, бирликте осьтиклери япракълардан аджеле савлукълашувнен айырыладжакъларыны беклемекте олган бера армутлары озылерининъ дюзгюн кевделерине гъурурланып турмакъталар...

Орта ердеки терекнинъ бир къач пытагъыны бирден къатты саллама алды... бекленильмеден олган бу саллантыдан озылерининъ беслейиджи пытакъларындан къопып, юварланган армутлар неге огърадыкъларыны бильмейлер...

Саллама гъает къыска... Лякин дакъыкъа ичерсинде ерге юварланган армутлар отлар устуне макъат, килим киби тешельмекте эдилер.

Бу салланты тереклерден бир къачынынъ башына келип кечти, токъталды. Шимди кене де эвелькиси киби, сакинлик укюм сюрмекте исе де, бутюн олып кечкен аллар орталыкъка ойле бир титислик догъурган эди ки, дигер тереклер де айны алнынъ озъ башларына келеджегини беклеп, титсинип турмакъталар.

Багъчанынъ осюв отлары арасында сакъланып турган кольге, тереклер арасында озюнинъ тамамиле ялынъызлыкътан ишангъандан сонъ турде секирип киби, бир юрюшнен тёкюльген армутлар узеринде долашмагъа башлады... О озюнинъ эр бир адымда аякълары алтында армутларнынъ эзильмесини сездикче, даа зияде адымлай, долана.

О, бу ишке о къадар далган эди ки, атта эр адымында: — Мына сенинъ колхозынъа... алса... алса... — сёзлерини атта багъырып тарзда сёйлемекте эди...

Кольге бираз даа долашты, артыкъ аягъына бутюн армут расткельмедигине ишангъандан сонъ, дёрт аякъланааракъ, чит къорагъа догъру йылыша башлады... Кольге шимди озюни талдалаяджаакъ тереклер арасындан чыкъкан айнынъ ярыгъы онынъ бир кольге тугуль де, тамамиле таныладжакъ бир кевде оларакъ айдынлатмакъта.

О, эр не кьадар озюни раат тутмагъа, санки мусafirликтен кьайтар киби, озюни сыкъмадан, рахмет адымларнен юрюмек истесе де, сыкъ-сыкъ аркъасына чевирилип бакъмакътан козюни аламай...

Кольге аюн киби армутларны эзип зевкълангъанда, озюнден он адым узакъта башкъа бирисининъ даа пейда олгъаныны коремей къалды, ве шимди де бунунъ, ёл кенарындаки чит къора ве чалыларгъа яшырынаракъ, озюнинъ пешинден кельгенинден хабери ёкъ эди...

Кой юкъуда, ялынъыз багъ къаравулынынъ озъ сесининъ бошлукъ ве къаялар арасында янгъырмасында даа зияде зевкъланып, созмакъта олдыгъы “танъ йылдызы парлаюр” тюркюси эвлер, дамлардан кечип, денъизге догъру акъып кете, экинджисинден де къаяларгъа чарпа ве ондан инъильтинен айны йырнынъ текрары эшитиле...

Кольге ве онынъ сесинден кельмекте олгъан адам шимди сокъакъ бою бири-бирининъ пешинден кетмектелер. Кольге, ёлнынъ сагъ тарафына бурулгъан аралыкъкъа кирди. Яваштан ачылгъан ёл къапыны озъ пешинден къапады...

— Эбет, о тамам озю, ич де янъылмадым... лякин, лякин, не япмакъ керек... Шимди колхоз реисини, я да Халильни уятсам... ёкъ... олар магъа инанмазлар... ене де ошек... ошекчи Айше дерлер... озюнинъ юзюни анъламакъ ичюн Кемалгъа ифтира ата дерлер...

Айше шимди кольгелерде талдаланмагъа да аджет коръмей, ёлнынъ ортасында далгъын тюшюнджелернен агъыр-агъыр адымлай... — не япмалы... Насыл этмели сорагына озъ-озюне керелерле текрарласа да, кене де джевап тапалмай. Онынъ фикирини багъдан янърап кеткен йыр сеси ара-сыра больмекте. Токъталып дингъледи, шимди йырлагъанларнынъ эки сес олгъаныны фаркъламакъта кучълукъ чекмедиги киби, экинджи къошулгъаннынъ багъча къаравулы Абдураман олгъаныны да айыра билди.

Эки къаравул, айнынъ бол ярыгына комюльген табиат арасында йырлай, этрафындаки дюльберликке озъ гонъюллериндеки сырларыны къатмагъа тырышалар, даа бир саат эвель бера армутлары башына кельген аллар... бельки шимди чавуш юзюмлери арасында да текрарланмакътадыр, — лякин къаравуллар йыргъа далгъанлар...

Айше эвине келип, акъшам тѣшедиги ятагына кирсе де, козылерине юкью кирмей, санки бутюн корьген аллары кьатты бир джысымгъа чевирилerek, козь кьапакълары арасына сокъулдыгында оларны кьабармагъа биле кьадирлиги ёкъ...

Куньдюзи Халильнинъ кьулакъ зарларына эп чарпып туран киби, бутюн димагыны кьапатмакъта.

— Эгер де сен агъызынъы ачар ве бугуньге кьадар корьгенлеринъи ве эшиттигинъи мейдангъа берсенъ... эгер де сени тындырмасам, мен... Кемал тугуль де, копек олурым...

Деха кьач саат эвельси Кемалнынъ яры сархуш алда бу сѣзлернен озюнинъ устюне уджюмлегенини хатырлап; Айше бираз титсинир киби олды.

Кемалнынъ бу уджюми оны эвельдже кьоркьузмагъан, бельки де Айшеде ачув уяндыргъан эди ки, Кемалнынъ:

— Ах, патлайджагъым... бу гедже я йыкъарым, я якъарым, — сѣзлеринен чыкъып кетмесинден сонъ, Айше онынъ пешинден кьалмагъан ве бералыкъта олгъан алдан башлап, шимди онынъ озь эвине келип кирмесине кьадар онынъ эр ишини корьген ве эм де озюнден де кьоркьу ве иркилюв туймагъан эди.

— Не кьадар догъру!.. Колхозгъа зарар кетирмек, о, Кемалларгъа озьлерининъ кечмиш куньлерини кьайтармагъа истегенлерининъ кейфине ярай... — Айше куньдюзги Халильнинъ озюне айткъан сѣзлерини текрарлады ве фикрини озюнинъ кечмишини хатырлавгъа авуштырды... Шимди онынъ балалыкътаки оксюз куньлери кьоджагъа чыкъкъанджая кьадар бала бакъыджылыкътан башлап, тютюнде, багъда, багъчаларында чалышмасы, ниа-ет, хорантасынен бирликте ене де эр, кьадын эль кьолуна чалышкъанлары, ондаки айрым характерли нокъталар козюнинъ огюнден сыранен келип кечмекте... Даа сонъра Кемалнынъ аз бир ярдымынен озюни эльге алгъаныны... Халильге кьаршы озюни насыл уджюм эттирдиклерини хатырладыкъча, бутюн беденини бир титрев кьаплай, озь-озюнден нефретлене...

Геджени юкъусыз кечирмекте олгъан ялынъыз Айше тугуль, айны ал Мустафанынъ эвинде де текрарлана... Нефизе чокътан ятагына кирген олса да, фитили кьысылгъан лампа ярыгында стол башында отургъан Мус-

тафа эллери арасына сыкъмакъта олдыгъы башыны къалдыра ве къыскъа сѣзлернен Нефизеден узун, айры фикирли сорауларыны девам эттирмекте... Онынъ энъ зияде текарладагъы сорауы:

— Мени быракъыр эдинъми?

— Артыкъ магъа ачувланмайджакъсынъмы?

— Эр кес мени айыплайдыр!.. — киби сѣзлер эди ки, онынъ бу сорауларнен энъ зияде къанаатленмек истеген шейи Нефизенинъ озюни багъышлап багъышламадыгъы эди.

— Билесинъми, Мустафа! — Нефизе ятагъы ичинде отурды — сенинъ бутюн бу арекетлеринъ магъа не къадар кучъ кельсе ве мени тюшюндирсе де, экинджи тарафтан меним ичюн бутюн бунлар буюк дерс олды...

Мустафа козьлерини Нефизеден алмайып онынъ сѣзлерини динълемеге киришти: “буюк дерс олды” сѣзю онынъ мийине йылдырым киби синъерек, дикъкъатыны бир къат даа арттырды...

— Эбет, бир дерс олды — Нефизе девам этти — чюнки даа мен омюримде озъ кучюми, озъ варлыгъымы сынамагъан, тешкермеген эдим! Лякин омюрнинъ бойле къара джилъвесине къаршы келюв, мени бунъа меджбур этти. Мен коръдигим хоранта тербиесинденми, ёкъса санъа къаршы беслеп кельдигим сайгъы ве севгиденми, мен озюмде сенинъ къаршында тура биледжек, сенинъ акъсыз арекетлеринъе джевапланаджакъ къувет корьмей эдим... Лякин огърадыгъым вазиет адсыз хырпаланув мени бу меселе узеринде тюшюммеге меджбур этти...

Нефизе бираз токъталды, сѣзлерининъ тесирини корьмек истер киби, Мустафанынъ козьлерине бакъты... Мустафа нсе озюнде бу сѣзлерге къаршы тура биледжек къавийлик корьмедигинден козьлерини ашагъы эндирди.

— Мен озюмнинъ къуветими, акъкъымы къорчалаа биледжек, даа догърусы, бугунъки яшайышта магъа берильген акълардан файдалана биледжек къувет таптым... Мен бутюн бунлар нетиджесинде озюмде озьгюнлик ерине курешченлик сездим ве онъа да азырландым. Эбет, Мустафа бу даа артыкъ девам этмееджек эди. Мен сени быракъаджакъ эдим... чюнки сен бунъа ляйыкълыкъ къазанмакъта эдинъ!..

Мустафа аман сычрап турды. Лякин ничюн, не япмакъ истей? Буны озю де тайинлеялмай... пенджереге якъынлашты... геджелик долашувыны битирмеде олгъан ай

Айпетрининъ тёпелеринен бирлешир киби, ерге якъынлашкъан олса да, эвлер, багълар, ниает, ашагъыдаки паркнынъ агъачларыны ене де озъ ярыгъынен охшамакъта девам эте... денгизнинъ уфугъында исе яй киби бельги бермеге башлагъан къызылтым кольгелер узакъларда кунешнинъ чыкъмагъа тедарикленгенини хабер бермекте эди.

Мустафа козылерини бу корюнишке тиккен олса да, санки оны коралмай, онынъ мийини хырпалагъан тайинсиз тюшюнджелерден козю огюндекилерден бир шей анълая биледжек къувети къалмагъан эди.

О, чевирильди, шимди онынъ юзюндеки пешманлыкъ, озюни айыплы танув аляметлери ачувнен денъишмеге башлангъан... “демек мени быракъмагъа азыр экен... онъа бутюн бунларны огреткен, тюшюндирген Халильдир”... мына; Мустафанынъ димагъына озъ элине алгъан нокъта шимди бу эди...

— Бильмек... бельки де шимди меним тюрленмем сенинъ кейфинъе келишмейдир... Мени быракъкъан олсанъ, сагъа даа гузель оладжакътыр... Халильнен яшав... Мустафа сёзюни девам эттирмеден, башыны текрар эллери арасына алып тишлерини кийик гычырдатып отурды.

— Йене де къозгъалдынъ, ене де къара тюшюнджелерге далдынъ... сени о къадар зеэрлеген ве ашлагъанлар ки, шимди сенде ираде къувети къалмагъан, догъру сагълам тюшюнемек керексинъ... Нефизе къалкъты, яваштан Мустафанынъ янына якъынлашты, кене девамнен:

— Сен бир дакъикъа эписини унут, шойле бир левха козь огюне кетир бир къары къоджа дегиль де, эки айырым ве эр бириси де озъ акъкъына саип инсанлар тарзында исап эт!.. — Нефизе яваштан Мустафанынъ къарышыкъ сачларыны охшады, озю кене де сёзюни узатып: — Иште, бойле айрым инсанлар тарзында олдугъымыз такъдирде, мен ве я да башкъасы озюнде бутюн къуветлерни сезип тургъанда, озюне къаршы япылгъан акъсыз уджюмге даянырмы... Мустафа шимди бала киби солукънен агълай; къаршысындакининъ озъ сёзлерини муакеме этеджек такъаткъа малик олгъаныны корьген Нефизе де токъталды.

“Акъшам умумий топлашув оладжакъ, Айше Джелялованынъ меселеси бакъыладжакъ” эр звено тешкилятчылары куньдюз бу хаберни озъ эвеноларына етиштирген эдилер. Бильдирюв кыска ве насыл меселе олгъаны ачыкъ айтылмагъан олса да, эр кес оны анылагъан эди, чюнки “Халиль, Нефизе” меселесининъ асыл чокърагъы Айше олгъаныны аныламагъан къалмады...

— Эписи бир вакътында топлашмазлар, барсанъ беклеп отурырсынъ тюшюнджесинен кызыл кошеге кечикп кельгенлер бугунъ алдандылар, чюнки чокъусы колхозджы къадынлар олмакъ узре, артыкъ бутюн скемлер пенджерере ичлери толгъан, аякъ устюнде турмакъ ичюн де ялынъыз къапы янлары къалгъан эди.

Президиумда реис Бахтиле енге. О, бугунъ озюни даа да джиддий тута ве топлашувда отургъанларгъа сыкъ-сыкъ козь ташлай, онлардан да буны талап эте.

— Аркъадашлар! — Аз бир токъталувдан сонъ, Бахтиле енге девам этти. Бутюн колхознынъ аджеле топлашувны чагъырмакътан макъсадымыз, эр кеснинъ агъызында долашмагъа башлагъан ве Халиль аркъадашнынъ устюне айтылгъан сёзлернинъ сонъуны чыкъармакъ ве мында меселе Халиль аркъадашнынъ шахсында олмайып, партия ячейкасы реберлиги устюне кеткенинден, ячейка ве колхоз правлениеси меселени топлашувгъа къоймакъны мунасиб тапты...

— Амма да иш тапкъанлар... апай ошегини топлашувгъа къоялар... — Кемал янындакилерине яваштан фысылдады, лякин онынъ сёзюни санки эшитмеген эдилер; эр кес Бахтиле енгенинъ сёзюне къулакъ салгъан...

— Мен чокъ созып отурмайым, аранъыздан пек чокъунъыз бу сёзлернинъ Айше тарафындан даркъатылгъаныны билесиз...

— О устадыр!..

— Эки аякълы телефон...

— Ой, мыскылламагъа севесиз!.. Бельки, корьгени, бильгени бардыр...

— Аркъадашлар, токътанъыз гурульти этменъиз — орталыкъ тынчланмасынен Бахтиле девам этти; — Шимди догърудан догъру сёзни Айшеге беремиз, эгер корьгени бильгени олса, мына шимди ачыкътан ачыкъ айтсын...

Орталыкъны бус-бутюн тынчыкъ къаплады, атта

бутюн вакъыт тысылдап тургъан Кемал биле шимди козьлерини Айшеге чевирген; “Я барып да эписини айтса, “тюшюнджелеринен абдырамакъта ве бурунынъ кенарларындан башлагъан беязлыкъ кетдикче артмакъта...

— Айше аркъадаш, сёз сизге бериле — реис Айшени чагъырды.

Эр вакъыт лафкъа чебер, сёзге далгъанда, эр кесни бастырмагъа тырышкъан Айше шимди утанчакъ, авузында сёз чыкъмаз кесильген... яваштан стол башына келип:

— Магъа оны Кемал сёйлетти — сёзюнен токъталды.

— Ой, сачма!.. бакъса мени де ошекчи апай тарзында кирлемеге, масхара этмеге тырыша! — Кемал адета уджюмлер киби еринден турды.

— Кемал аркъадаш, отурынъыз еринъизде, сонъ сёз алып да айтарсынъыз.

— Айше аркъадаш, бираз кениш айтсанъыз. Насыл олды, ничюн Кемал сизге буны сёйлетти?

— Догърусыны айтайым, напсанъыз, напынъыз, истесенъиз колхоздан чыкъарынъыз, истесенъиз судкъа беринъиз. — Айше бирден къызышты, сесини юксельтип девам этти. — Баш къабаат меним озюмде, Халильнинъ койге ячейка секретары олып кельгенинден берли кимсенинъ хатирини саймай, эксикликлерини косътермей, орталыкъкъа къызыл, къара тахта меселесини чыкъармасы ве мени колхоз тенбели деп къара тахтагъа язмасы, Нефизенинъ исе эр вакъыт къызыл тахтагъа тюшмеси мени ачувландырды...

— Демек, озюнъ ачув этип чыкъардынъ? Я не ичюн къарыштырасынъ? — Кемал ене де аякъ устуне туруп, Айшеге шойле бир козь ташлады ки, санки озюни акъшамки — “эгер агъызынъы ачып сёйлерсинъ!” деген къоркъузувыны текрар Айшенинъ хатирине тюшюрмек истей эди.

— Сен отур еринъде... къоркъма, секретарь болса, ене де болсын... Оны тез-тез койден тюшюрмек керек, ёкъса тилини зияде узата деген сен тугульми эдинъ?..

— Айшенинъ окъталмасыны беклемеден Кемал: Шаатынъ бармы? Эписи ялан...

— Эписи ялан деме — Айше девам этти — мен даа эписини айтмадым... авузымы чокъ ачтырма.

— Эбет, шаат бар... мына меним! — орта ерден чыкъ-

къан бу сеске эр кеснинъ дикъкъаты авушты. Бу артыкъ аякъкъа къадкъкъан Мустафа эди.

— Бахтиле енге, мумкюнми, бир къач сёз, — Мустафа девам этип, Кемалнен араларындя олгъанларны, Халиль ичюн нелер япмакъ тюшюнгенлерини, озюнинъ насыл алдангъаныны сырасынен айтты...

Мустафа сёзюни битирип токъталса да, топлашувдакилернинъ козю ене де огъа тикилип къалмакъта, кимсе сесини чыкъармай... атта Бахтиле енге де озюнинъ топлашув реиси олгъаныны унутар киби, о да бакъып къалды.

— Мумкюнми энди магъа? — Кемал озюнинъ сорагына джевап берильмесини беклемеден сёйленмеге башлады. — Бириси апайыны куньлеген, бири орталыкъкъа ошек къарыштыргъан... тап сонъуны магъа кетирип багъладылар... инсанны бойле ботен якъмагъа къоймакъ олурмы... меним Халильнен не алып береджегим бар. Эписи ялан... Кемал артыкъ айтаджакъ сёз тапыштырамады токъталды.

— Меним даа айтаджакъларым бар — Айше озьлюгинден текрар сёзге башлады — лякин къоркъам.

— Неден къоркъасынъ? — Бахтиле енге — айт, Айше!..

— Тюневин акъшам Кемал сархушланып меним эвиме кельди... “эгер де сесингъи чыкъарсанъ, сени гъайып этерим” — деди.

— Айт, сен, Айше, айт, онынъ эли къыскадыр... бир шей япмаз!

— Магъа бир шей айтмамамны, сесими чыкъармамны тенбиледи де “йыкъарым, йыкъарым колхозынъы” деп чыкъып кетти; мен де онынъ пешинден кеттим.

Айше гедже багъчада армут тереклерининъ башына кельгенини, озюнинъ насыл янъылгъаныны, эписини бирер-бирер айтмагъа башлады.

* * *

— Аркъадашлар, Кемалнынъ колхоз ишинде бозгъунлыкъ япкъаны чокътан туюла эди, лякин мейдангъа чыкъармакъ ичюн бу къадар ачыкъ факт даа ёкъ эди... Шимди исе эписи мейдангъа чыкъты. Оны артыкъ колхозда тутмакъ мумкюн олмагъаны киби, армутларны хараплап ве колхоз малына зиян кетиргени ичюн япкъан ишини исе махкемеге бермек керек.

— Догъру...

— Хаин эриф!..

— Асыл кѡбаат бизде, онынъ ким олгъаныны биле туруп, бугунъгеджек колхозда туттыкъ.

Халильнинъ теклифи бу сѣзлернен тасдикъ этилип топлашув тарафындан кѡбул олунды.

— Биз кунъ тертибине Айшенинъ меселесини кѡйсакъ да, иш даа буюк олып чыкъты. Шимди Айше ичюн де бир тедбир коръмек керекмиз. — Бахтиле енге сѣзюни битирир-битирмез топлашувдакилер арасында:

— Оны да колхоздан чыкъармакъ керек!..

— Кулак кѡйругъы!..

— Кемалнынъ онъ кѡлу сеслери эшитильди.

— Бир сѣз мумкюнми?..

— Мумкюн Нефизе, мумкюн.

— Мен бу ишлерге, яни Айше енгенинъ меним акъкъымда чыкъаргъан ифтираларына ялынъыз бир ошек деп бакъмайым. Бутюн бунлар Кемал ве онынъ тарафдарларынынъ колхозны йыкъмакъ, Халильнинъ, даа догърусы бу юзден партия ячейкасынынъ итибарыны тюшюрмек ичюн япылгъан шейлер. Мында Мустафанынъ да буюк кѡбааты вар, онынъ да колхозда кѡлып кѡлмаяджагъы меселесини де айрыджа бакъмакъ керек!..

Нефизенинъ бу сѣзлери тек Мустафаны дегиль, топлашувда олгъанларнынъ эписини шашырды.

— Меним теклифим — Нефизе девам этти — Айше енгеге, онынъ озъ кѡбаатыны таныгъаны ве Кемалнынъ япкъан зиянкярлыгъынынъ устюни ачмагъа ярдым эттигини козьге алып, бир керелик кѡатты колхоз джемаатчылыгъы тазири бермек...

— Башкъа теклиф бармы, олмаса Нефизенинъ теклифини рейге кѡоям!.. — Бахтиле енгенинъ соравына джевап оларакъ, топлашувдакилер арасындан:

— Пек еринде...

— Бельки де акъылланыр, тилине сакът олур.

— Ошеки севген башкъаларына да бир дерс олур — сѣзлери эшитильди.

Бу хусуста да кѡрар кѡбул этильмесинен, Мустафа меселесини айры бакъмакъ козьде тутуларакъ топлашув даркъамагъа башласа да, Мустафа отургъан еринден турмадан тюшюнип кѡлды. О, Нефизенинъ сѣзлерини озъ кѡулагъынен эшиткенине инанмай эди...

Айше исе кимсенинъ юзюне башыны кѡалдырып бакъмадан, аджелеликнен эвине чапа, топлашувдан чыкъкъанлар арасында кеткен сѣзлер онынъ кѡулагъына сан-

ки хорнен: “Ошекчи Айше!.. Ошекчи Айше” — деп багырувлар киби келе эди.

1934 сенеси Акъмесджитте Къырым Девлет нешриятында нешир олунгъан “Къырымтатар совет эдебияты” серлевалы джыйынтыгъындан латин уруфатындан кириллицагъа АЙШЕ КОКИЕВА кочюрип, неширге азырлады.

ЙЫРДЖЫ

Арбий хызметнинъ озь къайдеси бар. Оны бильмеген адам тез билип ала ве эр шей шу къайденен кете. Унванджа озюнъден буюк адамнынъ сёзюни къайтармакъ мумкюн дегиль. Эгер бу унванджа буюк сенинъ биваста командиринъ олса, янды чырагъынъ. Оньа тиль къайтармакъ дегиль, кольгесине биле селям бермек керексинъ. Старшина исе такъымда ер Алласы. Онынъ сёзюни къайтармакътан Алланынъ озю сакъласын.

Хызметнинъ биринджи кунълеринде старшина яш аскерлерни сафкъа тизип маруза этти.

— Нечюн бизлер йырсыз юремиз я? Не, бизлер йырламагъа бильмеймизми ёкъса? Къана, аранъызда йырджы бармы?

Мен ильки кунълерде Рыжов фамилиялы бир огъланнен таныш олгъан эдим. Рыжов шень ве шакъа севген огълан. Бугъанынъки киби къалын бойнуны узатып:

— Сеитаблаев йырлай, — деп къычырды.

Мен шашып къалдым ве деръал итираз эттим.

— Лаф-сёз битирильсин, Сеитаблаев емектен сонъ узурьма кирсин! — деди старшина.

Акъшам емеги богъазымдан кечмеди. Омюримде сесимни чыкъарып йырлагъанымны бильмейим. Амма, шимди исе... Рыжовны тутсам ашайджагъым. О къачып юре.

Емектен сонъ старшина сафкъа бакъып:

— Сеитаблаев, эки адым огге, башкъалар дагъылсын! — деди.

Старшина мени озь одасына алып кирди ве бир китап берди.

— Бу мукъаддес китап, — деди эп шойле эмир этиджи давушнен. — Бу-арбий йырлар джыйынтыгъы. Мындаки йырларны башындан сонъунадже эзберлер ве эр акъшам узурьма келип йырларсынъ. Ондан сонъ сафта йырларсынъ. Бакъ, амма джойма.

Итираз этмекнинъ ич бир тюрлю чареси ёкъ. Лячаре алдым. О китапны алгъан сонъ меним чекишювлер толу курсантлыкъ аятым башланды. Старшина исе экинджи куню акъшам мени репетициягъа чагъырды. Мен тургъан еримде юрип, артиллерияджылар акъкъындаки йырны агъламсырагъан сеснен терлеп-фышнап йырладым. Алым пек аджыныкълы эди. Амма старшина макътады:

— Зарары ёкъ, сафта яхшы чыкъар. Текяран кычычырыпджа йырларсынъ. Энъ муими юрюш ритмине уйсын. Ондан гъайры сенинъ йырынъа бакъып, адамлар адымларыны янълыш баса билелер... Яхшы, ярын саба ашкъа кеткенде йырларсынъ. Ондан гъайры, эр эки кунъде бир янъы йырны огренип, акъшам меним узурымда йырларсынъ!

Мен бу акъшам аскерлернинъ энъ бахтсызы эдим. Мени бу алгъа къойгъан Рыжовны исе тутып оламайым. Гедже дерлик юкъламадым. Эп ичимден топчылар акъкъындаки йырны йырладым.

Саба ашкъа кететкъанда старшина:

— Сентаблаев! Йырла! — деди ве мен аскерлернинъ къаты адымлары алтында йырлап башладым. Йырнынъ экинджи сатырыны йырлаяткъанда янымдаки аскер зиль тутты. Мен о аскерден миннетдар эдим. Амма, ич олмадым, козюмнинъ къыйыгъындан бакъып, онынъ ким олгъаныны бильмекнинъ чареси ёкъ. Адымымны янълыштырмакътан къоркъам. Не исе де ашханеге келип чыктыкъ ве саф токътады. Сонъундан бильсем, манъа зиль туткъан адам Рыжов экен.

— Пек яхшы йырладынъ, — деди ырджайып.

— Сен даима бойле зиль тут, — дедим мен фышнап.

— Яхшы, керек олгъанда, — деди.

Бойледже “йырлап” башладым. Эки кунъде бир янъы йырны огрене ве старшинанынъ огюне кирип йырлайым. Джыйынтыкъта 22 йыр бар экен. Оларны эзберлев ве йырлав меним ичюн бир азап олды. Кет-кете алыштым. Затен, мында йырлагъан адамгъа кимсе къулакъ асмай. Манъа исе бу иш меджбуриет. Иште, бойледже йырнен бир йыл кечти. Бизлер полк мектебини битирдик ве меним йырлавым да бунынънен битти. Старшина менимнен сагълыкълашыркен:

— Санъа бу джыйынтыкъ менден хатыра олсун, — деди ве ичине бир къач сёз язып, имзалап манъа багъышлады.

О кунълерден сонъ арадан къыркъ йыл вакъыт кечти. О вакъытта эзберлеген манасыз йырларым мийиме синъип къалдылар. Кимерде, пек тюшкюн алларда, сокъакъта къамбурланып кететкъанда шу йырларны ичимден йырлайым. Сесим де тап о вакъыттакиси киби янъгъырап чыкъа. О йырларнынъ

аэнклери эп кѳулакѳларымда янѳгѳырайлар. Янымда адым-
лаяткѳан Рыжов бир кереден зиль тута. Кимерде о ѳырларны
ве ѳырнен кечкен девирлерни арзлайым. Мени меджбурен
ѳырдѳы япкѳан старшинаны ничѳндир урѳметнен хатырлай-
ым.

КѳАДЫН КИШИНИНѳ КѳУДРЕТИ

Язнынѳ сѳдѳжакѳ кунѳлери, аскерлер бельгедѳе чѳплакѳ
ѳюре, расткельген ерге отурып тѳютѳун иче, лѳятифелер ай-
тыша ве иляхри. Офицерлер олмагѳанда аскерлер текмиль
джая, ѳиберилелер. Эр кеснинѳ устю топракѳ, чѳызмалары
кирли, сачлары дув-алекет. Четтен бакѳкѳанда бир айдут
топарына ошайлар. Бу алгѳа командирлер де кѳулакѳ асмай-
лар.

Кунѳлернинѳ биринде гарнизон территориясында гѳает
гузель бир кѳадын пейда олды. Сѳгѳюнч пускѳюрип тургѳан
агѳызлар бир кереден ачылып кѳалдылар. Эр кеснинѳ козѳу
о кѳадында эди. О енгиль ве дюльбер адымларнен янымыз-
дан кечеркен, индѳе давушнен селям берди. ѳюре дегиль,
дерсинѳ енгильден уча, онынѳ аякѳлары ерге биле тиймей-
лер. Бу кѳадар гузеллик ве бойле хафифлик аскерлерни
текмиль шашмалатты.

О кѳадын бизим кѳысым кѳитапханесининѳ янѳы мѳудир
экен. Аскерлер усть-башларыны алель-аджеле тѳуетип, аман
кѳитапханеге ашыкѳтылар. Мен де артта кѳалмадым эбет.
Чѳызмаларымны, тѳймелеримни ѳылтыратып, гимнастѳркама
янѳы беяз якѳа тикип, аджеле тыраш олып, кѳушагѳымны
тарттырып багѳладым ве яваш-яваш адымларнен кѳитапхане
огѳюнден о якѳкѳа-бу якѳкѳа кечтим. Пенджереден ичериде
аскерлер толѳу олгѳаныны сечтим. Тѳютѳун якѳып, бираз даа
юрдим. Мен кѳитапхане кѳапысына кельгенде ѳюрегим дю-
кѳюльдеп урып башлады. Ичериде бир кѳач аскер кѳалгѳан
экен. Мен чиркин давушнен селям бердим ве артындан та-
магѳымны кѳырдым. Кѳадын башыны котерип, “Селям” деди
ве иляве этти: “Кечинѳыз”.

Эр кес окѳумагѳа насылдыр кѳитап ала. Невбет манѳа
кельгенде мен джиддий турып Лев Толстойнынѳ “Дженк ве
барышыкѳ” кѳитабыны истедим.

— О, бойле джиддий романнен меракѳлангѳанынѳыз пек
яхшы, — деди кѳитапханедѳжи кѳадын.

Мен балабандан-балабан китапны къолтугъыма къысып, кене ойле джиддий тавурнен китапханеден чыкъаяткъанда китапханеджи къадын: “Сонъундан окъуйджылар конференциясы кечирирмиз. Сизге де иштирак этмек керек олур”, — деди.

Лякин “Дженк ве барышыкъ” китабы меракънен окъулган сергюзешт китабы дегиль эди. Амма мен озюмни меджбур этип окъуп башладым. Русчаны пек зайыф билем, окъуганларымнынъ эписини анъламайым, окъувым пек яваш кете эди.

Китапханеджи къадын ишке эр кунъ айны бир вакъытта келе. Бу вакъытта онынъ ёлуна якъын ерде олмагъа тырышкъан, кийинип-къушангъан аскерлер чокъ ола. Меним селямыма джеваплангъанда “Дженк ве барышыкъ”нынъ насыл кететкъаныны сорай ве бунынънен меним башым кокке тие эди. Иште, эеджанлы ве бахтлы кунълер. Бир китапны окъуп чыкъкъанымнен янъысыны ала ве кене окъуйым. Яваш=яваш русча окъумагъа алыштым. “Акътарылгъан къыртышлар”, “Агъа-къардаш Карамазовлар”, “Челик насыл пишкинлешти”, “Байракъдарлар”, “Дагъгъа къачкъан Алитет” киби бир чокъ салмакълы китапларны окъудым. Окъуйджылар конференцияларында меним фамилиям яхшылар сырасында анъылгъанда бутюн вуджудымны хош бир сыджакълыкъ къаплай эди. Китапхане мудири кечирген бойле конференцияларда зал рыкъма-рыкъ ола, сыгъмагъанлар аякъ устюнде туралар. Эр кес темиз-пак, къолтугъында исе китап. Атта къаравуллыкъта булунгъан аскерлер биле сияларынен сюрип келе эдилер...

О далгъалы кунълер кечип кетти, амма шу къадын себебинден окъулгъан китаплар окъулып къалды. Шимди, къыркъ йылдан сонъ биле о китапларнынъ мундериджелерини дюнькиси киби айдын хатырлайым. Меним омюримде о китаплар чокъ керелер керек олдылар. Айгиди сени, къадын кишининъ къудрети, о нелер япмай!

АЧУВ КЕЛЬСЕ, АКЪЫЛ КЪАЧА

Владимир Сидоренко адлы аскер зеиниме синъип къалды. Мен ондан къайда къачып къуртулмакъны бильмей эдим. Владимир, джам козьлю, эсмеридже кельген, алчакъча бойлу аскер эди. О мени бир чокъ ишлерде, энъ къолайсыз вакъ-

ытларда келип тапа ве меним япаяткъан адий ишлерим бир кереден тюрленип кете эдилер. Джаным янды.

Эр шей старшинанын эмиринден сонъ башланды. Полк мектебинде мен командирлик япкъан “Катюша” взводына топчылар взводундан бир курсант алмакъ керек экен. Бу аскер Сидоренко олып чыкъты. Бойле кечювлер олатургъан шей. Сидоренко манъа худжур этип бакъты:

— Амма бакъынъ, командир аркъадаш, сонъундан мени кене артыма къайтарманъ, — деди.

Мен бу лафкъа къулакъ асмадым. Затен, оны бир даа артына къайтармакъ ичюн кечирмеймиз я! Амма арадан бир афта кечкен сонъ старшина Сидоренконы топчылар взводунан къайтармакъ кереклигини, башкъа къысымдан бизим ичюн “Катюша” джы мутехассыс келеяткъаныны айтты. Лячаре анълатып отурмакъ мумкюн дегиль. Янъы аскер кельгенинен мен Сидоренконы топчылар взводунан кечирдим. Бутюн белялар анджакъ бу кечювден сонъ башланды.

Бир кере мен гарнизон ашханесинде невбетчи эдим. Он эки адам тер ичинде токътамайып чалыша, аш вакъыты исе кечип кетейта, амма даа эки полк ашамады. Командирлер раатсыз олып ашханеге кельдилер. Бу насыл шей? Эр кес чабикликнен чалыша, эр кунъ япылгъан ишни япа, амма ишлер пек яваш кете. Себебини менден сорадылар, мен де анълатып оламадым. Ашчыларнынъ янына бардым. Ашлардан экинджисини, яни боткъаны къойгъан адам Сидоренко экен. “Кучюк къазанлар кельмейлер” деди. Мен савут юув одасында кучюк къазанларны ювгъан аскернинъ янына бардым. Бу аскер учюнджи йыл хызмет эте эди. “Ярдым керекмейми?”, “Ёкъ, — деди аскер башыны котермейип, — бойле янъылыкъ шишип къалсын. Адетте биринджи шинген аштан сонъ кучюк къазанлар ювулмай эди”. Эр шейни анъладым ве аман ашханеге кирип, “биринджи аштан сонъ къазанчыкълар ювулмасын!” деп эмир эттим. Ашчы, боткъаны къазанчыкъларгъа къоймаздан звель оларны савут юув одасына ёллай ве бойледже вакъытны соза экен. Мен Сидоренкодан бойле япкъанынынъ себебини сорадым: “Мен бильмей эдим, багъышланъыз”, деди.

Зор-белянен гарнизонны ашаттыкъ. Манъа бу невбетчилигим биткен сонъ гарнизон невбетчисине анълатув рапорты язмакъ керек олды.

Топчылар взводы командирининъ приборлары меним чанталарым ичинде пейда ола, арада дава чыкъа. Меним алетлерининъ къайда гъайып олгъанлары бельгисиз, взвод командирлери энди озъ алетлерини киртлеп туталар. Эр кес бири-бирине ве хусусан манъа къыйыш бакъалар.

Бойледже, меним хызметимде къалабалыкълар, къарышыкълар башланды. Арагъа сокъулгъан бир нишарет нуска хызмет девиримнинъ сонъуны ойле онъайтсызлыкъларгъа чевирди ки, не ишлейджегимни бильмейим. Юрегимде Сидоренкогъа нисбетен ачув ве кин къабара. Ондан тек къачып къуртулмакъ мумкюн. Меним хызметим исе даа бир-бир бучукъ айдан сонъ бите. Къуртулыш девире якъын экенини тюшюнип, даянмагъа къарар бердим. Амма... даянмакънынъ хареси олмады.

Учюнджи йыл хызмет этеяткъан аскер ордуда айрыджа имтиязларгъа малик. Менде исе имтиязлар дегиль, чекишювлер... Бир кере полк атмагъа, яни атув мейданына кете. Мен кетмейджек эдим, дивизион командири: “Эр кеснен берабер кель, амма къуршун атмазсынъ”, — деди.

Атув мейданы къалабалыкъ, аскер такъымлары невбет-невбет ата ве деръал мейданны бошаталар. Бизим дивизионгъа невбет кельди. Деръал эки аскерни нишанларны котермек ичюн ёлладылар. Оларнынъ бири Сидоренко эди. Оларнен берабер рациясыны котерип, бир алякъаджы да чапып кетти. Аскерлер терен чукъур ичинде отура ве нишанларны сапларындан тутып, башлары узерине котерелер. Туткъан адамлар корюнмей, тек нишанлар корюне. Нишангъа къуршун тийсе, онынъ сапындан тутып тургъан аскер деръал буны дуя ве нишанны тюшюре. Иште, бу къадарлыкъ. Эр бир аскерге он бешер къуршун бериле, эки нишан котериле. Аскер юзюне противогаз кийип, он беш къуршуннен элли метр месафедеки эки нишанны урып йыкъмакъ керек.

Мен четте атыджыларны сейир этип тура эдим. Бир малъде къайдандыр полк командири пейда олды. Яш аскерлернинъ нишангъа урып олмагъанларыны корип, ачувланды, къычырды ве апансыздан “мына, атувны “къартлар”дан огренинъиз. Сеитаблаев, атеш позициясына!” деп къычырды. Шимди меним силам ёкъ, къуршуным ёкъ... “Мына, бакъынъыз!.. Сеитаблаев, къана атеш позициясына! Чабик!”.

Дивизион командири аман манъа автомат, къуршун ве противогаз бермелерини эмир этти. Бир къач дакъыкъадан сонъ элимде автоматнен, юзюмде противогазнен атеш позициясына кельдим. Мен хызмет девиримде о дереджеде чокъ аттым ки, “Мергин” деген ад къазандым, атув боюнджа бир чокъ ярышларда иштирак этип, полкымызнынъ шаныны къорчаладым. Шимди исе элли метр месафеге атмакъ меним ичюн бир шей дегиль.

— Ят! — деп эмир этти полк командири ве бираздан: — Атеш! — деп къычырды.

Бойле вакъытта ашыкъмакъ мумкюн дегиль. Мен яхшы этип нишангъа алдым ве эки дане къуршун аттым. Бойле атувнынъ бир шарты бар: бир аткъанда, яни автомат тапанджасына бир кере баскъанда, энъ аздан эки къуршун ёлламакъ керексинъ. Чокъча къуршун атмакъ мумкюн, амма ойле япмакъ аджемилик сайыла. Мен эки къуршуннен биринджи нишанны урып йыкътым. Сыра экинджи нишангъа кельди. Кене шойле козьлеп, ашыкъмайып эки къуршун ёлладым, тиймеди. Кене козьлеп аттым, къуршунларнынъ тахтагъа такъылдап урулгъаны эшитиле, амма нишан йыкъылмай. Учюнджи кере... нетидже эп бирдайын.

— Противогазынны чыкъар, о терледи гъалиба, — деди командир.

Противогазны чыкъардым. Энди бир шей кедер этмей, амма меним къуршунларым нишангъа тиймейлер. Командир шашып къалды.

— Бу насыл шей? Ашыкъма, текаран тыныш ал, — деди. — Э, эписини озюнь билесинъ де.

Анъладым ки, автоматымнынъ магазининде учъ къуршун къалды. Мен не япаджагъымны бильмей эп фышнайым.

— Озюньни къолгъа ал, бельки мушка къыйыштыр, — деди командир достане сеснен. — Амма нечюн биринджи нишанны бу къадар къолай урып йыкътынъ?

Ниает, сонъки кере атмагъа тедариклендим. Бу меним ордуда сонъки кере атувымдыр. Ашыкъмайып нишангъа бакътым. Нишанны тутып тургъан къолларнынъ бириси топракъ устюнде текаран корюнип тура. Мен бу нишанны ким туткъаныны билем, онынъ не ичюн йыкъылмагъаныны анълайым, амма насыл анълатырсынъ, насыл?..

Ачув кельсе, акъыл къача дегенлери керчектен экен. Бу сефер нишанны дегиль, ана шу текаран корюнип тургъан пармакъларны козьлеп, магазинимде къалгъан къуршунларны ёлладым. Пармакълар корюнген ерде топракъ чангъыды ве нишан деръал йыкъылды. Шу дакъикъада рациядан алякъаджынынъ теляшлы сеси эшитилди: "Нишан тутып турыджы яраланды! Атеш ачылмасын!" Командирлер эписи о тарафкъа чаптылар. Мен де командирнинъ янынъда кеттим. Къуршун Сидоренконынъ сагъ элининъ пармакълары устюнден сыдырып кечкен. Эли къан ичинде. Назарларымыз чатышты.

— Къуршунны мен аткъан эдим, — дедим Сидоренкогъа бакъып, — сен исе пек къавий тута эдинъ.

— Вай къолум, энди пармакъларымны кесерлер, — деп багъырыкълады Сидоренко. Онынъ ешилъ козьлеринден яш-

лар акъмакъта эди. — Бу якъанынъыз ичюн даа джевап берирсинъыз.

— Сиз аткъанынъызны биле эди, — деп лафкъа къошулды радист. — Онынъ ичюн бу къадар тирелип, къадалып, инатланып тутты. Сиз биринджи къуршуннен ургъан эдинъыз, амма о нишанны тюшюрмеди. О дереджеде къатты тутты ки, атта пармакълары тышта экенини дуймай къалды.

— Ким аткъаныны къайдан биле эди? — деп сорады полк командири къатий давушнен.

— Атеш позициясындаки радист ким атаяткъаныны айтып тура, — деди радист.

— Нечюн?

— Бойле япув ясакъ этильмей...

— Атув биткен сонъ сен ве медпунктта элинъни багълаткъан сонъ сен де, — деди командир Сидоренкогъа бакъып, — меним узурыма киринъыз.

Яваш-яваш юрип арткъа къайтыр экенмиз, командирге Сидоренконен арамызда олып кечкен къолайсыз вакъианы ве онынъ манъа якъан къурназлыкъларыны айтып анълаттым. Командир шашып къалды.

— Бакъ сен онъа! Мен онъа интикъам алувны косътеририм. Ох, косътеририм... Ашханедеки доландырыджылыгъы ичюн де, атув вакъытында якъанлары ичюн де джевап берир.

— Мен энди тезден къайтаджагъым, командир аркъадаш, меним себебимден биревнинъ джезаланмасыны истемез эдим. Сидоренко исе джезасыны алды.

— Сидоренко... эбет, амма бойле табиатнен о эр анги вазиетте, эр анги аятта феналыкъ япмагъа имкъан тапар, — деди командир тюшюнджели тавурнен. — Ах, тап авучларым къашынды. Шу бешарет Сидоренконынъ джагъына бир ша-мар яндыраджагъым кельди.

Бу вакъиадан сонъ къыркъ йыл кечти. Сени хатырладым, къаерлердедир кене биревлерге феналыкъ япув пешинден юрмейсинъми экен, Сидоренко?

ГАРМОНЬ

Ордугъа базы аскерлер чалгъы алетлеринен келелер. Бойле алетлерни озьлеринен берабер къалдырмагъа рухсет этиле. Шай этип, полк мектебине Парфенюк фамилиялы огълан озь гармонынен кельди. Гармонь баягъы ипрангъан олса да сеси тыныкъ чыкъа ве Парфенюк акъшамлары онынъ васта-

сы иле кьолайлыкънен бир чокъ янъгъыравукъ украин аваларыны чала, гузель йырлар йырлай. Сонъра башкъалар да кьошулалар. Украин аваларынынъ, йырларынынъ гузеллигине шашып къалдым. Дерсинъ, бу адамлар махсус йырджылыкъ мектебини кечкенлер. Мен, бу мектепни кечмеген адам, тынышымны чыкъармайып отурам. Энъ муими, бу теббирнинъ тешкилятчысы, адий аскер, бизим казарманынъ соба якъыджысы Парфенюк эди. О эр кунъ уйлелик еместен сонъ, бир аркъа одун алып келе ве собаны якъа. Акъшам эпимиз соба этрафында топлана ве Парфенюкнинъ ёлбашчылыгъы алтында юрекни титретиджи украин халкъ йырлары башлана эди. Мен мийиме, юрегиме синъген татлы авалар тесиринден чокъ вакъыткъадже арынып оламай эдим.

Украин йигитлерининъ эписи Витебск областындан олып, базылары бири-бирлерини эвельден биле эдилер. Умумен, бир муаббет къоранта киби яшап башладыкъ. Акъшамлары тарифке кельмез дюльбер аваларнынъ хош тесири алтында юкълап къала эдик.

Кунълерден бир кунъ бизим бахтлы акъшамларымыз битти. Парфенюк гармоныны саткъан ве акъчасыны анасына ёллагъан. Бу вакъытта дженкнинъ биткенине 12 йыл олгъан, дженк кыйынлыкълары аля даа дуюла эди.

Парфенюк къабаат ишлеген бала киби эллерини аякълары арасына къойып, башыны ашагъы салындырып отура. Кимсе йырламай, аскерлер токътамай тютюн ичелер. Казарманынъ ичи тютюнге толды. Бундан сонъки аятымыз чекишювлерге чевирильди. Эртеси куню офицерлер келип, бизге бир араба лаф айтты, казарма ичинде тютюн ичкенимиз ичюн дарылдылар. Бутюн ишлеримиз терсине кетип башлады.

Бир къач кунъден сонъ балалардан бири Парфенюк гармоныны кимге саткъаныны огренген: оны къомшу полктан бир сержант сатып алгъан экен. Аман озъара пара топлдыкъ ве бир делегация олып о сержанткъа бардыкъ. Вакъианы анълагъан сонъ сержант гармонны къайтармагъа разы олды. Биз гармонны бир шинель ичине сарып казармагъа алып кельдик ве Парфенюкнинъ тумбочкасы устюне адетте тургъаны киби этип къойдыкъ. Озьлеримиз аман дагъылдыкъ ве гармонъ бетке бакъмамагъа тырышамыз. Парфенюк уйледен сонъ собасыны тутандырды. Бизлер бирер-бирер онынъ этрафына келип отурдыкъ. "Кимсе казармада тютюн ичмесин", деп сомурданды Парфенюк ве собасыны якъты. Бизлер тыныш чыкъармайып отурамыз. Бир маальде о бир ишнен тумбочкасы янына барды ве онынъ устюнде тургъан гармоныны корип къатып къалды.

— Ребята, що це таке? деди бир маальде денъишкен сеснен.

Кимседен сес-солукъ чыкъмады. Эр кес козь къыйыгъындан Парфенюкке бакъа. О исе бир тыныш бакъып тургъан сонъ:

— Це ж моя гармонь! деди ве яваш эгилип гармонны къучакълады. О вуджудыны догърулткъанда гармонъ инълегенге бенъзеген худжур сес чыкъарды. Бири-бирине асрет эки вуджут къавушты. Парфенюк юзюни бизлерге тараф чевиргенде онынъ козьлеринден яшлар акъкъаныны коръдик. О элинде гармонынен бизлерге эгилип теменна этти. Гармонъ кене инъледи.

— Сагъ олунъыз, балалар. Бабам дженктен бир къолунен къайткъанда, бу гармонны ташламайып, озюнен алып къайткъан эди. Огълум чалар, деп ишангъан эди. Мен исе оны...

— Керекмей, айтма, — дедилер балалар, — энъ муими, шимди о бизимнен.

Бир къач дакъикъадан сонъ казарма ичинде “Запрягайте хлопці коні” деген йыр янъгъырады. О биткенинен “Ой дівчина шумить гай” деген экинджи украин халкъ йыры янъгъырады. Басыкъ казарма ичинде яш сеслер этрафкъа бир янъылыкъ киби даркъадылар...

*Ой дівчина шумить гай,
Кого хочешь вибирай, вибирай...*

Дерсинъ бизим йырымызгъа гармонъ дегиль, балабан бир оркестр зиль тутмакъта эди.

ЯЛЫНТЫЗ ДЕРТ

Икяе

Озбекистанда памукътымар ишлери тек машиналаргъа юклене. Памукътымар машиналары боюнджа девлет конструкторлыкъ бюросынынъ лейхаджылары машиналарны амелий сынавдан кечирювде расткельген эксикликлерни битирмек ичюн кимерде ходжалыкъларгъа ёлланылалар. Бу кересинде лейха ишлерине алякъасы олгъан эки огълан ве эки къыз Андижан “сельхозтехника” область идаресине сынав ишлерини текмиллемек ичюн ёлланылды. Огъланларнынъ бириси Абдукъаххар — бильги ве теджрибе саасында къавий олмаса да ишни тешкиль этмеге ве лейхаджылар менфаатыны къорчаламагъа пек яхшы биле. Онынъ ичюн де директорымыз оны группа башлыгъы этип тайинледи. Қызлар исе янъы лейхаджылардан, экиси де якъында институт битирген ве йигитлер оларнынъ назарларында баягъы теджрибели мутехассыслар сайылалар. Олар йигитлернинъ, хусусан Абдукъаххарнынъ айткъанларындан чыкъмамакъ кереклер.

Абдукъаххар башта бараджакъ еримизге дёрт салмакълы мутехассыснынъ кетейткъаныны бильдирип, конструкторлыкъ бюросынынъ реиси адындан телеграмма ёллады. Бизлерни анда яхшы къаршылап алды ве бизим киби келиджилер ичюн къурулгъан махсус мусафирханеге ерлештирдилер. Қызлар тёпедeki одаларгъа, огъланлар исе ашада ерлештилер. Бизим гидимиз ве бизим япаджакъ бутюн ишлеримизге месуль оларакъ ерли кадр Мухтарбек пеки тильди. Мусафирханеде бир ашчы къадын бар. Мухтарбек бизлерден къачан, насыл аш ашамакъ истегенимизни язып ала ве ашханеге шу ашларны сымарлай.

Эр кунъ машина сынавлары кечире ве оларнынъ нетиджелерини яза, патта сатта олгъан музакерелерде чыкъышлар япамыз. Қыскъасы, эр бир сынавны кечирмек биз

ичюн бир кьач саатлик иш, кьалгъан вакътымыз бош. Бош вакъытларда Абдукъаххар Мухтарбекке илише.

— Эр куньки емеклеринъиз джанымызгъа тийди, аскерлер киби, кьапыста шорбасы ве боткъа. Бойле шей олурмы? Миллий емеклер ве миллий шараплар да сымарланъыз. Биз сабадан акъшамгъадже чалышамыз, кьафа ёрамыз. Акъшамлары текяран раатлансакъ яхшы олур эди дейим. Я сиз не дейсинъиз?

— Менюге ичимлик кьошмакъ ичюн директор муавинининъ косътериши керек. Манъа кьалса, мен разым, амма...

— Сизинъ ичимликлеринъиз керекмей, деп кьычырды Абдукъаххар. — Биз спарталылар киби яшамагъа алышыкъ адамлармыз. Э, мына ярын Айниса ханымнынъ догъгъан куню... Озюмиз бир чаре этермиз.

Айнисанынъ догъгъан куню акъкындаки лакъырдынен Абдукъаххар заваллы Мухтарбекнинъ пек назик ерине токъунды. Мухтарбек дюльбер Айнисаны бегене, онынънен эки агъыз олса да лакъырды этмеге пек истей, этрафында айланып-уюриле. Асылында бу лафны Айнисагъа айттыраджакъ эди, амма Айнисанен Шефикъа тап саба шеэр доланмагъа кеткен ве аля даа къайтып кельмей эдилер. Бунъа тарсыкъып башлагъан реберимиз Абдукъаххар кьонакъбай Мухтарбекке шимди ачув устюнде бир такъым лафлар айтты ве Айнисанынъ догъгъан кунюни де тюшюнип чыкъарды.

Мухтарбек джиддийлешти.

— Эгер ярын Айнисанынъ догъгъан куню олса... мен директор муавининен лакъырды этип, бир шейлер такъыштырырым, — деди Мухтарбек титреген давушнен.

Биз сизинъ бир шейлер такъыштыраджагъынъызгъа мухтадж дегильмиз, — деп кьычырды Абдукъаххар. — Биз Ташкентте салмакълы бир тешкилятнынъ салмакълы хадимлеримиз. Бизни Ташкент таный! Мынавы олмайджакъ сынавлар тездже битсе, бизде Ташкентте яхшы этип Айнисанынъ догъгъан кунюни къайд этермиз. Оны анда урьмет эткен, атта бегенген адамлар бар.

— Мында да о кунни дегерли къайд этермиз, — деди Мухтарбек афу истеген давушнен ве кьолайсызлангъан алда. — Эбет, дегерлидже япармыз.

— Дегерлидже япмакъ ичюн башта директор муавинден ве даа кимлердендир сораиджакъ, ялвараджакъ... Э, бойле этип догъгъан кунь къайд этилирми? Озю де Айнисанынъ догъгъан куню! Биз не, сиз ичюн сокъакъта кьалгъан адамлармызмы? Ёкъ, ойле ягъмалы догъгъан кунь керек-

мей. Бу Айнисаны шеревфлев дегиль, оны эксильтов олур. Ёкъ, ёкъ, мына Идрис агъа да манъа къолтута.

Истер-истемез мен де лафкъа къошулдым.

— Эбет, Айнисанынъ догъгъан кунюни бала оюнына чевирмемек керек. Айниса! Эр ерде Айнисадыр, — дедим мен джиддий.

Мухтарбек текмилъ шашмалады. Онынъ шашмалавы меним ошума кетти.

— Сиз, къардашым, — дедим мен джиддий давушнен. — Мегер сиз Айнисанынъ догъгъан кунюни дегерли нишанлармыз дейсинъиз. Эбет, биз сизинъ сёзлеринъизге ишанамыз. Дейик, яхшы бир зияфеттен гъайры яхшы да бир бахшыш керек олур. Бу боюнджакъмы, ёкъса алтын билезликми, юзюкми, умумен шойле бир шей олмакъ керек. Акс алда Айнисанынъ догъгъан кунюни токътатып турмакъ керек олур.

— Тешкиль этермиз, — деп къычырды Мухтарбек. — Озьбек ве къырымтатар емеклерини сымарлармыз...

— Озьбек ичимликлери де сымарламакъны унутманъыз... — деп лафкъа къошулды Абдукъаххар.

— Насыл?.. Яни насыл ичимликлер сиздже миллий сайыла?

— Э... шимдики вакъытта шампанское шарабы, чешит коньяклар ве яхшы шараплар... умумен миллий ичимликлер сайылалар.

— Э, эр шей мераметинъизге багълы.

— Анълашылды...

— Эбет, Айниса да таш юрекли дегиль. Базы шейлерни анъламаса, анъламагъа ярдым этермиз.

Бу Мухтарбекнинъ гизли дуйгъуларына ишмар эди.

Биз анълагъанымызгъа ве анълатмагъа ярдым этеджегимизге о къарардан зияде къуванды ве яринки зияфетке тедарик ичюн шимди учыш кетмеге азыр эди.

— Бир де-бир шейде етишмемезлик олса, бизге айтынъыз, ярдым этермиз.

— Ёкъ, ёкъ, етишмемезлик олмаз! — деп къычырды Мухтарбек.

Энди шеэрден келеджек къызларны Мухтарбектен эвель къаршыламакъ ве ярин Айнисанынъ догъгъан куню олгъаныны оларгъа айтып анълатмакъ, тенбилемек керек эди. Бу иш къолай олды. Мухтарбек озюнинъ хызмет машинасына минип, къаякъкъадыр гъайып олгъанынен къызлар келип чыкътылар ве Абдукъаххарнен экимиз эр шейни оларгъа

анълаттыкъ. Даима шень ве дюльбер Айнисанынъ агъызы ачылып къалды.

— Бу насыл шей, догъгъан кунъ неге керск?

— Э-э, биз бу тарафыны баягъы джиддийлештирип йи-бердик, Мухтарбек бир алтын шей де багъышлайджакъ олды, сенинъ номеринъни сорады, аякъкъап да алса керек, — деди Абдукъаххар. — Сен меселенинъ бу якъыны джиддий тут. Онынъ лафына коре, лаф эт. Шефикъа сен де Айнисанынъ бир кофтасыны ал, акъшамда оны хайырлап багъышларсынъ.

Шу куню акъшам Мухтарбек бир къач кере машинасын-нен келип кетти. Эр кельгенде насылдыр ящиклерни, бурмларны озюнинъ одасына алып кире.

Экинджи куню уйледе акъшамгъа плов ве чиберек пи-шириледжегини айтты. Къызларнынъ бириси озыбек, экин-джиси къырымтатар эди. Эки миллетнинъ де миллий еме-ги. Акъшамгъа Мухтарбек кийинип-къушанып кельди. Беяз кольмек, къырмызы галстук, токъ къаверенки костюм ве йылым-йылым йылтырап тургъан потюклер. Мухтарбек дерсинъ учып юре. Ашханенен озь одасы арасында къатнай. Бир тынышта ашханеде ойле стол донатылды ки... салат-лар, пишкен этлер, портакъаллар, тортлар, шекер къыйыкъ-къа бенъзеген шейлер. Я ичимликлер? Шампан шарабы, хош къокъулы эрмени коньяги ве ерли шараплар. Дюль-бер къутулы шоколад конфетлер.

Биз Абдукъаххарнен шашып къалдыкъ. О мени тынч-ландыргъан киши олып, козюни къысты. Мен исе сесимни чыкъарып:

— Якшы шей олмаятыр, — дедим.

О кене козюни къысты, манъа бакъып маналы ырджай-ды. Мен онынъ бу арекетлерини бегенмедим. Асылында Адукъаххар Айнисанен юре беллей эди, шимди исе...

— Чокъ джиддийлешме, — деди Абдукъаххар, — бугунъ бир кейф чатармыз, ярын исе бу шеэрден кетемиз. Ондан сонъ буларны тапсанъ ал.

Къарардан зияде ашамчакъ ве чокъ ичкен Абдукъаххар бир къач кере ашханеге кирип, андан тамшанып чыкъты.

— Чырайынъны ач, къызларны барып чагъыр, — деди манъа. — Мен мында ашларнынъ дамыны бакъып турайым. Олар кельген сонъ софрагъа отурырмыз. — Сонъ сесини юксельтип иляве этти: — Мухтарбек къызларны чагъыра берейикми? Азырсынъызмы?

— Эбет, чагъырынъ, бир тыныштан плов да пишеджек. Биз онъадже бирер къаде алып турармыз.

Мухтарбекнинъ юзю эеджанлы ве къырмызы эди.

Мен экинджи кьаткьа котерилип, кьызларны зияфетке давет эттим. Оларнынъ экисини де бойле дюльбер ве незакетли алда эвельден бир заман корьмеген эдим десем оладжакъ. Айниса Мухтарбекнинъ абдырагъаны кьадар бар экен. Олар юргенде аякълары ерге тиймеген киби. Мен кьызларны артыма такъып, ашхане одасына кельдим. Отургъанлар-Абдукъаххар ве Мухтарбек ерлеринден атылып турдылар. Мухтарбекнинъ юзю бир тюрюл олды. Башта агъарды, сонъра бир кереден кьызарды. Эсмери адамнынъ юзю агъарса худжур ола экен. Бети когерди, индже дудакълары исе енъигильден титреп башладылар.

— Хош сефагъа кельдинъиз кьызлар, кьана кечип отурынъыз, — деди Мухтарбек денъишкен сеснен.

Ниает, акъшам башланды. Айнисанынъ шерифине кьаделер котерилип, сёзлер айтылды, бахшышлар такъдим этилип башланды. Бизлер элимиз Айнисанынъ озюнден алгъан шейлеримизни шимди онъа юксек сёзлер айтаракъ такъдим эттик.

Абдукъаххар энъ сонъки сёзни Мухтарбекке берди. Мухтарбекнинъ чырайы аджыныкълы эди. Огюндеки балабан кьутуны ачаракъ:

— Айнисахан, аз да олса чокъдай корерсинъиз, — деп ичинден бир боюнджакъ чыкъларды.

— Бойнуна такъынъыз, — деп кычырды Абдукъаххар, — бойнуна!

Мухтарбек утана-утана боюнджакълары Айнисанынъ бойнуна такъты.

— Энди янагъындан бир пос эйленъиз!

— Бир пос эйленъиз!

Мухтарбек титреген дудакъларынен Айнисанынъ янагъына токъунды. Эр кес гурюльдеп кульди. Кейфи башкьалардан зияде олгъан Абдукъаххар кычырып кульди. Сонъра эр кес эльчырпты.

Плов кельди, дигер емеклер де пейда олдылар, кейфлер юксельди. Лаф этиджилер чокълашты. Энди адамлар экишер-экишер олып лаф этелер. Ашхане одасындаки бу гурюльтини ашчы Фатиме ханымнынъ юксек сеси больди.

— Мухтарбек, энди чиберек де пишти, шимди оны кетирейим, сонъра кьайтырым.

Фатиме апте кьайткъан сонъ насылдыр музыка чалынды, йигитлер кьызларны кьучакълан ойнай башладылар. Оюн кьызды. Яшлар секирин ойнай, кьызлар олардан артта кьалмайлар. Эр кес кьызды, кьабарды. Яшлыкъларны тутуп тургъан бир шей Фатиме апте экен, энди о да кеткен сонъ

ичилыген ичимликлер яшларнынъ бенъзине урды. Къучакъ-лашып ойнаяткъан чифтлернинъ бири Айниса ве Мухтарбек эди. Мухтарбек сонъ дередже бахтлы эди, о токътамай Айнисанен ойнай, онынъ дюльбер къырмызы чересинден козьлерини алмай, кимерде озюне ярашкъан бойнундаки боюнджагына да бир козь ташлап ала эди. Онынъ кейфини бозгъан бир шей олса, о да Абдукъаххарнынъ кимерде Айнисагъа бакъып козь къымувы эди. О бу козь къымувны анъламай тарсыкъа, лякин шенъ музыка ве умумий котеринкилик онъа эр анги козь къымувларны тез унуттыра эди. Гурьдели геджеде Айниса тек онынънен эди, онъа кимсе токъунмай. Мухтарбекнинъ де истегени бу эди.

Софрада бар олгъан ичимликлерни ичтилер, емеклерни едилер, ахыр-сонъу тортларгъа невбет кельди. Оларнынъ бирисининъ устюне “Айниса, догъум кунинъ хайырлы олсун” деп язылгъан ве язынынъ ортасына къырмызы гуль сызылгъан эди. Абдукъаххар о тортны балабан пычакънен кесер экен, о гуль сызылгъан ерини айры кесип Мухтарбекке берди. Мухтарбек башта бу кесекни Айнисагъа береджек олды, о алмагъан сонъ Мухтарбек онъайтсызлана берип о кесекни озю ашады, бу мунасебетнен бирер къаде шарап ичтилер. Эр кес эльчырпты, “Айнисанен Мухтарбекнинъ келеджеги ичюн”, деп къычырыштылар. Сабагъа якъын къызлар экинджи къаткъа ятмагъа кеттилер. Огъланлар ашада яттылар. Мухтарбек ашхане ичини, савутсабаны джыйыштырды ве саба ачылгъан сонъ къаве пиширип, мусафирлерни уянтты, мусафир огъланлар къызларны уянттылар. Сабалыкъ емек вакъытында Абдукъаххар бугунъ “Узсельхозтехника” идаресинде документлерни ресмийлештирген сонъ кене мында къайтып келеджеклерини айтты. Мухтарбек ичини тартты, амма бир шей айтмады, бир эки кунден сонъ кене келеджек экенлер, бунъа даянмакъ мумкюн. Айнисагъа айтаджакъ лафларыны яхшы этип тюшюнир, озь талииндеки бойле денъишюв акъкъында анасынен де акъыл танышыр.

— Биз башта идареге бараджакъ, анда вазифелеримизни бельгилеп алгъан сонъ хызмет машинасынен кетеджекмиз, — деди Абдукъаххар Мухтарбекке. — Сиз бизлерни шимдилик озгъарманъыз, чешит тюрю лаф-сёз ола биле. Андан келип Ташкентке къайтаджакъта башкъа сыра...

Мухтарбек разы олды. Мусафирлер алель-аджеле джыйышынып кетер экенлер, онынънен:

— Шимдилик сагълыкънен къалып турынъыз, — деп сагълыкълаштылар.

Олар идареге кельди, андан деръал вокзалгъа догъу-
рылдылар ве кунъ эвельден алынган билетлернен Анди-
жан-Ташкент поездына миндилер. Поезд тезлигини алган
сонъ яшларны юкъу басып башлады. Амма Айнисаны де-
гиль. О эки элинен бетини къапатып: “Вай ольмесем, нима
къылып къойдынъыз? Эй, надан инсан, нима къылып къой-
дынъыз? — дей ве козьлеринден акъкан яшларыны эп яв-
лугъына силе эди. — Бу ишинъизден сонъ мен сизинъ бе-
тинъизге бакъып оламам”.

Абдукъаххар: “Эндиден сонъ бу тарафларгъа машина
сынавына кельмейджекмиз, — деди. — Сонъ не олган, бир
зияфет япмакъ, алтын боюнджакъ багъышламакъ истеген...
Сонъ не олган?..”

— Кес сесинъни арам нишарет, — деп къычырды Айниса
кескин давушнен. — Озюнъни инсан, эркек эсаплайсынъ-
мы? Доландырыджы, яланджы!

Оларнынъ къавгъалары баягъы ятышкан киби олды.
Тек Айниса дюньяда сёз къыт олган киби тосат-тосат тит-
реген сеснен: “Вай, ольмесем, нима къилип къойдынъыз?..”
— дей эди.

О эр сефер шай дегенде Абдукъаххар юкъу байгъын-
лыгъындан уянып, бир шей анъламагъан оппа козьлерини
Айнисагъа тике, сонъра кене юкъугъа кете эди.

Бу дерди ичинде бичаре Айниса алынъыз эди.

ЯГЪМАДЖЫ КЪОНАКЪБАЙ

Икяе

Акъшам эзанында поезддан тюшкен Асан Алиевичнинъ мийинде чешит фикирлер доланмакъта. О, бу дуракътан чокъ узакъ олмагъан койчикке кетер экен, оджалар техникумыны битирген сонъ бу койге ильк адым аткъан кунълерини хатырлады. Кой джемааты даима кулюмсиреп тургъан, ачыкъ гонъюлли, коръмеси дюльбер бу яшны урьмет эте эди. Бир де биревнинъ звине мусафир кельсе, сый къавалтыгъа Асан Алиевични де давет эте эдилер. О тар сокъакълардан кетер экен, бу койнен багълы аджайип яшлыкъ кунълерини хатырлады. Ах сени, яшлыкъ девири, бир кунъ киби кечти де кетти.

... Владимир Васильевич сабыкъ кой оджасыны корьген киби таныды. Оны къучакълап опыти. Надежда Дмитриев мусафирнен бираз субетлешкен сонъ акъшамлыкъ емек азы ламагъа киришти.

Асан Алиевич койнинъ сабыкъ бухгалтери Владимир Васильевичнинъ одаларындаки эшьяларны бирер-бирер козьден кечирди. Дивардаки къолнен токъулгъан Иран килимини деръал таныды. Эвельден бу макъатны о Саит агъанынъ звине баргъанда коре эди. Йылтыравукъ никелли кроватины Халиль эмджесининъ звинде корьген эди. Диварда чыкъ-чыкъ ишлеп тургъан франсыз саати Мусемма къартанайнынъки олгъаныны хатырлады.

Дженктен зелье бу колхозгъа ишке къабул олунгъан Владимир Васильевич тапкъаныны-тападжагъыны ракъыгъа берген, зви-баркъы зыр-зыбылдакъ, там-такъыр адам эди. Шимди исе... Асан оджа кой джемаатининъ эшьяларыны корьген сонъ юреги тап бир тюрлю олды.

Надежда Дмитриевна софра донатты. Владимир Васильевич исе бир шише ракъыны масагъа кетирип къойды. Мусафир де четте къалмады. Сап-сары олып пишкен хусайни юзюмининъ салкъымларыны ве бир де Озбекистан къавуныны софрагъа къойды. Къонакъбай тежаран юзюм ашагъан сонъ къаделерге ракъы тѣкти.

— Бу къадени сен ичюн котерем, Асан Алиевич, тап Озбе-

кистандан бизни сайып-севич кельгенинъ ичюн. Миллетинъизге адалетли кунълер догъсун! — деди.

Олар биринджи къадени бошаткъан сонъ бираз къапындылар. Къонакъбай бирер къаде даа толдурды.

— Манъа тѣкменъиз, Владимир Васильевич, бунъа чокъ авеслигим олмагъаныны биле эдинъиз де...

— Билем оджа, билем. Кунълернинъ биринде сен дерс кечкенде Муратгъазы къарт бир графин шарапнен мектепке кирип кельгенини ве сени балаларнынъ огюнде мускат шарабынен сыйламакъ истегенини, сен исе онъа запарта чекип, мектептен къуавгъанынъны да хатырлайым... Вазгечсе, шуны оджа, корюшмегенимизге къач йыллар олды. Иште, бир келип къалдынъ. Бир даа корюширмизми ёкъмы, Алла бильсин. Бунынъ бир къадеси адамны не кульдире, не де агълата. Бир къач къаде котерсенъ, бу башкъа меселе... Тут къаденъни Асан Алиевич!

Олар гедженинъ дер маалинедже отурды, субетлештилер. Кечмишинъ чокъ кунълерини хатырладылар.

Эв бикеси Надежда Дмитриевна мусафирге ятып раатланмакъ ичюн ер азырлады:

— Асан Алиевич, узакъ ёлдан кельдинъиз. Ёргъунсыз. Къалгъан лафларны ярын девам этерсинъиз. Саба ола, хайыр ола, — деп анавы никелли кроватины косътерди.

— Мен сизинъ звинъизде ятмам, — деди мусафир кесенкес.

— Бу дегенинъиз недир, оджа, къайда геджелейджек опасынъиз? — деди эв бикеси тааджипнен.

— Лезетли емеклеринъиз, сайгъы-уръметинъиз ичюн тешеккур. Гъает мемнуним. Манъа бир миндерчик, ястыкъ ве чаршаф берсенъиз олгъаны... Азбарынъыздаки пичен черенчигине чыкъып... Темиз авада, къокъулы пичен узеринде юкъламагъа не етер? Бу меним ичюн эдждатлар топрагъында булунгъанымнынъ хатиреси олур. Бу "комфортны" знъ гузель донатылгъан мусафирханелернинъ "люкс"лерине биле деньшмем.

— Асан Алиевич озъ ишини бильген адам, Надя! Мусафир истегени киби олсун, — деди къонакъбай.

Къонакъбай даа чокъ лаф этти. Затен бу адамнынъ адети, къылыгъы ойле эди. Спиртли ичимликлерден бираз ютса, сабагъадже мырылданыл чыкъар, тили токътамаз, козюне исе юкюу кирмез. О деньшмеген, звелькиси киби.

— Асан Алиевич, — деди къонакъбай мусафирнинъ къулагъына эгилип, — сен деерлик эр кесинъ звинде сыкъ-сыкъ булуна эдинъ. Кой джемаатыны яхшы билесинъ. Сѣз сырасы... сенден бир шей сораيدжагъым. Шу фаджиалы 1944 сенесининъ майыс 18 сабасы козьлерим огюнде. Койдешлеримизни он беш дѣкъикъа дегенде эвлеринден къувып чыкъардылар. Мезарлыкъкъа топладылар. Акъшам эзанынадже

ашсыз-сүвсыз туттылар. Ач-чыплакъ сабийлернинъ, къартларнынъ агълашкъаны бир дешет эди. Иште, шу вакъыт пек чокъ койдешлеримизнинъ байлыгъы, барлыгъы ер астында эди, уруларда къалды. Койдешлер барлыкъларыны немселерден гизлеп, ерге комген эдилер. Булар ойле де ер тюрбюнде къалды. Сен оджа, эльбетте, кимнинъ урусы не ерде олгъаныны билесинъдир. Айт, мен исе, бир чаре тапып...

Козълерини юкю баскъан Асан Алиевич бузлу сувгъа чомгъан киби бир кереден айынды. О, афакъанланса да озюни тутмагъа тырышты.

— Бир ойланып, хатырлайым... Суалинъизге джевапны саба беририм, Владимир Васильевич. Шимди пек ёргъуным. Сизинъ хатиринъиз ичюн котерген къаделерим де юрегимни сыкъып башладылар, — деди мусафир.

Къонакъбай индемей звине кирип кетти. Оджа пичен черени узериндеки тешекке ерлешип ятты. Сиваш тарафтан, Азав денъизинден эскен хафиф еллер онынъ юзюни охшамакъта эдилер. Кокте йылдызлар парылдай, ара-сыра кой копеклери авулдай, чырчырмазинлер чырылдай. Бойле темиз авада, чешит от-оленлернинъ къокъусы кельген тешекте яткъан Асан Алиевичнинъ козълерине юкю кирмей. Оны къонакъбайнынъ берген суали чекиштире эди.

* * *

Кунъ догъмаздан эвель уянгъан Асан Алиевич пичен черени узеринде керильди, созулды. Этрафкъа дикъкъатнен назар ташлап, бол-сал нефес алды да тез-тез кийинди. Фотоаппаратыны бойнуна асып, сабыкъ койдешлерининъ эвлерини ресимге алуvgъа киришти. Бир вакъыт ярашып тургъан ап-акъ акълангъан эвлер онъа шимди титис олып корюндилер. Базы эвлер омрагъан, базыларынынъ ялынъыз диварлары къалгъан, базылары исе къамбырайгъан... Асан оджа койнинъ энъ четиндеки къапы-пенджерелери дженюпке бакъкъан звиниъ ресимини чыкъаргъан арада янына "Победа" машинасы келип токътагъаныны дуймай къалды. Орта бойлу, сарышын, мазаллы къырджыман мусафирге якъын келип:

— Эй йигит, бу ресимлерни насып макъсаднен чыкъарасынъ, ёкъса "Крокодил" журналынамы? — деп сорады мыскъылнен.

— Бу эвде бутюн Къырымгъа намы кеткен миллий татар курешчиси чобан Хайбулланынъ огълу Абкъадыр яшагъан эди. О дженкке кетти ве къайтмады. Балалары мен яшагъан шеър-делер. "Эвимизнинъ, баба оджагъынынъ фоторесимини чыкъарып кельсенъиз, оджам!" деп ялвардылар. Эвлерине, кобек къаны акъкъан эдждатлар топрагъына асрет олгъан койдешлеримнинъ, сабыкъ талелеримнинъ риджасынен...

— Таныдым, энди таныдым. Сен бу койнинъ оджасы эдинъ. Сени депутат сайлагъан эдик. Мен исе кой советининъ кятиби эдим.

Олар бири-бирлерини таныдылар. Дженктен эвель якъын достлар арасында шимди насылдыр сувукълыкъ сезильмекте.

— Асан къачан кельдинъ, насыл макъсаднен, бу ерде нень къалды?

— Худжур суаль бересинъ, яшлыгъым кечкен диярны, тугъан юртумны сагъынып кельдим.

— Кой советининъ реиси, озю де беш пара кой советининъ реиси олгъан сонъ сорамагъа, атта менден рухсетсиз иш якъанынъ ичюн къолунъдаки фотоаппаратны тутуп алмагъа да акъкъым бар.

— Иван, баягъы яшына кельсенъ де къопайчоралыгъынъ аля даа къалмагъан...

— Сизинъ миллетинъизге Къырым топрагъына аякъ басмакъ ясакъ этильгенини билесинъ эбет, оджа эфенди.

Иван, сен чокъ зырылдама. Мен Кефеге санаторийге деваланмагъа кетем. Бу ерге кельгениме исе бинъ пешман олдым. Мектебимиз артында нидже-нидже йыллардан къалгъан мезарлыкъ, онынъ дюрбелери къайда? Бу азизлер дефн олугъан ерлерге домуз аранлары къурмагъа насыл элинъиз барды? Сиз гунях-къаргъыштан къоркъмайсынынъизмы, чарпынмадынъизмы, динсизлер. Биз эвельден мезарлыкъны таптамай эдик, сиз исе...

— Не якъанымызны озюмиз билемиз, оджа. Юкъарыдан берильген эмир ойле эди. Сиз, къырымтатарлары энди Къырымны къулагъынъизнынъ артыны корьгенде корерсинъиз, — деп "Победа"сыны айдаштырып кетти.

— Корермиз, вакъыт косътерир, — деп багъырды онынъ артындан кой оджасы.

Бу арада онынъ янына къонакъбай Владимир Васильевич кельди.

— Надя чай къайнатып, софра донатты. Сени беклеймиз. Насыл юкъланынъ, бир шейлер раатсызламадымы? — деп сорады.

— Сизинъ акъшам берген суалинъизден башкъа ич бир шей раатсызламады. Чокъ тюшюндим. Кимнинъ урусы не ерде экенини хатырладым, — деди.

Асан оджанынъ юрегинде "кой халкъы сюрюн этильген сонъ зв-эвден юрип, энъ яхшы шейлерни, мал-мулькни эвинъе ташып толдургъанынъ азлыкъ эттиими, бу насыл ачкозълик, халкънынъ козьяшлары синъген байлыкъ санъа аш олурмы" деген фикирлер доланмакъта эди.

— Сиз Саит агъаны яхшы билесинъиз. О чалышкъыр, таппакъяр, койде исе барлыкълы адам эди. Эви де эр кеснинъкинден абадан. Ана, шимди де тура. Топнен урсанъ йыкълмай-

джакъ киби, къавий эв. Койде бойле башкъа эв ёкъ. Эльбет, шу эвде шимди яшагъан адам да сабыкъ эв саиби киби олса керек. Эвни вакъытында тамирлегени корюнип тура. Иште онынъ азбарында... Аят къапысынынъ огюнде, учъ метр авлакъта урусы бар эди. Уруда исе сарылардан, яни алтын-күмюшлерден башкъа "Зингер" тикиш машинасы, дигер байлыкълары... Къадыны "Сиз кой оджасына ишанам, сизге эманет, инсанлыкъ алы, куню кельсе, балаларыма айтырсынъыз" деген эди. Бу эвде шимди ким яшай, онынъ иле мунасебетинъиз гузельми?

— Сен оджа, бунынъ ичюн къасевет этме. Мен Виктор агъанен тиль тапарым...

Сабалыкъ емекни зар-зорнен ашагъан мусафир эвдекилернен савлыкълашып демирёл тарафкъа ашыкъты.

Арадан бир къач айлар кечкен сонъ Асан Алиевич Владимир Васильевичтен мектюп алды: "Асан! Мен Виктор агъанен анылаштым. Сен айткъан хазинени къыдырып чокъ къаздыкъ. Азбарны аст-устъ эттик, лякин чыкъкъан шей олмады. Ёкъса, сен маъа янълыш малюмат бердинъми?"

Асан Алиевич мектюпни окъугъан сонъ джан-юректен шакъылдап кульди. Къолуна къалем-къагъыт алып, сабыкъ койдешине джевап мектюби язды. Онынъ джевабы "Яхшыджа къазмакъ керек!" деген къыска джумледен ибарет олды.

Наманган. 1989.

ИСТИПАДАТ ДЕРТЛЕРИНИ ЧЕККЕН ИСТИДАТ

**ЯЗЫДЖЫ ИДРИС АСАНИН
70 ЯШЫНЫ ТОЛДЫРДЫ**

Шу шей акъикъат ки, Идрис Асанин ильк яратыджылыгынен, озь девиринде халкынынъ дертлерине мельэм ола биледжек эсерлеринен та гъайрыдан къурув йылларына къадар ресмий матбуат неширлеринде кениш окъуйыджылар кутылесине танылып оламады. Догърусы, бойле имкянлардан о марум эди. Онынъ ады ве яратыджылыгы “ясакъ тамгъасы” басылгъан дигер къалем саиплери сырасында эди...

Идрис Асан Челеби огълу 1927 сенеси октябрь 12-де Багъчасарай районынынъ Фотисала коюнде дюньягъа

кельди. Бабасы “Зынджырлы медресе”де ве Истанбул дарульфунунында тасиль корьген муневвер бир инсан эди.

1933—1940 сенелери Идрис койдеки еди йыллыкъ миллий мектепте, сонъундан Коккоз мектебинде окъуды. 1941 сенеси немселер Къырымгъа бастырып киргенде Идрис 9-нджы сыныф талесеси эди. Дженк себебинден мектеплерде дерслер токътагъаны мунасебетинен Идрис озь коюнде бабасына азбар ишлеринде ярдымджи ола.

Арадан бир йыл кечкен сонъ, Албатта мусульман комитетининъ тешевбюсинен истидатлы къырымтатар талелелери ичюн бир лицей ачыла ве Идрис де онгъа къабул этиле. Арбий вазияттен себеп, къыскъа муддетли олса да, лицей девире Идриснинъ миллий ангынынъ шекил-

ленювинде муим роль ойнады. Айрыджа мында дерс берген эски оджалардан Истанбул ве Бейрутта алий тасиль корьген Абляким Ильмий ве Суфьян оджалардан талим алмакъ генч ватанпервернинъ дюньягъа бакъышында багъы айдынлыкълар догъурды.

1944 сенеси майыс 18-де бутюн халкъымызнен берабер сюргюнликке огъратылгъан Асан Челебининъ къорантасы Озбекистаннынъ Самаркъанд виляетиндеки Митан районына тюшти. Идрис эки йыл “Политотдел” колхозынынъ памукъ чёллеринде чалышты, сонъра “Райзаготконтора”да анбар ишчиси олды. 1947 сенеси шу идаренинъ бухгалтериясына шегиртликке къабул олуна. Айны заманда акъшамлыкъ мектепнинъ 10-нджы сыныфында окъуй. Оны битирген сонъ, 1948 сенеси “Асанин” сойадынен Самаркъанд оджалар институтынынъ тарих болюгине гъиябий окъумагъа кирди ве экинджи курсны битирип, кунъдюзги болюкке авушты. Лякин, онъа бу ерде окъувыны деваам этмек насип олмады — МГБ агентлери Идрисни институт ятакъханесинден алып, бастырыкъкъа аттылар. Онынъ бойле алгъа тюшмесине къадеми себеп олды...

Идрис Асанин ильк шиирлерини мектеп талebesи экенде язды. Бу шиирлер ве кучюк икъяелери мектеп дивар газеталарында дюнья юзю корьдилер. Онынъ биринджи язгъан “Сафие битайнынъ козь яшлары” серлевалы шиيري 1942—1943 сенелери Фотисалада гизли ватанперверлик тешкилятыны тизген ве онъа реберлик япкъан Сайде оджапченинъ гестапо агентлери тарафындан якъаланувы ве къатиль этилюви акъкъындадыр.

Сюргюнликке огъратылгъан халкъымызнынъ ябанджы иллерде чеккен хорлукълары, мешакъатлы аяты, ачлыкъ ве хасталыкъ нетиджесинде ольгенлернинъ такъдири догъма сезекли, балалыкътан мерхаметлилик дуйгъуларынен ашлангъан Идриснинъ генч къальбини терен яралады, онынъ козь яшларыны юрегине акъызды. Онынъ бу изтираплы дуйгъулары къагъыт узерине шиир я да несир эсерлер оларакъ тѣкюльдилер. О язгъанларыны койдешлерине окъумагъа берди. Олар да бу эсерлерни кочюрип алып, дигер аркъадашларына бердилер. Идрис Асаниннинъ бу девирде язгъан “Митан сокъакъларында”, “Тангърым, Санъа дуам”, “Бильсе эдинъ...”, “Бу не зулум?”, “Аскер кельди зафернен”, “Меним антым”, “Бизлер къайда кетемиз” киби шиирлери къолдан-къолгъа кечип окъулдылар. Атта базы шиирлерине халкъ эзгилер биле уйдурды.

Лякин, Идрис Асаниннинъ бу яратыджылыгъы КГБ агентлерине сыр оларакъ къалмады. 1947 сенеси январьда

онынъ эвини тинтилер ве “Козь яшынен суварылгъан ёллар” шиирини ве “Бу тюш дегиль” поэмасынынъ биринджи къысмыны алдылар.

Идрис Асанин бойле сыкъынтыларгъа бакъмадан, халкъ башына тюшкен фаджиа акъкъында язмакътан токътамады. Бойледже, о ватангъа къайтув арекетининъ фааль иштиракчилеринден бирине чевирильди.

Институт ятакъханесиндеки якъалавда МГБ агентлери Идрис Асаниннинъ эвельки шиирлеринден башкъа “Ана”, “Шаркълы достума”, “Кунъ догъу”, “Ана ватан”, “Кок байракъ” киби бир къач шиирлерини эльге кечирдилер. Бу тешкиятлар муэллифнинъ эсерлеринде “коммунист партиясы ве совет укъуметининъ къырымтатар ве гурджистанлы тюрклерге нисбетен сиясети къаралана ве олар совет девлет къурумына къаршы курешке чагъырыла” дие нетидже чыкъардылар. Секиз ай девам эткен соргъудан сонъ Идрис Асанин 25 йыл агъыр лагерь джезасына укъум этильди.

Бу азаплар, къыйнавлар Идрис Асаниннинъ къалемини де, ирадесини де сындырып оламады, о эп язмакъта девам этти. Соргъу девиринде биле язгъан мензум эсерлерини, ёлуны тапып, тышкъа чыкъармагъа наиль олды. Олар джумлесине “Меним сазым”, “Тувгъан халкъым”, “Самара-пересыльная”, “Къара-къонъур булутлар” киби бир сыра шиирлерини кирсетмек мумкюн.

1954-1955 сенелери о Волга бою татарларынынъ тарихи ве эдебиятынен зияде меракъланды. Абдулла Токъайнынъ бир сыра эсерлерини, Байроннынъ “Шильон эсирини”ни ана тилимизге чевирди.

Идрис Асаниннинъ МГБ зинданларында, апсханелерде шекилленген рухий вазияти ве сиясий дюнья бакъышына айны заманда онынънен берабер агъыр лагерь муддетини кечмекте олгъан корюмли эрбаглар - белли шаиримиз Эшреф Шемъи-заде, намлы артистимиз Халид Гурджи, доктор Амет Озенбашлы, азербайджанлы алим Ализаде, польшалы белли рессам А. Тманский ве даа бир чокъ илим-фен, санат адамлары буюк тесир быракътылар.

Сталиннинъ олжуминден сонъки енгилликлер нетиджесинде Идрис Асаниннинъ иши гъайрыдан бакъылып, онынъ джеза муддети 10 йылгъа кетирильди ве о, агъыр ишлердеки зачётларынынъ эсабына, 10 йыллыкъ джеза муддетини битирип, 1956 сенесининъ сонъунда сербестликке чыкъты.

“Аксинкъиялпчы”, “миллетчи” деп омюрлик тамгъа такъылгъан Идрис Асанинни не оджалыкъкъа, не де

газетаджылыккыа ишке алдырды. Институтта окъувыны девам эттирмекнен берабер о Самарканд химия заводынынъ къуруджылыкъ трестинде нормировкаджы, уста олып чалышты. О 1965 сенеси Ташкент политехника институтына кирип, 1970 сенеси оны мувафакъиетле тамамлады. 1988 сенесине къадар къуруджылыкъ трести идаресинде месуль вазифелерде булунды.

1959 сенесинден Идрис Асаниннинъ макъале ве шиирлери “Ленин байрагы” газетасы саифелеринде сийрек-серпек олса да, басылды. Кечмиште джезалангъан, айны заманда миллий арекетнинъ етекчилеринден бири олгъан Асаниннинъ яратыджылыгы КГБнынъ даимий дикъкъатында турды. Бунынъ нетиджесинде о базы эсерлерини такъма И. Джемджы, И. Коккозли лагъапларынен бастырмагъа меджбур олды.

Идрис Асанин чокъ язгъан, амма эсерлери пек аз басылгъан истидатлардан биридир. Онынъ яратыджылыгы эсасен бир мевзугъа – халкъымызнынъ акъсыз-укъукъсыз этип сюргюнге огъратылувына, ватан давасына, фаджиалы такъдирине багъышлангъандыр.

Бунинъ ичюн де, КГБ ве джезалайыджи тешкиятлар оны чокъ керелер якъалады, истипдат чемберине алды. Матбуатта, бу джумледен, “Правда Востока”, “Ленин байрагы”, “Ленинский путь” газеталарында оны акъаретлейиджи, шаныны лекелейиджи, ифтираларгъа толу макъалелер бастырылды. Иште, булардан сонъ онынъ бир де бир эсерини матбуатта басмакъ ясакъ этильди.

Арадан йыллар кечти. Идрис Асанин эм фаалиетинен, эм де эсерлеринен эп ватан ичюн курешти. Ниает, 1989 сенеси октябрь 27-де “Правда Востока” газетасында Асаниннинъ джинаий иши корюлип, онынъ реабилитирленгени акъкъында хабер басылды. 1990 сенеси де Идрис Асаниннинъ къорантасы Къырымгъа кочип кельди.

Етмиш яшыны къайд этеаткъан Идрис Асаниннинъ иджады бу кунълерде гъайрыдан чечекленмекте. О янъы-янъы шиирлер, повестылер язмакъта, хатырлавларыны дердж эттирмекте.

Идрис Асанин бу сене Украина Языджылар Бирлигине аза къабул олунды.

Биз Идрис Асанинге къавий сагълыкъ, тендюристлик ве иджадий мувафакъиетлер тилеймиз.

Закир КЪУРТНЕЗИР.

МЕНИМ АНТЫМ

*“Ант эткенмен, сёз бергенмен,
Миллет ичюн ольмеге,
Кори́п, билип хор халкъымнынъ
Козьяшыны сильмеге!”*

Н. Челебиджихан.

Юртсыз къалгъан хор миллетим, гьурбетликте юресинъ,
Ачлыкъ, хорлыкъ, хасталыкътан сюрю-сюрю олесинъ.
Мезарджылар ёрулдылар, дженазелер къылынмай,
Дуа, хатим бир якъ турсын, ольген эске алынмай.
Бир кунъ кечсе кимсе бильмей, дюньки къабир не ерде,
Мезарлыкъта олюлерни итлер суйрей кимерде.
Буны кори́п юрек сызлай, этим-теним чимирдей,
Насыл юрек бунъа чыдар, гьадапланмай, иримей!
Бу гьарип халкъ акъсыз ерде, мында олип битсинми?
Юртны баскъан ягъмаджылар кори́п байрам этсинми?!
Миллет артыкъ эляк ола, батты душман шеррине,
“Татар” ады тарихлардан шан-шуретсиз силине.
Гедже-куньдюз ойлагъаным — бу зевалгъа бир чаре.
Бу аджджылар акъылыма нелер-нелер кетире!..
Нефретленем, гонъюм таша, козылеримден яш келе,
Тек бир ниет-Куреш ёлу!.. Ирадеме кучъ бере.
Мен ант этем, ант эткеннинъ излеринден кетмеге,
Миллетимнинъ акъкъы ичюн джаным феда этмеге!

*Сентябрь, 1944 с.
Митан.*

КЪЫРЫМНЫ БОШАТАЛАР

Паровозлар — сим-сия, гедже къара,
Агъыр-агъыр фышнайлар...
Багъыралар...
Ашыкъалар хырсыздай, бу масхара
Ишлерине ярдымгъа чагъыралар.

Тиркевлери Къырымдан Къызыл-Орда
Чёллерине еткендже бинълеп къатар,

Сувдай акъа Догъугъа...
Бильмем къайда...
Кете кевшек вагонлар. Юку-татар.

Бу дюньягъа не олды?..
Бу не зулум?..
Комюр олып атешке акъа татар,
Къайсы девлет шай эзе кенди къулын,
Этмиши не?
Бу халкънынъ не сучу бар?!

Бир гунахи бу халкънынъ — Юрты дженнет,
Дини-ислям,
Къаны-тюрк,
Ады-Татар!
Явурлар пек бегене о ерлерни,
Фурсат тапты, Къырымны бошатарлар!

*2 июнь, 1944 с.
Къызыл Орда ш.*

ТАНЪРЫМ МЕНИМ

Танърым меним, Санъа дуам,
Бакъ татарнынъ талийине,
Бу дюньяда нелер ола
Гъарип халкънынъ алейхине...
Бир себепсиз юрттан махрум.
Сепильдилер ёллар бою.
Бири сыртта, бири шаркъта,
Дарма-дагъын тувгъан сою.

Эвлятлары къан төкелер
Юрт эшкъына джебэлерде,
Ана-баба ачтан оле
Гъурбет ильде... Толелерде.

Даа бетер, эри дженкте
Ич къарувсыз, хор аналар.
Балалары ашсыз, чыплакъ
Базарларда доланалар.
Не ятакъ бар, не бир дуракъ,
Геджелейлер ачыкъ чёльде.

Гъайып ола бу миллетнинъ
Къарты-яшы гъурбет ильде.

Айтамайым нелер чеке
Етишкен къыз, келинчеклер.
Олар чокъсы бу омюрден
Айталмайып кетеджеклер.

Комендантнынъ озю-баскъын,
Намуссызлыкъ бар макъсады.
Алдав, шантаж, ачыкъ резиль
Эгленджеси, икътисады.
О бизлерге ёлда, изде
Акъсыз ерде хоразлана.
Бильмем ничюн о татарны
Озюн тильсиз къулу сана.

Танърым меним, пек ялварам,
Къуртар бизни бу зулумдан.
Мында омюр-факъат азап,
Гонълум толды артыкъ гъадап.

Гедже-куньдюз бу аджылар,
Юрегимни якъа меним.
Акъшам ятсам тюшке келе.
Куньдюз куню корьгенлерим.
Эм эшитем эр кунь бойле
Учер-бешер ольгенлерин.
Танърым меним, динъле бир анъ,
Сенсинъ бунъа Къадир-Мевлям:
Къайта-къайта риджам Санъа,
Сен имдат бер хор халкъыма
Бу зулумнынъ сонъун корип,
Озь Юртына къавушмагъа.

*Ноябрь, 1944 с.
Митан.*

АНА ВАТАН

“Ана”, “Ватан” — бир келиме, догъма эгиз,
Мерхамети, сервети бирдай азиз...

Ана бизни догъура, ёл косътере.
Ватан сонъсыз аяткъа къудрет бере.

Ана оле...
Аятга яваш-яваш
Инсан бунъа къатлана.
Лякин телаш-Ана юрттан айрылмакъ,

Бакъынъ джеллят...
Эп тырыша манъа баш эгдирмеге,
Зорба, ботен зыкъынен бу мусаллат,
Меним ватан ашкъымны сѣндирмеге.

Ватансызлыкъ дердине джан конерми?..
Онъа севги атеши ич сѣнерми?..
Юрт асрети гонълюмде янып тура.
Вакъыт-вакъыт алеви мийге ура.

Ана-ватан, Къырым-баба Юртым,
Келеджегим, кечмишим онда меним.
Ватан-меним къудретим, аркъам, сыртым.
Онъа багълы энъ азиз уютлерим.
Мен кичкене, о ташлы, ешилъ Къыргъа
“Баба юртым” — дегенде ана тильде,
Юрегимнинъ везини башкъа ура.
Тувгъан анам къучагъын керип тура.

*Сентябрь, 1949 с.
Митан.*

«САМАРА— ПЕРЕСЫЛЬНАЯ»

Арестантым, демир къафес, вагонзак,
Этап-дейлер, ирадесиз ёл кетем.
Не чарем бар!
Бу ёл такъдир ёлумдыр,
Бу ёл бою сильтем-зокъум эшитем.

Къарсамбалы бу ёлнынъ бир башында
Тура халкъым, оксюз, эсир, къул киби.
О бир якъта, дженнет багъы къаршымда —
— Баба Юртым тура меним нур киби.

Меним ана юрткѡа догъру бу ёлум,
Колымадан, Воркутадан кечеджек,
Мен татарым-бу девлетнинъ ят кѡулым,
Бу баскъынлар кѡанымны чокъ ичеджек.

Юрт талабы, сучмы олды залымлар?!
Кѡаным сизге зеэр олур, дерт олыр.
Ниетим акъ! Дарагъачнынъ иплери
Куню келир, бойнунъызгѡа сарылыр.

Сиз джеллятсыз, сиз яланджы арсызлар!
Сааръ алды Юрт талагъан хырсызлар.
Бир кунъ тарих япылары ачылыр,
Яптыгъынъыз бу алемге сачылыр.

Мен коръмесем, корер оны эвлядым,
Мен халкъымнынъ тенъ акъкъыны сорадым.
Эй, Инсанлар! Бойле девлет олурмы?
Эшитинъ сиз, хор татарнынъ ферьядын!

Юрт севгиси-сѣнмек бильмез учкъундыр,
О сачылса, атешленир пельванлар,
Юрт севгисин, достлар, юксек тутайыкъ,
О джююлса сѣнип кѡалыр инсанлар!

14 август, 1951 с.
Куйбышев шеэри.

* * *

Гъурбетлик кѡальбимде якъты бир атеш,
Бу азиз ниетчюн зиндангѡа тюштим.
Мен Кунеш арадым, Халкъыма Кунеш!
Я, Раббим, не ичюн тумангѡа тюштим?

Аджеми гемидай чыкътым сеферге,
Зан эттим, кетмек мен айдын сааръге,
Ах, элим етмеди, хаялий заферге,
Учурым ёлларда туфангѡа тюштим.

Ер алты дагъларны чапарым, дедим Мен,
Бу ёлда адалет тапарым, дедим мен,
Ана Юрт кѡойнунда ятарым, дедим мен,
Ах, сонъсыз афатлы борангѡа тюштим.

Ёкъ, ферах корьмедим, Умютли дегильмен,
“Халкъымнынъ акъкъы”: — деп, кульге дёнем
мен,

Козюне тикилип, залымны кулем мен,
Зан этем-къайнагъан вулкангъа тюштим.

Кичкене ирмакълар, озеннинъ башыдыр,
Дагълардан джем олып дерьягъа къошулып,
Корь, зулум арттыкъча ахыры тез олып,
Мен исе девамлы иджрангъа тюштим.

Башлы иш токътамаз, мен ич дерт чекмейим,
Бу къанлы джелляткъа асла баш эгмейим,
Келир кунь, мен онъа ич шубе этмейим,
Зан этем, пек гузель замангъа тюштим.

АНАМА МЕКТЮП

Яры гедже... Баракъ юкълай,
Мен де ятам агъач нарда...
Юкъу къайда? Бу гонъюльде
Ич кечильмез гъадап бар да...

Ёргъаныма баш комем де,
Сарылам мен умютлерге,
Хаяллана, козь ташлайым,
Ёгъурылгъан тувгъан Ильге:

Ана Юртым джав къолунда,
Оны сырттан зулум басты.
Виран олды халкъ варлыгъы,
Къабирлер де аякъ асты...

Тувгъан халкъым джайрап ята,
Юрткъа асрет, Шаркъ чёлюнде.
Бир залымнынъ хышымынен,
Эсаретте, ят илинде.

Юкъу къача, джан тырнана,
Тёшегимде откъа янам.
Хаялларым тынчыкъ бермей,
Нефретлене, эфкъярланам.

Кене умют джете мени...
Дейим: “Раббим, риджам Санъа,
Бир имдат бер хор халкъыма
Озь Юртына къавушмагъа!”

Ынджынма сен, аначыгъым,
“Огълум озюн унута” — деп,
“Къалыр артыкъ Печорада,
Яш башындан эджель беклеп!”.

Эгер халкъым Юрткъа къайтса,
Мен олурым, “Юртлы татар”.
Эгер халкъым юртсыз къалса,
Меним кимге керегим бар?!

Селям сёйле, азиз Анам,
Менден байгъуш койдешлерге,
Черменсинлер, бекленильген
“Акъ огърунда!” — Курешлерге!..

Эр зулумнынъ бир сонъу бар,
Буны сонъсыз, демесинлер.
Ич олмаса гъафиль ятмай
Бутъавларын кемирсинлер.

1953 с.
Печора.

ЗАМАНДАШЫМА

Миллий Арекет иштиракчилерине

Замандашым, омюр къыскъа. Бир макъсаткъа
Етмек ичюн асырлар да азлыкъ эте.
Лякин ниет эсасланса акъикъаткъа,
Несиллерден несиллерге келип ете.

Омюр ёлу-Куреш ёлу, Табиаттан,
О эхмалны... гъамсызлыкъны... “афу” этмей.
Фелек озю файдалана эр имдаттан,
Бинъ умюттен бермей бирин... куню етмей.

Халкъкъа гонъюль ачыкъ олсун, догърусын айт,
Кокюс керип сюрюлернинъ ичинде ол.

Керексиз сёз, макътанувдан ол сен мукъайт
Достларны да ич айырма: “Бу сагъ, бу сол!”

Башынъ чатса фелякетке тюшме рухтан,
Умюдинъни кесип Акътан, акъикъаттан.
Гонъюль джефа чекер эчек сусма бир анъ,
Косътер, санъа бу ираде — Табиаттан.

Халкъны азиз ниетлерге джете, десенъ,
Аятынъны дарагъаттан аямай юрь!
Акъикъатнынъ изин джоймай, кене де сен
Келеджекнинъ ёлларыны эвельден корь!

Сусмагъа биль, эгер сенинъ акъ сёзлеринъ
Керексизден залымларгъа берсе фурсат.
Акъшам-саба дост корюнген юзьсизлернинъ
Ялдызлангъан юзьпердесин сен юлып ат.

Хаялгъа дал. Хаялперест къулгъа дёнмей,
Шиддетленип, нефретинъе табынма сен.
Янып битип, кульге дёнсенъ кене сёнме,
Миллетинъчюн чин юректен хызмет этсенъ!

Халкъкъа сёзюнъ олсун парлакъ, чин юректен,
Акъикъат бу-къудрет нуру акъкъан Чешме.
Башкъаларын хатасыны багъышла сен,
Озь хатанъны корьмей, козьге ильмей кечме.

Сен ериндже атеш олып яв душмангъа,
Эр ким озюн джезасына олсун ляйыкъ.
Лякин, достум, азиз миллет кокюс берген
Аналардай севильмели, унутмайыкъ!

*Майыс, 1976 с.
Самаркъанд.*

ХАЛКЪЫМА

Виджданы темизлер резильден узакъ,
Темизсинъ, лекелер япышмаз санъа.
Дагъ сели астында къалса да чокъракъ
Чокъ кечмей арыныр, инанам онъа.

Эджадаым кечмиште емин-ант этип,
Олюмге кеттилер намус, ар ичюн.
Шанына кир тийсе эр шейден кечип,
Къанынен ювдылар озюнинъ сучын.

Шан сатып алынмай, о-буюк Мирас!
О-видждан, О-эмеке, О-манълай тери!
О татлы омюрден къыйметли бираз,
О-кечмиш, О-бугунъ, о дёнмез кери.

Эминим акъикъат санъа да кулер.
Шубесиз о сенинъ адалет Акъкъынъ.
Бу челик ниетни къыталар биле,
Яшамакъ борджлусынъ, сен азииз халкъым!

Август 14, 1978 с.
Москва.

ЭСКИ ЮРТТА

*Аят ёлунда дефаларджа вары-вариети
басып алынган, хор олюмге махкюм
этильген, лякин джесарет ве ирадеси-
ни сакълап къалмагъа наиль олган азииз
ватандашларыма багъышлайым.*

Эвсиз къалмакъ мешакъкъат!.. Акъ сакъласын!
“Алам” — деген шимди чокъ, саткъан къайда?
Тапылса да къаерде, сувы, газы...
Мушкюлинъде къомшунъ ким, бармы файда?..

Эски татар эвлери сув боюнда...
Берекетли багъча, багъ, чайырлары,
Шимди олар алайы джав къолунда,
Бизге къалды киречли байырлары.

Кимге бакъсанъ, бош чёльде орьселене.
Не ёлу бар, не сувы, этраф такъыр.
Бир йыкътырма япмагъа ёкъ кересте.
Къайда барып баш урсын бойле факъыр?!

Бу фикирлер башында Тохтар бабай,
Эв арайлар огъулы, эм киеви.

Тапылса да, уютнен джан тырнана...
Хаялында Эски Юрт, тувгъан эви.

Тувгъан эви чокътан бош, эки алкаш,
Оны къачан, кимдендир киралагъан.
Сонъ аңлады азбары бир чуллы баш
Ябанджынынъ мультюкюдир деп, танылгъан.

“Энъ эйиси озъ эвим, козюне бакъмай,
Мытлакъ алам сатса” — деп, Тохтар баба.
Эвлятлары янында, такъылдатты
Озъ азбарнынъ къапысын бир кунъ саба.

Яшы етмиш, сап-сары бир марушке
Ёлкъапыны ачты да: “Кто вы?” деди.
Чырайлары бозулды, шашты ишке,
Бойле бир кунъ акъылгъа кельмез эди.

Сорашкъан сонъ къарт деди: “Динъле мени,
Мен бу эвде догъгъанман, адым Тохтар!
Аңламагъа тырыш сен фикиримни,
Санъа меним самимий теклифим бар:

Мен де сендай адамым, фаркълайдырсынъ,
Узакъ йыллар бу Юрттан махрум эдим.
Энди артыкъ къайтамыз, аңлайдырсынъ,
Санъа фикир ачмагъа ляйыкъ корьдим.

Катерина, корем мен, яш дегильсинъ,
Эм янгъызсынъ, бу азбар санъа агъыр.
Янъы, юксек эвлерде мескенинъ бар,
Огъланларым бар, дейсинъ, бир кунъ чагъыр.

Анълашайыкъ, азбарны бизге сатынъ,
Яхшы фиат берири, хош къалырсынъ.
Арзум-баба оджагъын къайта якъмакъ,
Агъзынынъдан не чыкъса сен алырсынъ”.

“Ёкъ, сатмайым, бу азбар манъа хатре,
Къыркъ алты йыл омюрим кечти мында.
Эки огълан, бир де къыз осьтюрдим мен,
Бир ичкиджи сакъаттан тул къалсам да.

Юксек эвде мескеним язда сыджакъ,
Эв алдында ерим аз пек тарсыкъам.

Меним ичюн бу азбар язлыкъ дуракъ,
Тавукъ, къоян, чочкъамны мында бакъам.

Къыз къардашым Татьяна Сыктивкарда
Огълу Сашка якъында эвлениджек.
Онъа васиет бу эвим. Якъынларда
Бираз тамир яптырсам о келеджек”.

“Катерина, деди къарт, кель Сашканъа
Яхшы ерден алайыкъ квартира.
Бу азбарны, ялварам къалдыр манъа,
Джѳремеси менимки, менден пара”.

Узакъ сюрѳди базарлыкъ, битмеди иш,
Ягъмаджынынъ виджданы тельгенмеди.
Иманына пек къавий бу коръмемиш,
“Эвим-мирас торнума, сатмам” — деди.

“Бакъ, явургъа, — деди къарт, — меним эвим,
Эмиш мирас къаладжакъ Сашкасына,
Насыл гъаддер ѳлларнен, энди чокътан
Татар юрту авуша башкъасына!?”

Бойле кетсе, шубели. Ёкъ бир чаре,
Эв япайыкъ кечикмей, бирлешейик.
Айырмайыкъ бу факъыр, я фукъаре,
Бир ниетнинъ эшкъына курешейик.

Явургъа да сакът олынъ сой-сопуны,
Эски татар юртуна толдырмасын,
Я да, махсус чыкъарып бир фелякет,
Халкъымызны юрттан тыш къалдырмасын!”

*Сентябрь 17, 1991 с.
Багъчасарай.*

ХАНЧАЙЫРДА* КЪЫШ АКЪШАМЫ

Боралап къар ягъа, тарлалар агъара,
Агъара тереклер, агъара ташлар.

* Багъчасарай шеэринде, шимди къырымтатар къоранталары эвлер къурмакъта олгъан VI микрорайон-денильген тарланынъ эски, Ханлар девриндеки ады “Ханчайыр” эди. Муэллиф.

Этрафкъа козь этем, нефретим къабара,
Чадырлар толусы чаресиз ачлар.

Аджджы ель уфюре, сызгыра боран,
Йыкъыла кетени къаврагъан чадырлар.
Чадырлар ичинде “Ах!” — чеке хор татар,
Не этмиш бу къавим, бу алгъа къалдылар?!

Оджагъы атешсиз, төрюнде ёкъ ярыкъ,
Деликтен кирген ель, уфюре сувукъ къар.
“Варып да йыкъылса чадыр, не япарыкъ?” —
Деп къоркъа, чапкъалай кичкентай Абсеттар.

Долапта отьмек не, суву ёкъ ичмеге,
Я, бу халкъ дегильми? Ёкъ алын сорагъан.
Хастагъа ярдымчюн ёлу ёкъ кечмеге,
Мында чёль дегиль де, аят да бузлагъан.

Ханчайыр тав башы, Къаршыда Эски Юрт,
Ябанлар зевкъ-сефа, ялтырай чыракълар,
Шеэрге къарай да, мугъая Тохтар къарт,
Сызлагъан юрекке санчыла пычакълар...

Анда о корюнген бир ярыкъ пенджере,
Къартымнынъ хатрине отьмишни кетире.
Етишкен яш эди къыркъ бирнинъ баари,
Фикирде ёкъ эди акъсызлыкъ къаари...

Аскерге джыйына, малледё той-дюгонь,
Торлана анайнынъ къайгъылы козылери.
Мектепли достларны хатырлай о бугунь,
Эсинде бабанынъ огютли сёзлери...

Хатырлай балалыкъ, осьмюрлик йылларын,
Козь алмай къаршыда айры бир чыракътан.
Хатырлай аскерлик, сюргюнлик ёлларын,
Долана азбарны, фикирен узакътан.

Тохтар къарт пек биле бу эвни, азбарны,
Къорасы, къуюсы, урусы, анбарны.
Бу эвде догъды о, бабасын эви бу,
Бу эвден къыркъ бирде аскерге кетти о.

Къальбинде кечильмез ынджынув атеши,
Этрафы чыплакъ чёль, козылери къаршыда.

Бир омюр акъ хызмет, ёкъ онынъ этмиши,
Бойле бир мушкюллик Тохтарнынъ башында.

Ханчайыр юкълады, чекильди эль-аякъ,
Узакъта базы да паровоз багъыра.
Торуны: “Къартбабам, къоранта ятаджакъ,
Ушюдинъ, кирейик, юкъла” — деп чагъыра.

“Кирерим — деди къарт — йигитим, сабыр эт,
Юрегим пек джошты, язылсын бираз.
Сувукъны сезмейим, бильмейим не икмет,
Ичимни сызлата башкъа бир аяз”.

О отькен бораннынъ аязлы сабасы
Бу ерде учъ-беш къарт топлангъан эдилер.
Сескенип сорадым: “Джеминъиз хайырма?”
“Тохтар къарт кечинди, дженазе” — дедилер.

*Январь 14, 1992 с.
Багъчасарай.*

МЕНИМ ОМРЮМ

Бу дюнья инсангъа-бир куреш мейданы,
Кимселер сайламай озъ аят деврини.
Чёкючим къолумда, демирджи кибим мен
Атеште токъудым телашлы омрюми...

Чокъ гузель кечирдим, мен кенди омрюми,
Оны баш таджымдай нагъышладым мен.
Гуль-чечек, отьмек-туз, бир фильджан сув киби
Озь мухтадж халкъыма багъышладым мен.

Дефтерим, къалемим, бу куреш байрагъым,
“Халкъыма имдат!” — деп, къаядай турдым мен,
Юртыма хайнге етмесе, таягъым
Къалемим санчыдым, сёзюмнен урдым мен.

Бу алем янарды, Ираде чокърагъын
Сувундан халкъыма ичирмез олгъанда.
Я сёнмез эдими акъ-умют чырагъы?!
Нурундан халкъыма кочюрмез олгъанда?!

Юреклер янгъанда сакъаджы олдым мен,
Тамчылар джем этип халкъыма ичирдим.
“Татарнынъ акъкъы!” — деп, Кунешке атылдым,
Яшлыгъым аямай, зинданда кечирдим.

Бугунъ козылеримде нефрет, гъам корерсиз,
Меним козылеримде интикъам корерсиз.
Лякин пешманлыкътан бир кольге, бир из
Козылеримде ич къачан коре бильмезсиз!!

Мен омюр ёлумны чокъ гузель кечирдим,
Аяттан кетеркен, кериге козюм ёкъ.
Ишанчым пек буюк, халкъ мени анълар,
Анъламаз исе де, опыкели сёзюм ёкъ.

*Сентябрь 23, 1994 с.
Багъчасарай ш.*

ЙИГИРМИНДЖИ АСЫР БИТЕ

Империя...
Артыкъ, “хана!”...
Баскъан ери титрей, яна.
Якъынлашкъан омравлардан
Къутарырма, сени дава!?
Такъдиринъден хаберсизсинъ,
Чешит ренкке бурюнесинъ,
Эр ким бильген иль юртларны
“Меним мульким!” — деп юресинъ.
Джан атасынъ, акъ чарлардан
Къалгъан мирас: къанлы зулум,
Ингуш, малкъар, сербест чечен
Олсун сенинъ менгу къулунъ.
Ёкъ, Москва!..
Бу бош хаял!..
Йигирминджи асыр битти,
Сен бармасанъ шай фаркъына
Мазлум халкълар чокътан етти.

Чечен бугунъ акъкъын сорай,
Сен башладынъ къанлы дава.
Бир гунасыз мекяндаргъа
Гедже-кунъдюз атеш ягъа.

Топ кьуллеси,
Фосфор бомба...
Дешет эр ер, яна шеэр.
Эляк ола бала, чагъа,
Учакъларынъ тѣке зеэр,
Этраф джесет,
Чурюк сасы.
Туташ янгъын алевлери...
Ачыкъ ята яралылар,
Олюм алды инълевлери.
Ёл толусы муаджирлер,
Ферьядлары юрек яра.
Сен кетирдинъ иль-юртуна
Фаджианы, сен масхара,
Резиль олдынъ. Корь, Москва,
Нефрет сача алем сангъа!..

Бу не дешет,
Не гъаддерлик?
Атеш ягъа нефесинъден!
Бир эсиринъ чыкъаджакъмы,
Сенинъ демир къафесинъден?..
Бугунъ артыкъ къыркъ дѣрт дегиль
Чечен бугунъ башкъа чечен.
О истикъбаль курешине
Ниетленген,
Емин эткен.
Баскъынларгъа нефрет къайнай
Онынъ къалкъан кокрегинде.
Эм Шамильнинъ джесарети
Атешленди юрегинде.
Бу адалет, акъ давасы,
Чечен куреш майданында!
Бинълеп къурбан кеткен джанлар
Сенинъ кирли виджданынъда.

Империя...
Артыкъ "хана!"
Онынъ сонъу якъынлаша.
Файда бермез мында дава,
Бу ишлеринъ адден аша!
Джебир, зорба, зан этесинъ:
Ингуш, чечен, чуваш, татар
Рус чызмасы кокюсинден

Баса тура менгу ятар!
Ёкъ, Москва!
Афатланма.
Этрафынъа бираз къара:
О топракълар кимнинъ озю,
Токъта, ойлан сен бир ара:
—Грозныйгъа тюшкен бомба
Идиль боюн якъмасы бар...
Джошкъун Терек, сакин Идиль
Гъадапланып акъмасы бар...
Сен ойлама тарих юкълай,
О саймакъта эр кунюньни,
Чокъ кечмеден, ич шубесиз
Чыкъарыр озь укюмини...

*Январь 20, 1995 с.
Багъчасарай.*

АЗИЗ ХАЛКЪЫМ

Откъа янам сени корип. Неге сѣндинъ?...
Эмель сенден узакълаша, сезесинъми?..
Сен макъсаткъа якъын эдинъ, кери дѣндинъ,
Ёкътыр артыкъ, излесенъ де кольгесини.

Ах!.. Юкъудан тургъан эдинъ, къайтып яттынъ.
Дединъ: “Еньиш артыкъ якъын, озю келир”.
Шуретинъни аллякъларнынъ огюне аттынъ,
Бу — “алтын” деп макъталгъанлар чыкъты демир.

Фурсат тапты, бирлигинъни ярды ятлар,
Кимге къалды сенинъ джесюр “Арекетинъ”?
Оны чалды козьбагълайыджы узурпатлар,
Къайда сенинъ о метинли джесаретинъ?!.

Алла сени къаргъамады, азиз Халкъым,
Къалкъкъан эдинъ мусавий акъ, шан-шуретчюн,
Гъафлет олма тиклемекчюн кенди акъкъынъ,
Котериль сен, вакъыт джойма, топла кучюнь!

Ноябрь 2, 1996 с.

АНА ТИЛИНИ НАСЫЛ БИЛЕЛЕР?

Окъувнынъ темели тиль огренювнен багълыдыр. Ватанымызгъа къайтып кельген сенелерден башлап, бу меселе эсас проблемагъа чевирильди ве кеткен сайын тувгъан тильни огренюв эснасы бала багъчалары, мектеплерде земин ачмакъта. Лякин тувгъан тиль баланынъ къанына та кучюк-лигинден къуюлгъаныны да бильмелимиз. Бунынъле багълы олгъан ве оджанынъ бу меселеге не дередже замет къоймакъ кереклигини косътермек ниетинен, биз К. Д. Ушинскийнинъ фикирлерини делиль оларакъ кетирмек истеймиз.

“Бала озъ ана тилинде окъур экен, эки-учъ йылда тильни о дередже менимсей ки, сонъундан йигирми йылда биле, онынъ ярысыны огренип оламай.

Энъ улу халкъ оджасы олгъан ана тили, иште, ойле шей-дир!” — деп язгъан эди К. Д. Ушинский. Онынъ экинджи бир фикири де, бизим заманымызда пейда олгъан проблема-нен багълангъаны ве окъувда эсас меселеге чевирильгени ичюн, сёз-сёзюнен мисаль кетиремиз.

“Талебеде тиль истидатыны инкишаф этмеге истеген оджа, онда ильк-эвеля фикир этюв истидатыны инкишаф эт-тирмек борджлу. Тильни фикирден айры суретте инкишаф эттирмек мумкюн дегиль” — деп язгъан эди Ушинский меселе бизим тиль огренюв проблемасы боюнджа ёлумызда расткельген буюк хасталыкъларымыздан биридир. Фикир этюв къабилиетини осьтюрюв меселеси оджаларымыз огюнде къоюлгъан муимден муим бир вазифедир. Рус тилини окъуп, менимсеп, бильги алув джержяны тувгъан тильде фикир юрютюв икътидарындан марум этти. Онъа малик олмакъ ичюн, талебе ве оджа эр тарафлама чокътан-чокъ замет этеджектир. Заметлеримиз энди башланды десек, янъылмамыз. Бу джиддий меселени биз, биринджи сыныф талебелери ана тилини насыл бильгенлерини аныкъламакъ макъсадынен,

педагогика илимлери намзети доцент М. А. Хайрулдинов-нынъ ильмий реберлиги алтында биринджи сыныфта ана тилини огренмеге даа башламагъан талебелерни тесттен кечирмек къарарына кельдик.

Ильк-эвеля тестлер тизильди. Тестлер лакъырды мевзулары боюнджа ве нуткъта сыкъ расткельген сёзлер эсасында тизильди. Бу мевзулар “Янгъы дюнья” газетасынынъ 1996 сенеси июль 26-да чыкъкъан санында “Биринджи сыныфта ана тили боюнджа кириш лакъырды курсы керек” серлевасы алтында теклиф олунгъан эди.

Тедкъикъ иши бу ёнелиште беджерилир экен, биринджи сыныфлар ичюн энъ чокъ къулланылгъан сёзлер 190 сёзден ибарет олгъаны сечильди. Тешкерюв отъкерильгенде, сёзлер къырымтатар тилинде окъулды ве талебелер оларны рус тилине терджиме эттилер.

Тедкъикъ ишининъ отъкерилювинде дёрт мектеп талебелери иштирак эттилер. Олар: Мирное коюндеки 2-нджи мектеп, Молодёжный къасабасындаки 2-нджи мектеп — (Акъмесджит районы); Акъмесджит шеэриндеки 4-нджи ве 11-нджи мектеп талебелеридир. Умумен 62 бала тесттен кечирильди ве бойле нетиджелерге иришилди:

Берильген сёзлерден “селям алейкум, ана, баба, къартана, къартбаба” киби сёзлерни талебелернинъ 100 файызы билелер.

“Огълан, кыыз, агъа, тата, апте, турамыз, отурамыз, бакъа-мыз, отъмек, къартоп, согъан, алма, аякъ, баш, къулакъ, къол, балабан, кичкене, пычакъ, къашыкъ, мышыкъ, копек, сувукъ; сыджакъ, къапы” киби сёзлерни талебелернинъ 90—70 файызы билелер.

“Сагълыкънен къал, мектеп, китап, окъуймыз, огренемиз, саба, ювмакъ, адам, эв пенджере, серник, сипиртки, сабун, таракъ, ястыкъ, фильджан, шекер, туз, бибер, айван, хораз, тавукъ, чигъче, къара, без, къырмызы, армут, джеviz, хыяр, къарпыз, эт, балыкъ, сют, ягъ, йымырта, сач, козь, бурун, пармакъ, урба, антер, чорап, штан, къалпакъ, саат, ягъмур, къар” киби сёзлерни талебелернинъ 70—50 файызы билелер.

“Гедженгъиз хайыр, оджа, дерс, тахта, язамыз, бет, курек, къопкъа, ёргъан, савут, къазан, сыгъыр, къой, вишне, сарымсакъ, къабакъ, лезетли, агъыз, къурсакъ, къолчакъ, аякъкъап, кунеш, ель” киби сёзлерни талебелернинъ 50—40 файызы билелер.

“Саба (акъшам) шерифинъиз хайырлы олсун, 1—10 къа-дар сайылар, акъшам, раатланмакъ, атеш, чёплюк, кузюгю, тешек, тава, ат, эчки, папий, юзюм, къавун, бакъла, ун, пирнич, къушакъ, явлукъ, папич, тавшан, аюв, сансар, къашктыр, къаргъа, къыш, яз” киби сёзлерни талелелернинъ 40—20 файызы биле.

“Чул, дефтер, кунъдюз, юзъбез, тепси, къаз, сары, шефтали, кольмек чызма, тильки, ава, йыл” киби сёзлерни талелелернинъ 20—10 файызы билелер.

“Сыныф, рале, бор, къоранта (аиле), ашхане, аят, куръсю, дам (эвнинъ тѣпеси), оджакъ, чаршаф, мешребе, мавы, ешилъ, къаверенки, мейва, кираз, портакъал, эрик, патильджан, чюкюндир, тазе, оглюк, фес, марама, арслан, торгъай, дакъкъа, кунъ, булут, афта, ай, бааръ, кузъ, долаф, къалем, филь” киби сёзлерни талелелернинъ 10—1 файызы билелер.

“Ватан, мераба, талебе, суаль, джевап, ода, маса, ренк (тѣс), къайсы, себзе, быджакъ, кийик (айванлар)” киби сёзлерни талелелернинъ сыфыр файызы билелер.

Соравларнынъ нетиджелери талиль этилерек, бойле хулясалар чыкъарылды:

1. Балалар ана тилини зайыф бильгенлери аныкъланылды. Оларнынъ арасында атта “огълан, къыз, агъа, тата” киби адий сёзлерни бильмегенлер де расткельгени беян олунды. Берильген сёзлернинъ 50 файызындан 40 файызыны талелелер анълагъаны анълашылды. Къалгъан талелелер арасында бу сёзлерни ич де анъламагъан ве бильмеген сойлары да расткелинди.

2. Талелелернинъ сёз билюв мыкъдары ве лакъырды этюв къабилиети арасындаки фаркълары аныкъланылды. (Базылары 5—10 сёз билювнен сынтырланды, дигерлери исе халкъ арасындаки лакъырды тилини билювнен корюндилер).

3. Талелелер (Ватан, суаль, джевап) киби абстракт исимлерни ве (къоранта, ренк, себзе, мейва) киби джыйма исимлерни яхшы бильмегенлери сечильди. Лякин джыйма сёзлерни анълаткъан конкрет исимлерни (ана, баба, тата; беяз, къара; хыяр, къартоп; тавшан, тильки) пек яхшы бильгенлери де анълашылды. Бойле хулясаларнынъ нетиджеси шуны косътерди ки, биринджи сыныфта дерс алып баргъан оджалар ана тили дерслеринде джыйма ве абстракт исимлерге чокъча дикъкъат айырмалылар ве оларнынъ устюнде айрыджа чалышмалар алып бармалылар.

4. Талелелер базы сёзлернинъ маналарыны анъламайып, оларнынъ манасыны озьлери анълагъаны киби анълаттылар. Меселя: хош кельдинъиз! — здравствуйте, огълан — брат, раатланмакъ — спать, пенджере — стекло, ёргъан покрывало, айван — собака, корова, фильджан — стакан, тёшек — одеяло, къыз — внучка, кунъ — солнце, акъшам — ночь, хораз — курица, бакъла — горох, чызма — туфли, урба — рубашка” киби къырымтатар сёзлерининъ манасыны талелелер озьлери анълагъаны киби терджиме эткенлеринден себеп, оджаларгъа илериде ана тили дерслеринде бойле сёзлернинъ маналарыны конкретлештирип бермелерине шарт къоя.

5. Талелелер тарафындан телляфуз джиэтинден бири-бирине ошагъан сёзлернинъ маналары къарыштырылгъаны да айдын корюнди. Меселя: “торгъай (торба) — мешок, пычакъ (папич) — тапочки, сют (сув) — вода, мышыкъ — мышка, тазе — тазик, тус (туз) — соль, эчки (иче) — пьёт” киби телляфузы джиэтинден бири-бирине ошагъан сёзлер талелелернинъ анъында дигер бир мана къалыбында синъгени анълашылды. Шундан себеп, оджалар бойле сёзлерге буюктен-буюк дикъкъат айырмалылар, оларнынъ арасындаки фаркъны, бу сёзлернен джумлелер тизип, тахтада ве язув дефтерлеринде, мана джиэтинден фаркъ эткен сёзлерни айырып, тюбюни къырмазы къарындашнен сызып, зеинлерине синъдирмеге арекет этмелилер.

6. Базы талелелер кийик айванларнынъ адларыны “Мерабанъыз, балалар” яйынындан корип, эшитип, огренгенлерини айттылар. Бойле ал бизде, телевизор вастасы иле мультфильмлер, меракълы фильмлер къырымтатар тилине дубляж этилип косътерильсе, пек яхшы олур эди деген фикирни пейда этти. Чюнки бизим эр бир талелемизнинъ анъында рус тилинде корьген мультфильмлери ойле синъип къалды ки, олар мультфильмни бакъкъанда, айны бир эпизоддан сонъ, насыл сёзлер айтыладжагъыны сёзме-сёз айтып берелер. Терджиме олунгъан мультфильмлер тиль огренюв тарзында талелелернинъ зеинине синъеджек, рус сёзлери ерине тувгъан къырымтатар сёзлери ерлешеджек. Шундан себеп, яни талелелернинъ зеининде акс мундериджени асыл этмеген терджиме, талелеминъ зеинине юксек севиеде япылгъан терджиме ерлешмесини темин этмелидир.

Къырымтатар тилинде косътерильген мультфильмлер бала

зеиниңде фикир къабилиетини осьтюрген бир васта олгъаны ичюн, телевидение хадимлери бу теклиф устунде бираз чалышсалар, эйи макъсатларгъа иришир эдик.

7. Талелелернинъ ана тили дерслеринде тувгъан тильни яхшы бильмегенлерини козьде тутып, биринджи сыныфларда чалышып башлагъан яш оджалар украин ве эджнебий тиллернинъ огренилювинде къулланылгъан анъаневий усулларнен файдалансалар, яни янъы сёзлернен иш алып барув, грамматика конструкцияларыны кирсетюв ве пекитюв усулларыны къулансалар, бу саада юксек къазанчларгъа малик олур эдик.

Мухтерем, оджалар! Мухтерем Ана-бабалар! Бу ёнелиште япылгъан ишлеримизнен сизни таныш этип, иришилген нетиджелеримизнен пайлашыр экенмиз, бу тедкъикъ артыкъ сонъки нетидже олмагъаныны да айтмалымыз. Чюнки тиль билюв икътидарыны, фикир этюв къабилиетини осьтюрювге иришмек ичюн даа чокътанчокъ чалышаджагъымыз беллидир. Бизим чалышувымыз шу юкъарыда анъылып кечильген тедкъикълерден башлана. Биз дёрт мектепте кечирген бу ёнелиштеки ишимиз таянч нокъта сайылырмы экен? Эр тарафлама эсасландырылгъан бир фикирге кельмек ичюн, айны бойле ишни биринджи сыныф талелелери арасында эр бир оджа отъкормели ве иришилген нетиджелерге екюн чекерек, Акъмесджитте Самокиш 8 сокъагъында ерлешкен "Маарифчи" тешкилятына мектюп вастасы иле ёлласанъыз эйи олур эди. Бельки, койде яшагъан талелелер ана тилини яхшы биледирлер?

Бизим бир макъсаткъа иришилип, алынып барылгъан тедкъикъымызгъа ем-ешиль диярымыз — Кырымнынъ эр бир кошечигинде яшагъан ве яш несильге тувгъан тилимизни ашлагъан алидженап оджаларымыз сесленирсе, о вакъыт, бизим туткъан ишимиз колеминдже кениш рух ташып, талелелернинъ тиль билюв севнесининъ зенгинлештирилювинде янъы-янъы ве уйгъун усулларнен файдаланув ёлларыны эльде этер эдик. О вакъыт, тувгъан тильни огренюв ве билюв, къырымтатарджа фикир этюв къабилиетини осьтирювде бир басамакъ юкъары котерильген олур эдик.

Бир якъадан баш чыкъарсакъ, иншалла эйи мувафакъиет-

лернинъ гъалиплери олурмыз. Миллий маарифимизнинъ,
медениетимизнинъ илерилев инкишафына къазанч къошкъ-
ан олурмыз!

Лейля АСАНОВА

*Акъмесджит районы, Мирное кою
2-нджи мектепнинъ кырымтатар тили
ве эдебияты оджапчеси.*

ДЖЕНКТЕН СОНЬКИ КЪЫРЫМТАТАР МАТБУАТЫНДА РАСТКЕЛЬГЕН БАЗЫ МУЭЛЛИФЛЕРНИНЪ ЛАГЪАПЛАРЫ ВЕ АКЪИКЪЙЙ СОЙАДЛАРЫ АКЪКЪЫНДА

“Йылдыз” журналынынъ кечкен санында (1997, № 1) басылган парчамызда дженктен зевельки матбуатымызда расткельген базы муэллифлернинъ лагъаплары (тахаллюслери) ве акъикъий сойадлары акъкъында малюматнен окъуйдыжларымызны таныш эткен эдик. Лякин базы бир себеплерден отърю, шу девирге менсюп даа эки эдибимиз мезкюр парчамыздан кенар къалдылар. Шунунъ ичюн олар акъкъындаки малюматны бу ерде берип кечмеге мунасип коръдик.

1. **АМЕЛЕ** — Сеит Ахмет Абдуллаев. 1920 сенелерде язылган ве къырымтатар Укумет драмтруппасы тарафындан сахнада ойналган “Къара чора” адлы пьесанынъ муэллифи. Эсер акъкъында малюмат шу сенелери “Енъи дюнья” газетасында басылган эди.

2. **Шехап НЕЗИХИ** — Джафер Сейдамет (1889—1960). Белли къырымтатар эдиби ве сиясетчилеринден. 1917—1918 сенелери къырымтатар миллий укуметинде арбий ишлер назири эди. “Миллий дуйгъу” адлы аджайип эссеси “Миллет” газетасында басылды. Джафер Сейдамет “Йигирминджи асырда татар миллети мазлумеси”, Истанбул, 1910; Гаспралы Исмаил-бей”, Истанбул, 1934; “Нурлу къабирлер”, Истанбул 1991; “Базы хатыралар”, Истанбул 1993 киби китапларнынъ муэллифидир.

Булардан гъайры биринджи парчамызда анъылган Фирдевс (И. Керимджанов) акъкъында бойле къошма малюматлар пейда олды: яшаган сенелери (1888 — 1937). Зенааты боюнджа оджа эди. Франсыз, немсе ве итальян тиллерини биле эди. 1917 сенеси инкъилябындан зевель “миллетчилик” гъаелери ичюн чар охранкалары тарафындан такъип этилип, Къырымны терк этмеге меджбур олды. 1920 сенесининъ ноябрь айындан Къырым укуметинде тасиль болюги-

нинь мудири, сонъра адлие наркомы вазифесинде чалышты. 1937 сенеси репрессия олунды...

Ашагъыдаки парчамызда дженктен сонъки матбуатымызда корюнген базы муэллифлернинь лагъаплары ве акъикъий сойадлары акъкъында малюмат беремиз. Эбет, бу малюматымыз там бир толукълыкъны ифаде этип оламаз. Амма бу меселеде атылган биринджи адым сыфатында талебе ве оджаларымызгъа файдасы олур занындамыз.

1. **АБДУЛГЪАЗЫ Р.** — Риза Фазыл, шаир, публицист.

2. **АБДУЛЬКЕРИМ Э.** — Эрвин Бекиров, “Янъы дюнья” газетасынынъ мухбири.

3. **АБДУРАМАН ТАШЛЫДАЙЫР** — Айдер Осман, языджы, журналист.

4. **АБЛЯМИТОВ С.** — Сафтер Нагаев, тенкъидчи, журналист.

5. **АЗИЗ ВЕЛИ** — Аблязиз Велиев, “Янъы дюнья” газетасынынъ редактор муавини, “Сабалар хайыр” радиоэшитирювининъ дикторы.

6. **АКЪКЪИЙ Р.** — Ремиз Алимов, журналист, “Янъы дюнья” газетасынынъ мухбири.

7. **АКЪЯРЛЫ** — Идрис Асанин, шаир, къырымтатар миллий арекетининъ белли иштиракчиси.

8. **АЛБАТЛЫ** — Зейтулла Гъаниев. 1976 сенеси вефат этти. Зенааты боюнджа оджа эди. 1976 сенеси балалар ичюн язылган “Баарь гонджелери” серлевалы шиирлер kitapчыгъы нешир этильди.

9. **АЛИ СУЛЕЙМАН** — Айдер Осман,

10. **АЛТЕРЕКЛИ** — Ибраим Паши, языджы.

11. **АРАФАТ** — Черкез Али, шаир, языджы.

12. **БАЙДАРЛЫ У.** — Урие Эдемова, языджы, “Таврия” нешриятында къырымтатар эдебияты болюгининъ мудири.

13. **БАРЫНЛЫ** — Риза Фазыл.

14. **БЕКИРОВ Б.** — Билял Мамбет, шаир.

15. **БУЮКАСЛЫ Ш.** — Шакир Селимов, шаир, “Къырым” газетасынынъ хадими.

16. **ДАЛГЪАЛЫ** — Сервер Селимов, журналист, “Ленин байрагъы” газетасынынъ хадими эди, кечкен сене вефат этти.

17. **Къ. ЗАКИР** — Закир Къуртнезир, шаир, журналист, “Йылдыз” журналынынъ баш муаррир муавини, “Хидает” газетасынынъ муаррири.

18. **ЗАФЕРОВ Х.,** — Закир Къуртнезир.

19. **ЗЫРЗЫБЫЛДАКЪ** — Абдураим Шейх-заде (1898—1976), шаир.
20. **ИЛЬДАР М.** — Решид Мурад, языджы, шаир.
21. **КОКИЙ** — Айше Кокиева, шаире, “Йылдыз” журналынынъ болюк мудири.
22. **КЪАДАЕВ Б.** — Билял Мамбет.
23. **КЪАРАЛЕЗЛИ** — Амди Шемсутдинов. 1984 сенеси нешир этильген “Арман таш” адлы китапнынъ муэллифи.
24. **КЪАРАСУВЛЫ** — Решид Мурад.
25. **КЪОЗЛЫ А.** — Аблязиз Велиев.
26. **КЪОНЪУРАТЛЫ** — Кемал Усеинов, Къырым Девлет санайы ве педагожий институты къырымтатар филологиясы кафедрасынынъ оджасы.
27. **КЪЫРЫМЛЫ Ш.** — Шевкет Рамазанов, языджы, “Къырым” газетасынынъ баш муаррири, Къырым Юкъары Шураcынынъ депутаты.
28. **МАВКЕ** — Мерьем Османова, “Янъы дюнья” газетасынынъ мухбири.
29. **МЕМЕТ Э.** — Энвер Абдуллаев, Къырым Девлет санайы ве педагожий институты къырымтатар филология кафедрасынынъ оджасы.
30. **МУХТАР ЭЛЬЧИ** — Айдер Осман.
31. **ОЗЕНБАШЛЫ Э.** — Энвер Абдуллаев.
32. **ОРАЗ-ОГЪЛУ** — Юнус Къандым, шаир, “Янъы дюнья” газетасынынъ мухбири.
33. **ОРЛЫ А.** — Амет Мефаев (1915—1976) шаир, эдебиетчи.
34. **СЕИТ-ЯЯ** — Нузет Умеров, языджы, “Янъы дюнья” газетасынынъ баш муаррири.
35. **ТАВБАДРАКЪЛЫ Э.** — Эскендер Фазыл, “Къырым” газетасынынъ мухбири, шаир.
36. **А. ТАВРИД** — Айдер Осман.
37. **ТИКТАШЛЫ Ю.** — Юсуф Болат.
38. **УСЕИН-ОДЖА** — Усеин Куркчи (1904—1996). Белли къырымтатар тильшнасы. “Къырымтатар тилининъ фразеология лугъаты” адлы эсерининъ муэллифи.
39. **ХАЙРЕДИНОВ З.** — Закир Къуртнезир.
40. **ХАЙСЕР С.** — Сафтер Нагаев.
41. **ХАЛИЛЬ Т.** — Таир Халилов, языджы.
42. **ЧАТАЛКЪАЯ Ю.** — Юнус Къандым.
43. **ЧЕЛЬБЕТЛИ** — Шакир Селимов.
44. **ДЖАМДЖЫ** — Идрис Асанин.
45. **ДЖАНТЕМИР** — Сеитумер Эмин, шаир, языджы.

46. **ШЕВКЕТ ЛЮМАН-ЗАДЕ** — Шевкет Рамазанов.
47. **ЭМИР АДЖЫ** — Айдер Эмиров. И. Гаспринский ады-
на миллий кутюпханемизнинъ мудир.
48. **ЮНУСОВ Къ** — Юнус Къандым.

ЭЛҖЯЗМАНЫҢ ТАПЫЛУВЫ

1980 сепелерининг башында Москвадаки меркезий кутюпханеде булундыгъым заман, миллий тарихымыз ве медениетимиз иле багълы базы дигер китаплар иле берабер Сеид Мухаммед Ризанынъ “Эссеб-ус сийер фи эхбар мулюк-ут татар” адлы эсери мерагъымны айрыджа джелъп эткени ичюн, онынъ микрофильмини чыкъарткъан эдим. Мезкюр китапнынъ асыл нусхасы шимди де шу кутюпханеде (крым. тат. 3/283) шифри алтында сакъланмактадыр.

Чокъ йыллар девамьнда микрофильмден фотокопия яптырмагъа чаре булулмады. Кечкен сепенинъ сонъунда мезкюр микрофильмини тюркиели оджаларымыз Сакарья Эрджан-бей ве халкъымызгъа кендисининъ буюк хызметлериен белли олгъан Эрдеъмез Муаммер оджаларнынъ къолларына бердим. Китапнынъ баягъы буюк форматта копиясы япылды ве ондан да гъайры оджаларымызнынъ арапчалары мукеммель олгъанындан, китап окъулып, базы фикирлер де язылы шекильде пейда олды. Сакарья Эрджан-бей Къырым Деолет санайы ве педагожий институтынынъ къырымтатар филологиясы кафедрасында чалышаракъ, “Эссеб-ус сийер”деки бедий парчалар иле багълы намзетлик диссертациясыны язмагъа тутунды. Бугунъ онынъ китап акъкъында ильк парчасы басыла. Ишбу, парчаны биз рус (кирил) арифлерине чевиргенде базы кыска къошмалар яптыкъ.

Исмаил Асан-огълу Керим.

Эрджан-бей Сакарья

“ЭССЕБ-УС СИЙЕР ФИ ЭХБАР МУЛЮК-УТ ТАТАР” АДЛЫ ЭСЕРГЕ ДАИР

“Девлетлер де, инсанлар кибидир. Догъарлар, буюрлер, айны инсанлар киби, белли бир омурлери бардыр. Сонъра ольмеге махкюмдирлер. Девлетлернинъ омурлери, оларнынъ адалетлери иле ольченилир.”

Ибн-и-Халдун

Тарихчыларгъа коре, “тарих — инсан топлулыкъларынынъ яшайышларыны, медениет ве умумен цивилизация мейданында япкъан янъылыкълары, илерилемелери бир-бирлеринен олгъан мунасебетлерининъ мевкъи, заманы, себеби ве нетиджени косътеререк инджелеген в араштыргъан илимдир”.

Иште, бунъа коре, тарих, олгъан вакъиаларны икяе эткен бир чешит анылатым тюрюдир. Анджакъ кунюмизде земаневий аныламда эки тюрю тарихчы бардыр:

1. Олып кечкен вакъиалар акъкъында малюматны араштырып булгъан ве тапкъанларыны ич къыяс этмеден анылаткъан.

2. Олып кечкен вакъиалар акъкъында малюматны араштыргъан, булгъан ве башкъа вакъиаларле, тарихнынъ о дёнеминдеки яшама шартларыле вакъиалар арасында багъланты къургъан ве уфакъ-тюфек вукъуаткъа биле эмиет берип, яни мевзуны этрафлыджа огренип, нетидже чыкъаргъан тарихчылыкъ.

Бу анылайыш XVII ве XVIII асырларда Маарифперверлик девирининъ фельсефеджилери сыфатында белли олгъан Вольтер (1694—1778), Хердер, Джондарджет, Монтескье (1689—1755) кибилерининъ тарихы ве тарихкъа фельсефий нокъта-и-назардан бакъма адисесинден сонъра

башлагъандыр. Меним къатий къанаатимдже, эсас тарихчылыкъ бу экинджи сой тарихчылыкътыр. Советлер системинде исе, тамам шу экинджи сой тарихчылыкъ ёкъ эди ве, олса да, чокъ эйи дегильди. Ойле тарихчылар ичюн бир малюмат тюзенинден чокъ, бир малюмат йыгъыны бар. Бу йыгъын ичерсинде, табий, белли гъаелер ичюн тарих язгъанлар да бар эди шимди де барлар. Бунъа биз идеологик тарихчылыкъ даа ачыгъы, тарихны билерек, ве я, бильмеерек, идеологиягъа алет этмектемиз.

Тарихий бильгини ильмий дереджеси ола бильмеси ичюн, я яшаныларакъ язылмасы, ве я догъру (объектив) малюмат ве весикъалар косътерилил язылмасы керектир. Эгер тарихий бильги бу эки шейден махрум исе, бу тарихий бильги дегиль, олса-олса, масал бир тарих олур.

Бу язынынь асыл макъсады къырымтатар тарихына аит энъ муим эсери: "Эссеб-ус сийер" адлы китап акъкъында чокъ къыска бир малюмат бермектир. "Эссеб-ус сийер" эдебият, медениет, ичтимаиет ве башкъалары киби къырымтатарларына багълы бир чокъ бильги ве малюмат ташыгъан лек муим бир китаптыр. Ичинде олдукъча озъгюн ве шимдигедже там суретте ич кимсе тарафындан дуюлмагъан ве инджеленмеген эдебият парчалары, ич бир тарих китабында анылатылмагъан тарихий бильгилер бардыр.

Китапны Сеид Мухаммед Риза язгъандыр. Эсер I Менъли Гирай-хандан, II Менъли Гирай-хан девирине къадар олгъан заманны анылатмакътадыр. Эсернинъ муэллифи Сеид Мухаммед Риза акъкъында чокъ малюмат ёкътыр. Бу эсер язылмасындан къарарнен 100 йыл сонъра Къазан университетинде мудирлик япкъан Мырза Казембек бир комиссия тарафындан азырлангъан ве 1832 сенеси Къазан университети матбаасында басылгъандыр.

(Бу акъта Мырза Казембек (1802–1870) тарафындан язылгъан китапнынъ кириш сёзюнде бойле хаберлер бериле: Сеид Мухаммед Ризанынь кенди къайдан олгъаны белли олмаса да, анджакъ я Къырымнынъ озюнден, я да башкъа бир мусульман бир мемлекеттендир. Шунуны ичюн онынъ язылары рус, ливон, лех тарихчыларынынъ языларына коре, акъикъаткъа чокъ якъындыр. Казембек Сеид Мухаммед Ризанынь эльязмасы акъкъында хабер алмакъ ичюн чокъ дефалар Къазан, Уфа ве Астраханъ ахунларына, Къырым муфтисине мураджаатлар этсе де, ич бир тюрлю малюмат аламагъан.

Сеид Мухаммед Ризанынь эльязмасы 1834 сенеси къа-

зантатар молласы тарафындан Бухаралы бир аджынынъ къолундан сатын алынды. Сонъра Къазан университетининъ адъюнкты Халфин мезкур эльязманы молладан сатын алып, сонъ-сонъундан эльязма университет кутюпханесине тюшти...

Русиенинъ Маариф министри Ливен тарафындан эльязманы нешир этмеге разылыкъ берильген сонъ, бу иш, яни эльязманы неширге азырламакъ ве нешир этмек меселеси, Къазан университетининъ ректоры Лобачевский, шаркъ тиллерининъ профессору Эрдман ве университетте шаркъ тиллери акъкъында лекциялар окъугъан Казембекке авале олунды.

Анълагъанымызгъа коре, ишнинъ энъ агъыры ве муреккеп къысымы Казембекнинъ озюне тюшти...

Эльязма чокъ дюльбер бир язы, яни "несталикъ" язысы иле язылгъан. Язы тарихы белли олмаса да, эльязма иле якъындан огърашаракъ, Казембек 1169 киби пек уфакъ чызылгъан ракъамларны расткетире. Бу ракъамлар, Казембекнинъ анълагъанына коре, эльязманынъ янъыдан язып алма хиджрий сенесидир. Милядий эсабынджа 1755 сенеси. Эльязманынъ асыл нусхасы, яни Сеид Мухаммед Ризанынъ эльязысы къарарнен 1740 сенелерине аиттир. Язылып алынгъан нусхада хаталар чокъ олгъаны ичюн, иш къыйын кеткен. Казембекнинъ хаберине коре, эльязманынъ даа дигер нусхасы олса эди, языларны къыяс этип тюзетмеге чаре оладжакъ эди. Лякин дигер нусха булунмады. Энъ агъыр меселе исе, эльязмада булунгъан адлар эди. Оларнынъ имлясыны къыяс этмек ве тюзетмек ичюн, Казембек чокъ дефалар шойле характерде язылгъан дигер эльязмаларгъа мураджаат эткен...

Амма анълашылгъанына коре, Къырымда ве Санкт-Петербург университетинде эльязманынъ дигер нусхалары да бар экен. Казембекнинъ шу ерлерге дефаларджа мураджааты нетиджесиз къалгъан. Шунынъ ичюн эльязмада етишмеген 138-нджи саифе бош къалдырылгъан; 205-нджи саифеде Аджы Селим Гирай-ханнынъ огълу тарафындан язылгъан бир къач назм парчасы етишмей къалгъан. Ве булардан гъайры, китапнынъ бир чокъ ерлеринде суаль ишаретлери ве къавуслар ичине алынгъан сёз ве ибарелер мевджуттыр. — (И. К.)

Эсер серлевасынынъ манасы "Еди хаят икяеси" деванынынъ анъламы исе "татар мемлекети ичинден хаберлер" — демектир. Бу аднынъ берильмесининъ себеби — эсерде Къырым ханларынынъ хаятларынынъ дёнемлерин-

деки адиселер эдебий фаалиетлерининъ анълатылмасын-
дан толайыкдыр. Ханлыкъ заманы Къырымда Аджы Гирай-
хандан дегиль де, онынъ огълу I Менъли Гирай-хандан баш-
лана.

Бу китапта къырымтатар ханларынынъ сулялеси Чин-
гиз-ханнынъ торунларындан Джучиге къадар кете. Джу-
чининъ анасы — Бушра Кучиндир. "Джучи" келимесининъ
чешит маналары бардыр. Олардан базылары "Янъы му-
сафир", "Кельген", "Сеятчы", "Акъарет этильген" киби.

Джучи несилинден кельген Токътамыш-хан незаретинде
олгъан татарлар Дешт мемлекетинден Къырымгъа кочъ-
тилер.

Къырым ханларынынъ адларынынъ сонъунда "Гирай"
келимесининъ себебини Сеид Мухаммед Риза шойле анъ-
лата: Эски адетлерге коре, Мухаммед ханнынъ Гирай не-
силинден Суфи Девлет адлы бир атабеги, яни оджасы бар
эди. Бу атабек Меккеге аджылыкъкъа кеткен эди. Аджы-
лыкътан къайткъан кунъде ханнынъ бир огълу олды, иште,
о куннинъ хатырасына балагъа Гирай исми де къойылып,
Аджы ады берильди. Аджы Гирай, Ахмет-хан иле олгъан
"ишлерден" долайы сакъланмакъ зорунда къалгъанда, бир
кунъ тесадуфен атабеги Суфи Девлет иле расткелише-
лер. Суфи Девлет оны танымагъан эди, амма онъа чокъ
гузель муамеле этип, емек берди ве татлы сёзлер айтып,
кулерюзьлюлик косътерди. Бунъа чокъ миннетдар къал-
гъан Аджы, тахткъа чыккъан сонъ келеджек несиллери-
не "Гирай" ады иле аныълмаларыны эмир этти.

(Айны шу шейлерни къырымтатар тарихчысы Амет
Озенбашлы шойле тариф эте: "Аджы Гирайынъ озъ та-
тарджа ады Девлет Берди эди. Аджы Гирай ады исе шой-
леликле кендисине верильмишти. Бир аралыкъ Къонърат
сюлялесининъ ярдымыле Къырым укюметини запт иден
Сеид Ахмед-хан Аджы Гирайын эмджеси — Алийи, Аджы
Гирай ве Алининъ огълу Джанай огъланы девлет душман-
лары дие ольдюрмее къаст этти. Бу хабери эшитир-эшит-
мез эки шахзаде Озы (Днепр) сую тарафларына къачты-
лар. Бунлары ольдюрмек ичюн аркъаларындан къувала-
мыш Сеид Ахмед-ханнынъ адамлары бичарелери сув ке-
нарында якъаладылар. Шахзаделер джан къоркъусыле
кендилерини Озы нехрине аттылар. Душманларынынъ
окъалары арасында атларыле берабер ялдайып, къарая
чыкъа бильмиш иселер де, пек ёрулмыш ве къоркъмыш
эдилер. Атта Аджы Гирай бир-эки еринден яраланмыш да
эди. Сюреле-сюреле эпpli ёл киттиктен сонъра, Аджы

Гирай бабасы — Гъыяседдин ханнынъ осип буюдиги Девлет Гельди софунунъ ханесине сыгъынды. Девлет Гельди софу ханзаделерин тербие алдыгъы Гирай къабилесининъ буюги эди. Гъыяседдиннинъ тарафдарларындан ве садыкъ достларындан олан Тегене-мырза башына топладыгъы татарларле Сеид Ахмед-ханны тахтындан эндирип, онынъ ерине достунунъ огълу Аджы Гирайы хан оларакъ отуртмышты. Кендисини тебрик ичюн кельмиш Девлет Гельди софу Аджы Гирайын ады насып такъылдыгъыны шу ёлда анълатмышты. Аджы Гирай догъдугъы кунъ Девлет Гельди софунунъ Кябеден кельдиги куне раст кельдигинден, бабасы Гъыяседдин огълунынъ адыны Аджы къоймыш ве Гирай къабилесине бир джемиле олмакъ узъре де "Аджы Гирай" — демишти. Девлет Гельди Софу бу маджерайы анълатып, бундан сонъра догъаджакъ ханзаделерин де "Гирай" лагъабыны ташымаларыны риджа этмиш ве, бой-леликле къабилесине бир ядикяр къалдырмыш" (Озен-башлы А. "Чарлыкъ акимиетинде Къырым фаджиасы яхут татар хиджретлери", Акъмесджит, 1926, с. 8 (— И. К.)

НАСЫЛ МУСАФИРНИ БЕГЕНЕСИНЪИЗ?

Эки къарт озъара лакъырды эте:

— Сиз насыл мусафирни бегенесинъиз? — деп сорады оларнынъ бири.

— Меним, мен аз лаф эткен, къопайчоралыкъ япмагъан, ашынъдан-сувунъдан мин тапмагъан, энъ эса-сы, чокъ къафа кутмеген, аз отурып, тез къайткъан мусафирни бегенем.

— Мен исе, — деди экинджиси, — къоллары бахшышларнен толукъ, къаве-шекери олгъан, къапымны къолларынен ачмагъа чареси олмайып, аякъларынен тепип ачкъан союны пек седем. Бойлесине къапым ачыкъ, тёрим даима бош. Хош сефагъа!..

БУ МАНАЧЫКЪНЕН

— Олян, Асан! Бу тавукъларынынъ меним азбарымдаки себзелеримни чокъуп харап эттилер. Къапамайсынъмы шуларны.. Бойле къомшулыкъ олурмы? — деди Исмет афакъанланым.

— Исмет эфенди, — деди Асан, — афакъанланмагъа аман да шей тапкъансынъ. Тавукъларым азбарынъа киргени киби семизджесининъ аягъыны урып къыр, сой да къазангъа къой. Къавурма пишер-пишмез мени чагъыр. Бу маначыкънен юзер грамм да патлатырмыз. Не джан агъырыр, не де элем-опъке олур. Тавукълар бу дубарадан сонъ кирерлерми экен?..

ПЕК КЪОРКЪТЫНЪЫЗМЫ?

Ягъмурлы-къарлы къыш сабасы Хатидже апте къайдадыр ашыккып кете эди. Азбарда ишлернен мешгюль къомшусына алель-аджеле къычырды:

— Айше апте, Феми къоюн сойгъан, сата экен. Сиз де алмайсынъызмы?

Къомшусынынъ джевабыны беклемейип юрюшини девам этти. Бираздан ёлнынъ ортасындаки чамургъа шап этип йыккылды. Устю-башы чамур олгъан Хатидже апте алмай-бермей сорады:

— Пек къоркътынъызмы, Айше апте?

— Алла, Алла Хатидже! Сен йыккылып да мен къорккъаным не экен, — деди къомшусы. — Бир де-бир еринъе зарар-зевал олмадымы?

БИР КУНЪДЕ ЭКИ КЪАЗА

— **Б**азардан мейва, себзеден гъайры эки таякъ къолбас да ал. Айткъаным эсинъден чыкъмасын. Унутчакъ адегинъ бар, билем, — деди Анифе къартана акъайына.

Базар-базардан, тюкян-тюкяндан кезмеге севген Бекир агъа къадынынынъ сымарышларыны текмиллеп, зембиллине толдургъан сонъ зар-зорнен троллейбускъа соккылды. О энди баягъы яшларында, сач-сакъалы агъаргъан къартлардан олса да онъа “кель, отурынъыз къартым”, — деп ер берген олмады.

О эвининъ янындаки дуракъта тюшкенинен зембиллине козь ташлады. Бакъса, не корьсин. Эки таякъ колбаснынъ экиси де белинден кесип алынган. Бекир къарт бунъа эм кульди, эм кедерленди. “Эшкъ олсун адамларгъа, бойле ашалыкъ ким корьген”, — деп сомурданды.

Анифе къартана акъайынынъ къолундаки зембиллини къабул этип алгъаны киби кесильген колбас таякларына, сонъра къартына суаль назарынен бакъты.

— Не ичюн колбаснынъ бутюн таякларыны алмадынъ?

— Бутюн эди амма...

— Эдиси де недир?

— Троллейбуста тонадылар.

— Вай, бу инсанлар текмиль чылдыргъанлар. Бойле

арамтамакъларнынъ Алла бойнуны урсин!.. Сен де ачыкъ-авузсынъ... — дер-демез эвге огъулары Энвер кирип кельди. Онынъ чырайы даргъын эди.

— Ана, не олды я? Бабама ачыкъавуз дегенинъиз не-дир?

— Троллейбуста зембилинден колбас таякъларынынъ ярысыны кесип кеткенлер, буны сезмеген, сонъ бунъа не дерсинъ, балам.

— Ерунда аначыгъым, меним башыма тюшкен беляны эшитип юрегинъиз патламасын.

— Хайырлымы, огълум, тез-тез айтса шуны...

— Акъмесджит базарында тез козюнъни ача экенлер. Джеп хырсызлары пек темиз ишлейлер.

— Насыл?

— Ач козюнъни, юм козюнъни, джебимден эки юз элли гривенни чекип алгъанларыны дуймай къалдым. Узакълардан чекишип кетирип саткъан шейлеримнинъ парасы авагъа кетти.

— Айткъанларынъ догърумы шу балам, — дер экеч Анифе къартана ерге йыкъылды. О козълерини ачкъан сонъ:

— Бир кунъде эки къаза, Алла бетеринден сакъласын, — деди.

ТАШЮРЕК БАБА

Даа Озбекистанда яшагъан ве чешит маначыкълар тапып, озъ къорантасынен къавушмагъан бабанен телефонда лаф эткен огълу Сеитабла айта:

— Эвни къуруп битирдик. Гузель эв олды. Гузель сыгъырымыз бар, сютю къаймакъ киби къою. Анам ве мен озъ зенаатымыз боюнджа ишке кирдик. Яшайышымыз бир къарар. Бу эвде ялынъыз сиз олмагъанынъыз бизни кедерлендире.

— Не япайым, огълум, эвимиз-азбарымыз сатылмай, аз фиат берелер.

— Уджуз-паалы деменъиз, ташла да келинъиз. Башымызнынъ садакъасы олсун, дёрт йылдан берли сизге асретмиз. Эминечик сизни эр кунъ анъа, козьяш төке. Сагъынгъандан сагъындыкъ.

— Пек сагъынгъан олсанъыз меним фоторесимимни элинъизге алып бакъа беринъиз, — деди ташюрек баба.

АБУНЕ БАШЛАНДЫ

КЪАДИРСИЗ ОЛМАЙЫКЪ

Аталарымызнынъ бутюн икметли сѣзлери аят теджрибесинден алынган. “Къадирсиз олмакъ — бахтсызлыкъкъа алып келир”, дениле оларнынъ биринде. Эгер биз шимди элимизде олган неширлеримизнинъ къадирина бильмесек, илеридеки талийимиз ичюн оларнынъ не къадар къыйметли олганыны аңламасакъ, сонъу пек фена олур.

Дюнъяда энъ бахтсыз миллет — окъумагъа севмеген, илим-ирфангъа, бильгиге ынтылмаган, медениетини, тарихыны огренмеген миллеттир. Бойле бахтсызлыкътан, Аллам, озонъ къорчала!

Къыйметли ватадашлар! Меджмуамызнынъ бу саны сизинъ элинъизге келип тюшкен девири — 1998 сененинъ биринджи ярысына абуне башланган девирге раст кельди. Онынъ окъуйджысы оларакъ, сонъки саифеге бир назар ташланъыз: тиражы зар-зорнен бинъни кече. Ана-Ватанда сайысы 300 бинъге еткен миллетнинъ 1000 нухалы меджмуасы... Бу ракъам сизни тюшюнджеге далдырмазы, аджеба? Шимди Къырымда ялынъыз оджаларымызнынъ сайысы (бутюн фенлер боюнджа) бинъден бир-къач кере зиядедир. Я, тек оджалармы? Дигер саалардаки муневверлеримиз, зиялыларымыз, талелелеримиз, актёрларымыз, санаткарларымыз, зенгин-зенгин иш адамларымыз миллий джемаат тешкиятларымыз, къыскадан айткъанда, эхли фазылымыз къайда, аджеба?

Лютфен, бир тюшюнип бакъынъыз. Лютфен, “Йылдыз”нынъ ялынъыз бу сене дюнья юзю корьген беш санынынъ мундериджесине бир назар ташланъыз: не къадар къыйметли, бедийи, тарихий, янъыдан-янъы зенгин малюматлы малъземелер дердж олунды. Буларны окъумамакъ, бильмемек — медений эснасымыздан марум къалмакъ къадирсизлик дегильми, азиз ватадашлар?!

Озони окъумышлы ве зиялы сайган эр бир къырымтатар екане меджмуамызгъа абуне язылмакъ ве оны окъумакъ керек. Бу эмир дегиль, бу — фарздыр. Ве биз сизинъ къолтувунъызгъа буюк умют беспеймиз.

“Йылдыз” меджмуасынынъ зйети.

На крымскотатарском языке "Йылдыз" № 5 ("Звезда" № 5).

Техникий редактор Н. Къараманов.
Корректор Э. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик зльязмалар муэллифлерине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна.
Джыювгъа 27.08.97 с. берильди. Басылувгъа 25.09.97 с. рухсет этильди.
Формат 84S108/32. Офсет усулында басылды. Нешрият-эсап табагъы 7.
Сымарыш 213. Тиражы 1100.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме: Км № 1113.
Адресимиз: 333023, Симферополь шеэри, Марьино, аб./ящ. 1622.

333700, Симферополь шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.
"Таврида" нешриятъынынъ басмаханеси.

Индекс 75298.

20x40 см

